

S z o c i o l ó g i a i

SZEMLE

2011/1

2011 | 21. évfolyam 1. szám | A Magyar Szociológiai Társaság folyóirata

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

Szociológiai örökségünk: 20 éves a Szemle

Micsinai István:

Társszerzői hálózatok topográfiája és dinamikája

Ferenczi Borbála:

A hozzászólás ereje

Elmélet – történet:

emlékezés Némedi Dénes munkásságára

Némedi Dénes:

Durkheim és az innováció

Somlai Péter:

Az átmenet kora

Sík Domonkos:

Túl a szociológiatörténeten

Szabari Vera:

Szociológiatörténet és tudománykutatás viszonya

Pál Eszter:

Tudomány a viktoriánus Angliában

S z o c i o l ó g i a i

SZEMLE

2011/1

21. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Angelusz Róbert, Böröcz József, Csepeli György, Felek Gábor, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kolosi Tamás, Kovách Imre, Lengyel György, Losonczi Ágnes, Márkus Mária, Némédi Dénes, Péli Gábor, Róna-Tas Ákos, Somlai Péter, Szelényi Iván, Szántó Zoltán (elnök), Tardos Róbert, Utasi Ágnes, Vaskovics László

SZERKESZTŐSÉG

Hegedűs Rita, Keller Tamás, Pál Eszter, Sik Domonkos,
Vedres Balázs (főszerkesztő), Turai Katalin (szerkesztőségi titkár)

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

Blaskó Zsuzsa, Csákó Mihály, Csurgó Bernadett, Fényes Hajnalka,
Horváth Gergely Krisztián, Hrubos Ildikó, Kuczi Tibor,
Moksony Ferenc, Örkény Antal, Róbert Péter, Rozgonyi Tamás,
Sik Endre, Simonyi Ágnes, Szalai Júlia, Szirmai Viktória, Tamás Pál,
Tomka Miklós, Tóth István János, Tóth Olga, Wessely Anna

A folyóirat 2011. évi megjelentetését
az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága támogatta

Olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária
Design: Szalay Miklós
Műszaki szerkesztés: Loisir Kft.
Szerkesztőség: 1014 Budapest, Országház u. 30.
Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Tel: +36 1 224-0786
Fax: +36 1 224-0790
e-mail: mszt@socio.mta.hu
www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Offset Press Kft.
Levélcím: 1027 Budapest, Medve u.15.

TARTALOM

Tanulmányok

- 4** Micsinai István: *Társszerzői hálózatok topográfiája és dinamikája*
- 29** Ferenczi Borbála: *A hozzászólás ereje*

Szociológiai örökségünk: 20 éves a Szemle

- 50** Kovách Imre
- 53** Tardos Róbert
- 60** Lengyel György
- 66** Feleky Gábor

Elmélet – történet:

emlékezés Némedi Dénes munkásságára

- 70** Némedi Dénes: *Durkheim és az innováció*
- 84** Somlai Péter: *Az átmenet kora*
- 90** Sik Domonkos: *Túl a szociológiatörténeten*
- 98** Szabari Vera: *Szociológiatörténet és tudománykutatás viszonya*
- 107** Pál Eszter: *Tudomány a viktoriánus Angliában*

Megemlékezés

- 126** Földvári Mónika–Rosta Gergely: *Tomka Miklós (1941–2010)*

Társszerzői hálózatok topográfiája és dinamikája

A Közgazdasági Szemle, a Magyar Pszichológiai Szemle, a Pszichológia, valamint a Szociológiai Szemle társszerzői hálózatainak elemzése¹

Micsinai István

istvan.micsinai@gmail.com

Összefoglaló: A társszerzői hálózatok tudományometriai és hálózatelméleti megközelítés szempontjából egyaránt a figyelem középpontjába kerültek az elmúlt tíz év során. Jelen cikkben a tudományometriai oldal kap nagyobb hangsúlyt. Az elemzésben a címben meghatározott négy folyóirat vizsgálatából származó és a nemzetközi eredményeket vetem össze. A kutatás eredménye, hogy Magyarországon a társszerzőség mértékében az elmúlt ötven évben nem történt jelentős változás. A társszerzői hálózatok legnagyobb komponensei az összes társszerzőségben publikáló tudósnak csak a huszonnyolc-harminchárom százalékát foglalják magukban. A nemzetközi együttműködésben készült cikkek száma meglepően alacsony, az egyes lapok esetében időbeli eloszlásuk egyenetlen. A hálózatok növekedése – az „érett” nyugati tudománnyal ellentétben – jól modellezhető a logisztikus növekedési függvénnyel.

Kulcsszavak: hálózatok, társszerzőség, tudománymetria, logisztikus növekedés

Bevezetés

A skálafüggetlenség fogalmának megjelenését és sikerét követően a kétezres évek elején számos kutatás született a társszerzői hálózatokról. Az egyre nagyobb méretekben rendelkezésre álló adatbázisok kitűnő terepet szolgáltatnak a téma hálózatelméleti és tudománytörténeti vizsgálatára. Több tudományterületen is születtek dolgozatok (a fizikában: Newman 2000, 2001a, 2001b; a kolumbiai tudományt vizsgálva Bernal és Llanos 2005; a pszichológiát és filozófiát Cronin et al. 2003; az evolúciós becslés területén [*evolutionary computation*] Cotta és Merelo 2006; a szociológiáról Moody 2004. A *Scientometrics* című folyóirat társszerzői hálózatának feltérképezését Hou és mtsai [2006] végezték el). Magyar nyelven tudományometriai elemzések (publikációs számok eloszlása, citációs hálózatok) egyes folyóiratokról készültek. A *Közgazdasági Szemle*-ről Such-Tóth (1989), a *Tér és Társadalom*-ról Reisenger-Tóth (2007), valamint a *Politikatudományi Szemle*-ről Cselényi (2009) kutatásainak köszönhetően születtek eddig elemzések.

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatás a K73033 számú OTKA-kutatás keretében létrehozott Peripato Műhelyben zajlott.

A társszerzői hálózatok vizsgálata több módszertani kérdést is felvet: mi a jelentősége a társszerzőségnek a tudományos működésben? Használhatjuk-e egyáltalán a társszerzőséget a tudomány vizsgálatára? Ha igen, milyen tekintetben? Vajon minden esetben ugyanazt jelentik az egyes kapcsolatok?

Rögtön a tanulmány elején szeretném leszögezni, hogy a társszerzőség mellett a tudományos publikációk, és ezen keresztül a tudomány vizsgálatának további szintjei is lehetségesek. Ezek közül a legismertebbek az 1960 óta rendszerezett citációs adatok, valamint az azokból készíthető citációs hálózatok. A citációs hálózatok kutatásai izgalmas adalékot nyújtanak egy-egy írás hatásáról, a jelentős cikkek számáról, a szellemi térre mutató befolyásokról. Az elemzésnek egy következő lehetséges szintje a tárgyszavak bevonása: a cikkekhez tartozó tárgyszavak jelzik, hogy melyek azok az irányok, amelyek leginkább foglalkoztatják a tudósokat, ezek felfutásának és élettörténetének dinamikáján keresztül izgalmas összehasonlításokra nyílik lehetőség az egyes altémák társszerzői hálózataira vonatkozóan. A bemutatott két szint önmagában is megáll, kétségtelen azonban, hogy ezeknek a szinteknek az összekapcsolása kínálja a legnagyobb lehetőségeket (Mutschke-Quan Haase 2001).

Mielőtt továbblépnék a társszerzőség okainak a bemutatásához, egy gondolat erejéig még visszatérnék a skálafüggetlenség fogalmához. A fogalom rövid időn belül széles körben elterjedt, számos területen vizsgálták az érvényességét, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy nem előzmények előzmények nélküli. A tudományometriában Alfred Lotka már a húszas években kutatásokat végzett arra vonatkozóan, hogy egyes folyóiratokban mekkora arányban találhatók meg n számú cikket publikáló szerzők. A Lotka-képlet értelmében $1/n^2$ az n számú publikációval rendelkező kutatók aránya. (A Lotka-eloszlás tesztelését magam is elvégzem, a módszerről részletesen később.) Ez az eloszlás megegyezik Barabási-Albert László gondolatával: sokan vannak, akik keveset publikálnak, és kevesen, akik sokat.

A társszerzőség okaira visszatérve: az együttműködésnek egyaránt vannak strukturális és emocionális okai. A természettudományokban a laboratóriumi eszközök hozzáférhetősége következtében nőtt meg az együttműködés mértéke, a társadalomtudományoknak ugyan nincs laboratóriumi eszközigénye, de a nagymértékű adatgyűjtés sok esetben hasonló csapatmunkát igényel. A támogatási rendszerek feltételei ugyancsak az együttműködés irányába mozdítják el a tudományos munkát, ennek hatása a nagyobb forrásigényekkel rendelkező természettudományokban természetesen jobban érezhető. Beaver (2001) kutatása alapján összesen tizennyolc indítékot sorol fel a társszerzős tudományos munka okaként.²

A társszerzői kapcsolatokat az egyszerűség érdekében szimmetrikusnak tekintik. Ehhez az elképzeléshez képest Yoshikane (2006) szerint a társszerzős

2 1. Szakértelenhez való hozzáférés. 2. A felszerelésekhez, forrásokhoz, személyzethez való hozzáférés. 3. A forrásokhoz való hozzáférés esélyeinek a növelése. 4. Presztízs szerzése, láthatóvá válni a tudományos közösségben. 5. Hatékonyaság miatt; a több szem többet lát elve alapján könnyebb megtanulni azt a hallgatólagos tudást, ami együtt jár egy technika gyakorlásával. 6. A folyamatok gyorsítása érdekében. 7. Könnyebb megbirkózni a problémákkal. 8. Növelhető a produktivitás. 9. Új emberekkel lehet megismerkedni, aminek során hálózatot lehet építeni. 10. Ha valaki egy új területre akar betörni, új képességeket tud megszerezni. 11. A kíváncsiság kielégítésére. 12. Megosztani egy terület iránti érdeklődést más emberekkel. 13. Csökkenteni a hibákat és a tévedéseket. 14. Egymás figyelmét adott területre fókuszálni és az eseményeket nyomon követni, mivel mások erre számítanak. 15. Csökkenteni az izolációt és stimulálni egymásban a kutatási szenvedélyt. 16. Oktatni egymást. 17. Növelni a tudást. 18. Szórakozás és öröm miatt.

cikkek esetében két eltérő szerepet, vezetőt (*leader*) és követőt (*follower*) lehet megkülönböztetni. A társszerzős publikációk esetében az első helyen feltüntetett személy a kutatás vezetője, aki az esetek többségében egyben a kutatások fő szervezője. A társszerzői státusnak egy egészen más megközelítését adja Patel (idézi Glänzel – Schubert 2004): tudományos cikkek elemzése során azt találta, hogy a publikálók gyakran feltüntetik azokat, akik a cikk megírásában közvetetten, ha csak ötleteikkel, kritikáikkal is, de részt vettek. Ennek alapján vezette be a magyarra nehezen lefordítható *sub-authorship* fogalmát. Cronin (2001) azonban bizonyos természettudományos területeken, pl. nagy energiájú fizikában azt tapasztalta, hogy egy cikknek akár ötven-hatvan, nem egy esetben több mint száz szerzője is lehet, ennek kapcsán vezette be a *hyper-authorship* fogalmát.

A társszerzős cikkek növekedésével párhuzamosan az a meglepő eredmény tapasztalható, hogy az egyéni termékenység is megnőtt. Miként hat egymásra a kettő? Ennek vizsgálata során Glänzel (2002) az együttműködés és a produktivitás interakcióját vizsgálta. Azt tapasztalta, hogy ha a területre jellemző átlagos produktivitást veti össze az átlagos együttműködéssel, akkor általában az adott tudományterületre jellemző mintákat lehet megfigyelni. A produktivitás eleinte az együttműködés mértékével nő a területre jellemző küszöb, de azt átlépvé a kettő összefüggése negatívra fordul.

A felsoroltakból kiderül, hogy az emocionális tényezők legalább ugyanakkora mértékben közrejátszanak a társszerzőség megjelenésében. A lábjegyzetben megtalálható listából egy gondolatnál szeretnék elidőzni. Az inspiráció, a kreativitás több pontban is megtalálható.

A szociológia esetében James Moody (2004) az amerikai szociológia vizsgálata során azt találja, hogy a tudományon belül a különböző témák esetében ugyancsak nagy különbségek figyelhetők meg. Magától értetődő, hogy elméleti kérdéseket önállóan is lehet kutatni, míg empirikus kutatások inkább közös munka keretében születnek. Kutatásai szerint nagyobb valószínűséggel jelennek meg társszerzős publikációk egészségügyi, oktatási kérdések vizsgálata során, mint a már említett elméleti kérdések esetében. A társszerzőség tényét a tudományterület mellett befolyásolja a kutató életútja. Aki hosszabb ideje mozog a tudományos életben, az nagyobb valószínűséggel fog társszerzős cikket írni. Moody kimutatta, hogy minden egyes egyszemélyes publikáció 1,28 százalékkal növeli a társszerzős cikk írásában való részvétel valószínűségét. Azokon a területeken azonban, ahol alacsony a társszerzős cikkek aránya, a korábbi időszakokhoz képest a későbbi időszakokban még alacsonyabb lett ez az arány. Mindebből arra következtetett, hogy a specializációnak még nagyobb jelentősége lett az idő során. A gender studies területén a társszerzős cikkek valószínűsége a vizsgált periódus elején átlagosnak felelt meg, a későbbiekben azonban már ebben a témában csak feleakkora valószínűséggel születtek társszerzős cikkek. Ugyanez a folyamat fordítva is megfigyelhető, a módszertan esetében a korai időszakban szintén átlagos volt a társszerzős cikkek aránya, a későbbiekben azonban 1,21-szeresre nőtt a valószínűségük. A kvantitatív munkát írók esetében ötször akkora a társszerzős cikkek valószínűsége. A társszerzői

munkák Moody meglátása szerint normatívvá válnak, ha egyszer egy területen belül megjelennek, akkor a későbbiekben általánossá válnak.

A társszerzőség normatívvá válását és annak jelentőségét Brian Uzzi (Uzzi et. al 2007) írásából ismerjük. Az ISI Web of Science adatbázisát az ötvenes évek közepétől (tudományterülettől függően eltérnek az adatok kezdőévei) a kétezres évekig elemezték. Munkájuk során azt találták, hogy a társszerzőség minden tudományterületen (természet- és mérnöki tudományok, társadalomtudományok, humán tudományok, valamint az 1975-től rendelkezésre álló szabadalmak) jelentősen megnőtt. Mindez még a matematikára is érvényes (a vizsgált időszakban 19 százalékról 57 százalékra nőtt a társszerzőség mértéke), amire korábban sokan úgy tekintettek, mint a magányos géniuszok területére. Ezek az eredmények nem jelentenek újdonságot a korábban már bemutatottakkal szemben, ám Uzzi és csapata tett egy további fontos lépést. Kutatásuk során összehasonlították az önálló és a társszerzőségben készült munkákra vonatkozó hivatkozások számát. A meglepő eredmény az, hogy a társszerzőségben készült munkák minden tudományterületen jóval több hivatkozással rendelkeznek, mint az önálló írások. A kooperatív munkáknak az önálló produktumokhoz való elismerése ráadásul időben folyamatosan növekszik: míg az ötvenes években a természettudományok 1,7-szer annyi hivatkozást kaptak, mint az egyszerezősök, a 2000-es években ez az arány már 2,1-szeres. (Az előny akkor is megmaradt, amikor az önhivatkozásokat kiszűrték.)

A társszerzőség és a munka elismerése közti kapcsolat azt is jelenti, hogy a jó munka, és a *kreativitás*, szorosan összefüggenek. Uzzi a későbbiekben tovább vizsgálta ezt a kérdést, és a New York-i Broadway-musicalesk sikerét és kudarcát elemezve izgalmas összefüggéseket talált (Uzzi 2005). Azok a darabok váltak sikeresre, ahol a művet készítő csapatok egyaránt homogének és heterogének voltak. Homogének abban az értelemben, hogy a munkatársak korábban már dolgoztak együtt, heterogének pedig, hogy az új munkatársak új ötleteket vetettek fel.

A kreativitás kialakulásának strukturális feltételeit elemezni valóban érdekes feladat. Utolsóként Randall Collins (Collins 1999) munkáját említem meg, aki a filozófiatörténeten keresztül vizsgálta az innovatív gondolatok megszületésének feltételeit. Collins elmélete szerint az innovatív gondolatok a tudományos hálózatok középpontjában születnek meg.

A hálózatok növekedése

A hálózatok topográfiai elemzése mellett fontos kérdés a hálózatok növekedési dinamikájának elemzése. A Barabási-modell értelmében (Barabási 2003) „akinek van, annak adatik” – vagyis a preferált kapcsolódás elve alapján aki nagyszámú kapcsolattal rendelkezik, az újabb kapcsolatot fog szerezni.

Barabási szerint minden pont a már meglévő kapcsolatainak arányában tud újabbakat szerezni. Kutatása alapján a pontok kapcsolatai az idő négyzetgyökével arányosan nőnek. Ha figyelembe vesszük, hogy a társszerzői hálózatokban a különböző pontok különböző élettartammal rendelkeznek, akkor árnyaltabb kép tárul

elénk. José Mendez (2000) szerint a pontok egy idő után elvesztik vonzó képességüket, és nem tudnak újabb kapcsolatokat teremteni. Amaral (2000) továbbviszi Mendez gondolatát, ami egyben logikus következménye annak, hogy ha a központi pontok egy idő után nem tudnak újabb pontokkal kapcsolatot teremteni (akár hálózaton belül, akár azon kívül), akkor a középpontok mérete korlátos lesz.

A Barabási-modell a növekedés dinamikájának megmagyarázása érdekében, a Google látványos sikerére alapozva, finomítja modelljét, és bevezeti az alkalmasság fogalmát. Most már kétféle hálózatot tudunk elképzelni: a skálafüggetlen hálózaton a gazdag továbbra is gazdagabb lesz; de megjelenik egy újabbfajta szerveződés is, ahol a győztes szinte mindent visz (pl. Microsoft). Ez a hálózat azonban már nem skálafüggetlen, a kapcsolatok többsége egy központi szereplő felé mutat.

Barabási és társai (2002) az 1991–1998 közötti időszakban vizsgálták meg a matematikai és idegtudományokkal foglalkozó társszerzői hálózatok fejlődését. A vizsgált hálózat skálafüggetlennek bizonyult. Mind a hálózaton kívüli, mind a hálózaton belüli kapcsolatok létrejöttét a preferált kapcsolódás elve határozta meg. Az idővel nőtt az átlagos foksám, a kezdeti öt körüli érték 1998-ban közel tizenkettőre nőtt. A hálózat átmérője meglepő módon azonban csökkent. Két okkal magyarázták a csökkenést: az egyik magyarázat szerint a hálózaton belüli kapcsolatok számának növekedésével csökkent a távolság, a másik szerint az adatbázis korlátozott időtartamának eredménye a diaméter csökkenése. (A hálózat sűrűsége az időben lassan csökkent.) Tanulmányukban elemezték többek között, hogy a legnagyobb hálózat a szerzők mekkora arányát foglalja magában. Az idegtudományok esetében 1991-ben ötvenöt százalékról indulva a vizsgált periódus végére kilencven százalékot ért el. A matematikai társszerzők legnagyobb hálózata 1991-es nulláról indulva 1998-ban hetven százalékra emelkedett, de a telítettséget még nem érte el.

Az idő folyamatában az átlagos kapcsolatszám is növekszik. Az idegtudományokban az átlagos kapcsolatok száma ötről tizenkettőre, a matematikai tudományokban kettőről négyre nőtt. Barabási elismeri, hogy modelljükben figyelmen kívül hagyták a cikkek szerzőinek számát, és a rövid időtartamra való tekintettel a hálózatból kilépő szereplők dinamikájával sem foglalkoztak.

Elemzés

Az adatok vizsgálata

A tanulmányomban három társadalomtudomány, a közgazdaságtan, a pszichológia és a szociológia hazai folyóiratainak társszerzői hálózatát mutatom be. Az elemzés a tudományterületek vezető lapjaira, a *Közgazdasági Szemlére*, a *Magyar Pszichológiai Szemlére*, a *Pszichológiára* és a *Szociológiai Szemlére* koncentrál. A szociológia területén a *Szemle* mellett nem található olyan lap, amely huzamosabb ideig működött volna, a közgazdaság területén ugyan vannak további lapok, de azok profiljukban jelentősen eltérnek a szakma vezető lapjától.³ A pszichológia

³ *Statistikai Szemle, Közgazdasági Szemle.*

képez egyedül kivételt, itt már a rendszerváltást megelőzően megjelent egy újabb folyóirat a hivatalos kiadvány mellett.

A vizsgált időszak minden esetben az egyes lapok indulásától kezdődik és 2009 utolsó számáig tart. A *Közgazdasági Szemle* 1954-ben,⁴ *Pszichológiai Szemle* 1960-ban,⁵ a *Pszichológia* 1981-ben jelent meg először. A *Szociológiai Szemle* hivatalosan ugyan csak 1991-ben indult, ám jogelődje, a *Szociológia* már 1972 és 1990 között is megjelent.

A megemlítt folyóiratok közül a *Közgazdasági Szemle* évente tizenegy alkalommal (egy duplaszámmal), a *Pszichológiai és Szociológiai Szemle*, valamint a *Pszichológia* évente négy-négy alkalommal jelenik meg. Fontos megemlíteni, hogy a *Pszichológiai Szemle* 1975–1995 között évente hat számot adott ki, de voltak a lap működésében olyan nehéz évek, 1987–88-ban és 1992–93-ban, amikor csak három-három dupla szám jelent meg.

A szerzők neveinek összegyűjtése során azzal szembesültem, hogy ugyanaz a szerző különböző neven is publikálhatott írásokat. A nők körében időnként előfordult, hogy a házasságot követően részben vagy egészben felvették férjük nevét, és azt használták publikációik megjelentetésekor. Az eltérő nevek mellett jelen van még az azonos nevű szerzők problémája is, amikor elképzelhető, hogy két kutató munkásságát egynek tekintetem. A megemlítt problémák mellett összességében kb. az adatok egy százaléka mutatkozik bizonytalannak.

A *Közgazdasági Szemle* története során 608, a *Pszichológiai Szemle* 200, a *Szociológiai Szemle* 132⁶, a *Pszichológia* 116 alkalommal jelent meg. Az előbbieken bemutatott adatok tartalmazzák a könyvajánlókat is. A könyvajánlók száma a könyvek szerepére utal a tudományos kommunikációban. A természettudományos folyóiratokban nem találhatunk könyvajánlókat, a tudás fejlődésének gyorsaságával párhuzamosan a kutatóknak nem áll rendelkezésükre elegendő idő, hogy eredményeiket könyv formájában is megjelentessék. Ezzel szemben a társadalomtudományokban és a bölcsészettudományokban a tudományos kommunikációnak ugyanolyan fontos részét képezik a könyvek, mint a folyóiratok. Kanadában (Laviriére et al. 2004) a társadalomtudományi folyóiratokban megjelenő cikkek 27 százaléka, a bölcsészettudományi folyóiratokban 57 százaléka könyvajánló. A hazai folyóiratokban alacsonyabb a könyvajánlók aránya: a *Pszichológiai Szemle*ben 17 százalék, a *Közgazdasági Szemle*ben 15 százalék, a *Szociológiai Szemle*ben szintén 17 százalék. (Néhány társ szerzős cikk is található közöttük, de számuk elenyésző.) A könyvajánlók aránya különbséget mutat, ha időben bontom őket. A *Közgazdasági Szemle*ben a kezdeti 1956–1975-ig tartó időszakhoz képest az 1991–2009-ig tartó időszakban a felére csökkent a számuk (tizenkilencről kilenc százalékra). A *Pszichológiai Szemle* kezdeti szakaszában

4 A *Közgazdasági Szemle*t 1876-ban alapították, 1876–1893-ig *Nemzetgazdasági Szemle* néven működött. 1893–95-ig *Közgazdasági és Közigazgatási Szemle* címen jelent meg. 1895-ben nyerte el mai nevét. 1895–1945 között az MTA megbízásából a Magyar Közgazdasági Társulat adta ki. 1947-ben megjelent a *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, 1948-ban a *Közgazdasági Szemle*t megszüntették. A lap 1954-ben indult újra, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdasági Bizottságának orgánumaként.

5 A *Magyar Pszichológiai Szemle* 1926-ban indult először.

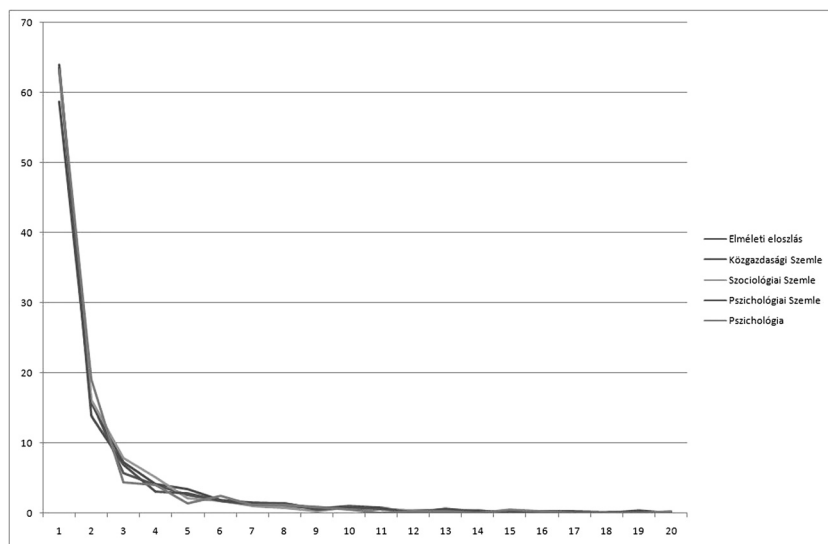
6 A *Szociológiai Szemle* angol nyelvű számai nem képezik részét a vizsgálatnak.

(1960–1975 között) nincs könyvajánló: 1976–1990 között huszonöt, 1991–2009 között a cikkek huszonnégy százaléka jelent meg ebben a rovatban. A *Szociológiai Szemle* működésének első húsz évében (1972–1990) húsz, az 1991–2009 közötti időszakban a cikkek 17 százaléka könyvajánló.

Publikációs aktivitás

A tudományometriai kutatások a huszadik század elején Alfred Lotka munkásságával indultak el. Az egyébként vegyész Lotka tudományos folyóiratokban vizsgálta a publikációk számának az eloszlását, és azt találta, hogy minden n cikket írt szerző száma $1/n^2$ -tel arányos. A Lotka-törvény lényege tehát, hogy egy meghatározott időszakban minden 100 egy publikációval rendelkező szerzőre 25 kettő, és 11 három cikkel rendelkező kutató jut. Százalékosan ez azt jelenti (magam húsz publikációig vizsgáltam az adatokat, ennek fényében ismertetem az elméleti eloszlásokat), hogy az egy publikációval rendelkezők az összes szerzőnek a 63,56, a két publikációval rendelkezők a 15,89, a három publikációval rendelkezők az 5,72 százalékát adják. A szerzők számbavételére háromféle lehetőség van: a többszerzős cikkek társszerzőit teljes jogú szerzőnek tekintjük (egyszerű szerzőség), a társszerzők a szerzőszám arányában részesülnek a szerzőségből (frakcionális szerzőség), és csak az első szerzőt vesszük tekintetbe. Jelen kutatásban minden szerzőt egyenrangúnak tekintettem. Az 1. ábrán a vizsgált folyóiratok szerzőinek százalékos eloszlását mutatom be. Az elméleti eloszlástól a *Közgazdasági Szemle* és a *Pszichológia* tért el. Előbbi esetében öt százalékkal alacsonyabb az egyszerűszerzők aránya (hatvanhárom helyett ötvennyolc százalék), utóbbinál a kétszerzősök aránya magasabb, a háromszerzősöké alacsonyabb, mint a várt elméleti érték. Az eredményekről összességében az mondható el, hogy megegyeznek a várt elméleti megoszlásokkal.

1. ábra: A szerzők cikkszám és Lotka-törvény szerinti eloszlása

Az 1. táblázatban az egyes folyóiratokban legtöbb publikációval rendelkező kutatók találhatóak meg, zárójelben előbb az önálló, utána a társszerzős publikációk száma olvasható. Kolosi Tamást, Angelusz Róbertet, Tardos Róbertet a szociológia területén, valamint Csépe Valériát és Molnár Márkot a *Pszichológia* szerzői közül leszámítva nincs olyan kutató az első tíz legtöbbet publikáló között, akinek több társszerzős írása lenne, mint önálló. Hat, vagy annál több társszerzős írással az itt bemutatott negyven kutató közül tizennégyen rendelkeznek, a hangsúly tehát egyértelműen az önálló publikációkon van.

1. táblázat: A legtöbb publikációval rendelkező szerzők száma

Közgazdasági Szemle		Szociológiai Szemle	
Név	Publikációk száma	Név	Publikációk száma
Bródy András	64 (60+4)	Bertalan László	30 (30+0)
Kornai János	53 (43+10)	Némedi Dénes	18 (16+2)
Erdős Tibor	39 (38+1)	Andorka Rudolf	14 (10+4)
Pócs Ervin	35 (33+2)	Kulcsár Kálmán	14 (14+0)
Csikós-Nagy Béla	33 (30+3)	Tamás Pál	14 (14+0)
Simonovits András	33 (26+7)	Kolosi Tamás	13 (5+8)
Török Ádám	33 (31+2)	Sik Endre	12 (9+3)
Csaba László	31 (30+1)	Szántó Zoltán	12 (8+4)
Falusné Szikra Katalin	31 (29+1)	Tardos Róbert	12 (4+8)
Mátyás Antal	31 (31+0)	Angelusz Róbert	11 (3+8)
Pszichológiai Szemle		Pszichológia	
Név	Publikációk száma	Név	Publikációk száma
Pléh Csaba	81 (56+25)	Marton Magda	48 (32+16)
Buda Béla	51 (48+3)	Halász László	32 (32+0)
Klein Sándor	47 (40+7)	László János	27 (16+11)
Hegedűs T András	36 (33+3)	Cziegler István	24 (13+11)
Kardos Lajos	25 (15+10)	Pléh Csaba	20 (14+6)
Kozeki Béla	24 (22+2)	Csépe Valéria	16 (2+14)
Forray Katalin	23 (22+1)	Farkas András	15 (12+3)
Szegál Borisz	23 (18+5)	Vargha András	15 (12+3)
Salamon Jenő	22 (21+1)	Pataki Ferenc	13 (13+0)
Feuer Mária	21 (20+1)	Molnár Márk	12 (3+9)

A zárójelben az első szám az önálló, a második a társszerzős publikációk számát jelzi.

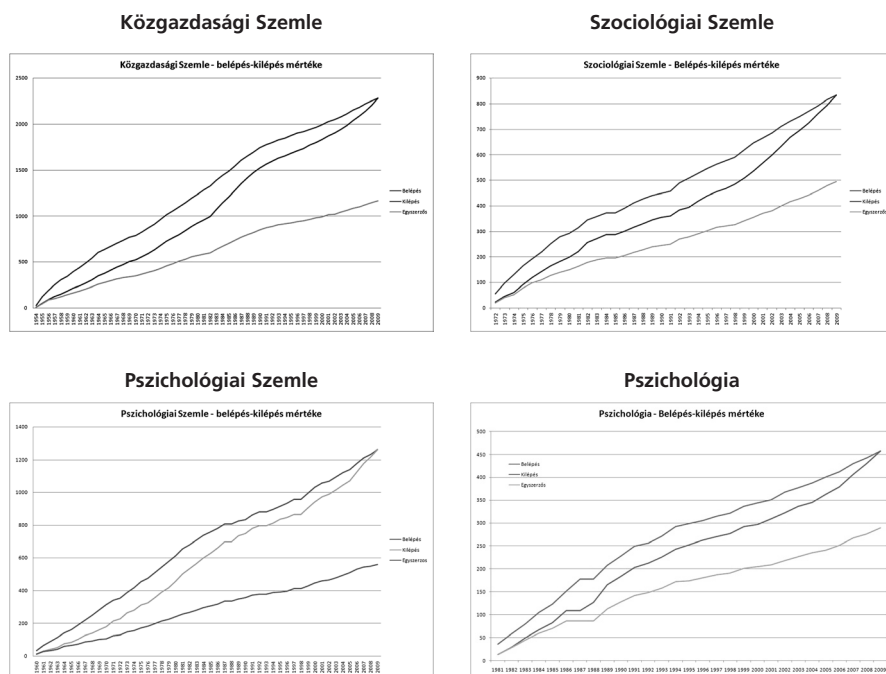
A kilépés-belépés mértéke

A 2. ábrán az új szerzők megjelenésének dinamikája látható. Új szerzőknek minősültek azok, akik korábban még nem publikáltak a vizsgált folyóiratokban. A számukat aggregáltam, a kapott eredmények kumulatív formában olvashatóak le a lenti ábrákról. Az újonnan érkezőkhöz hasonlóan aggregáltam azon szerzőknek a számát is, akik munkásságukat tekintve az adott évben publikáltak utoljára. Az előbbieken bemutattam, hogy a legnagyobb arányban az egycikkess szerzők vannak, esetükben a belépés és a kilépés időpontja megegyezik, ezért mindhárom folyóiratnál külön

jelöltem ennek a csoportnak a nagyságrendjét. (A szerzőknek van egy olyan csoportja, akik két cikket publikáltak azonos évben, és a későbbiekben már nem jelent meg írásuk. Esetükben ugyancsak azonos a belépés és a kilépés időpontja, ám őket külön csoportnak tekintettem.) Az egyszerezők aránya a *Pszichológiai Szemlében* 44, a *Közgazdasági Szemlében* 51, a *Szociológiai Szemlében* 59 százalék.

Mind a négy lapban követi egymást a belépés és a kilépés dinamikája. A lapok indulásakor jellemző növekedési dinamika a *Pszichológiában* és a *Szociológiai Szemlében* nyolc-tíz évvel az indulást követően lecsökkent, és állandósult. A *Közgazdasági Szemlében* előbb 1965, majd 1990 körül figyelhető meg csökkenés a belépés dinamikájában. A *Pszichológiai Szemlében* a már említett nehezebb periódusban, 1987 és 1998 között csökkent az új belépők száma, ezt követően azonban visszaállt a korábbi növekedési mérték.

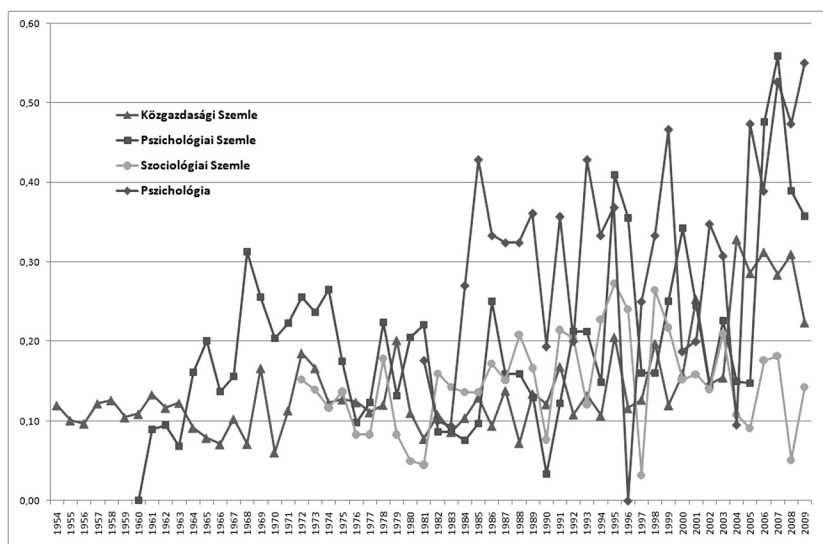
2. ábra: A kilépés és a belépés mértéke

A társszerzőség mértéke

A 3. ábrán a társszerzős cikkek évenkénti arányát ismertetem. A *Közgazdasági Szemlében* a társszerzős cikkek aránya a lap indulásától kezdve a kilencvenes évekig (ugyan kisebb kilengésekkel) tíz százalék körül mozgott, a kilencvenes évektől kezdve kb. kétezerig húsz százalék körüli, majd az elmúlt néhány évben lassan tovább növekedett, és jelenleg ez az arány harminc százaléknál tart.

3. ábra: A társszerzős cikkek aránya

A *Pszichológiai Szemle*ben már a hatvanas években a cikkek harminc százaléka társszerzőségben készült, de a nyolcvanas évek közepén és a kilencvenes évek elején visszaesett tíz százalékra. A kilencvenes évek közepétől újabb növekedés indult el. A legutolsó évben, 2006-ban már több mint ötven százalékot ért el a társszerzős cikkek aránya. (A növekedés magyarázatát részben az is adja, hogy a lap megújult, és 2006-tól kezdve tematikus számok jelennek meg, amelyek több – társszerzőségben készült – kutatási eredmény beszámolójának adtak helyet.)

A *Szociológiai Szemle* indulásától kezdve a társszerzős cikkek arányát tekintve nem történt jelentős változás. Az értékek öt és huszonöt százalék között mozognak. 2004-ben és 2005-ben a cikkek mindössze tíz százaléka született együttműködés keretében. A társszerzőség mértéke mellett hasznos információt nyújt számunkra az átlagos szerzőszám mértékének alakulása. A mutató csak a társszerzős cikkek szerzőit veszi figyelembe. A vizsgált három lap esetében egyedül a *Pszichológiai Szemle*nél figyelhető meg változás az elmúlt néhány évben. A lap működése során több évben is három feletti értéket ért el, a legutóbbi vizsgált évben 3,5 volt az érték. A pszichológusok körében tehát úgy tűnik, hogy az elmúlt években megnőtt mind a társszerzőség mértéke, mind az átlagos szerzőszám.

A társszerzői hálózatok bemutatása

A kutatás egyik legérdekesebb része a társszerzői hálózatok elemzése, ugyanakkor több módszertani kérdést is felvet az elemzésük. A vizsgált folyóiratok közül kettő több mint ötven-, egyikük közel negyvenéves múlttal rendelkezik. Ha egy ábrán mutatom be az összes kapcsolatot – azokat, akik a hetvenes években publikáltak és időközben meghaltak, vagy azokat, akik befejezték tudományos munkásságu-

kat –, az megtevesztő lehet, mivel életkorukból fakadóan a napjainkban publikáló szerzők ezekkel a kutatókkal nem kerülhettek kapcsolatba. A hálózatok növekedése szempontjából ugyanakkor megkerülhetetlen a teljes időszak vizsgálata. Éppen ezért a következőkben bemutatom a lapok megszületése óta létrejött hálózatokat, amelyeken évtizedes bontásban jelzem az utolsó cikk írásának időpontját.

A hálózatok ismertetése során az egyes komponensek méretének bemutatását követően a legnagyobb hálózatokra helyezem a hangsúlyt. A komponensek vizsgálata során csak a méretre koncentráltam, figyelmen kívül hagytam, hogy pl. egy háromfős komponens hány publikáción keresztül született meg. Ebben az esetben ugyanis lehetséges az is, hogy hárman publikáltak egy cikket közösen, de az is előfordult, hogy egy szerző első cikkében a második kutatóval, egy következő írásában pedig egy harmadik munkatársával készítette írását.

2. táblázat: A komponensek mérete

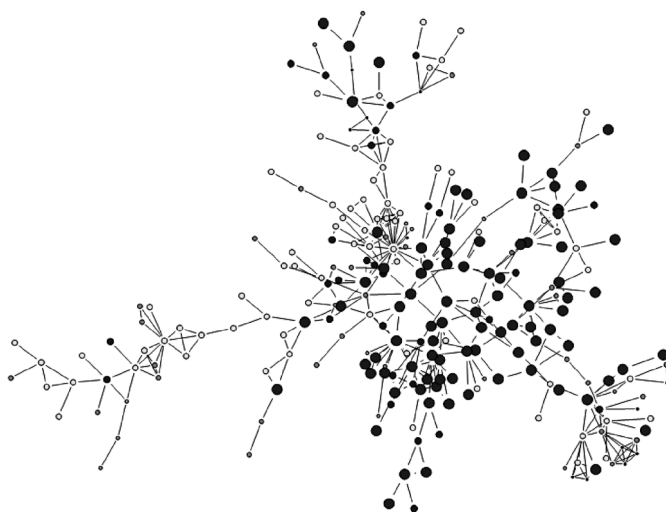
	Közgazdasági Szemle	Szociológiai Szemle	Pszichológiai Szemle	Pszichológia
Legnagyobb komponens	280 (27%)	74 (24%)	240 (34%)	69
2. legnagyobb komponens	31	10	19	61
2 fő	161	61	69	23
3	41	13	16	11
4	15	6	15	5
5	9	7	10	5
6–10	15	4	20	6
11+	5	0	1	0

Két kutató természetesen több alkalommal is publikálhat együtt. A *Szociológiai Szemlében* a kapcsolatok 93, a *Közgazdasági és a Pszichológiai Szemlében* 89, a *Pszichológiában* 85 százaléka egyszeres erősségű. A szociológia területén a legintenzívebb kapcsolat hétszeres (Angelusz Róbert – Tardos Róbert), a közgazdasági szakfolyóiratban hat-hat kapcsolat van két szerzőpáros között (Galasi Péter – Kertesi Gábor; Köllő János – Kertesi Gábor), a *Pszichológiai Szemlében* és a *Pszichológiában* ugyanaz a szerzőpáros rendelkezik a legintenzívebb kapcsolattal (Marton Magda – Szirtes József) – az előbbiben nyolc, az utóbbiban hét alkalommal publikáltak közösen.

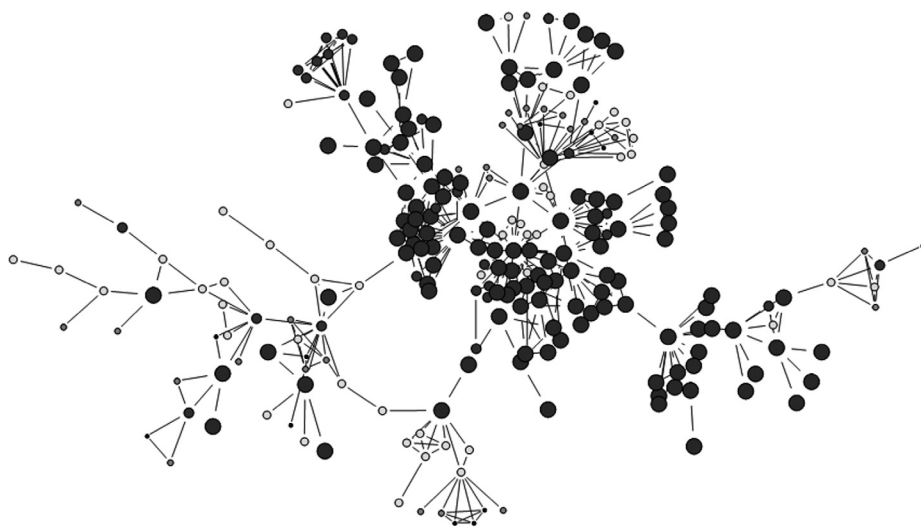
Legnagyobb hálózatok

A *Közgazdasági Szemlében* 280, a *Pszichológiai Szemlében* 240, a *Szociológiai Szemlében* 74 fő a legnagyobb hálózata mérete. A *Pszichológiában* két, egy 69 és egy 61 fővel rendelkező hálózatot találtunk. A hálózatokon belül legtöbb kapcsolattal a közgazdász Balázs Sándor (huszonkettő), a pszichológus Pléh Csaba (harminc-négy) és a szociológus Kolosi Tamás (tizenhárom) rendelkezik.

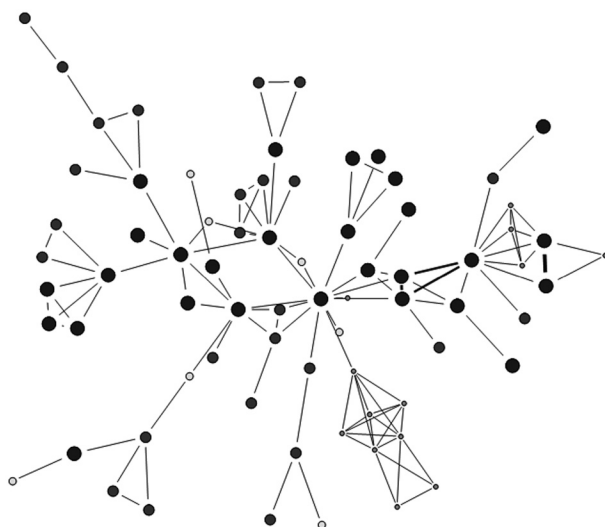
4. ábra: A Közgazdasági Szemle legnagyobb hálózata

5. ábra: A Pszichológiai Szemle legnagyobb hálózata

6. ábra: A Szociológia és a Szociológiai Szemle legnagyobb hálózata

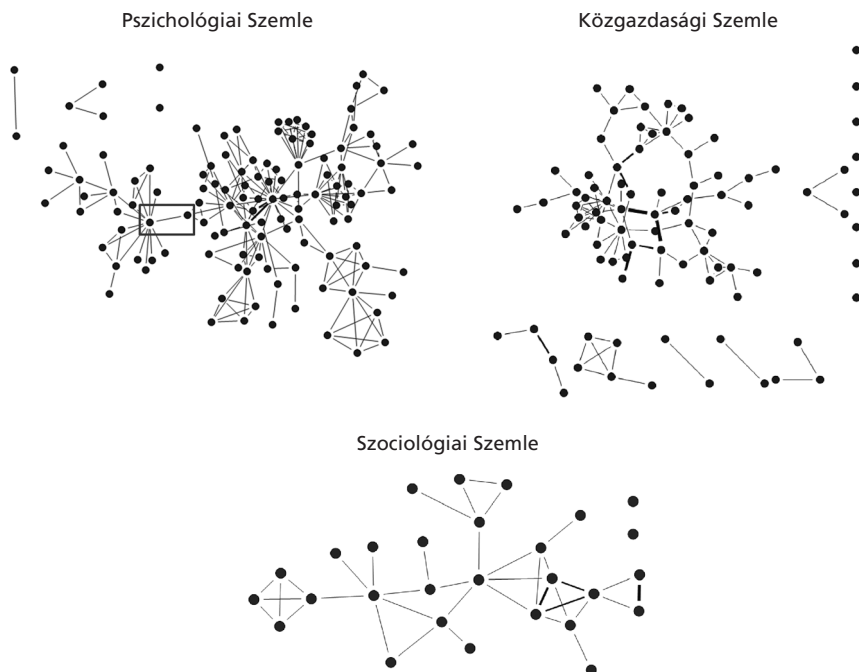

Említettem, hogy a bemutatott hálózatok negyven-ötven évet fognak át, ebből következik, hogy a korábbi időszakban publikáló szerzők nem írhattak a tudományos életbe később belépő kutatókkal. Az alábbi ábrákon ezért az utolsó megszületett (önálló vagy társszerzős) publikációk évtizedének függvényében különböző mérettel jelöltük az egyes pontokat. Mindhárom folyóirat esetében látható, hogy az azonos évtizedekben publikáló szerzők egymáshoz közelebb vannak. Annak érdekében, hogy az adataink jól összehasonlíthatók legyenek, a táblázatba összegyűjtöttem, hogy az egyes hálózatokban a különböző évtizedekben ki mikor írta az utolsó publikációját. Az elmúlt tíz évben (2000–2009) publikálók társszerzői hálózatát a 7. ábrán külön is meg lehet tekinteni.

3. táblázat: Utolsó publikációk szerint

	Közgazdasági Szemle	Szociológiai Szemle	Pszichológiai Szemle
1950–1959	12 (4,3%)	–	–
1960–1969	20 (7,2%)	–	12 (5%)
1970–1979	30 (10,7%)	13 (18%)	28 (12%)
1980–1989	83 (29,6%)	7 (9%)	48 (20%)
1990–1999	35 (12,5%)	26 (35%)	28 (12%)
2000–2009	100 (35,7%)	28 (38%)	124 (51%)
Összesen	280	74	240

7. ábra: A 2000–2009 között publikálók hálózata

Az elmúlt tíz év publikációiból készült hálózatokból kiderül, hogy a legnagyobb társszerzői hálózat a *Pszichológiai Szemlében* található. A második a *Közgazdasági Szemle*, és csak a harmadik a *Szociológiai Szemle*. A teljes hálózatokból az utolsó publikáció alapján leszűrt alhálózatokból az is kiderül, hogy míg a PSZ-ben csak hat fő nem részese a legnagyobb komponensnek, a KSZ-ben ez huszonhét fő érint. A pszichológushálózat esetében látványos fürtösödés figyelhető meg, egy olyan kapcsolat (vágópont, téglalappal jelölve az ábrán) is megfigyelhető, amelyet elmozdítva két részre bomlana a hálózat. A bal oldali fürtösödés jól példázza, hogy egy adott témának mekkora jelentősége lehet. A kulcsszereplő itt Düll Andrea, aki a hazai környezetpszichológia egyik elismert alakja, körülötte ugyancsak ebben a témában publikáló szerzők találhatók.

Mivel a pszichológia területéről két lap is megtalálható az elemzésben, megvizsgáltam kettejük közös hálózatát is. A két folyóirat hálózata a *Szemle* korábbi kétszáznegyven fős méretéhez képest 424-re nőtt. A *Pszichológia* 457 szerzőjéből százhatvanhét (36,5%) megtalálható a *Pszichológiai Szemle* szerzői között is. A két hálózat összevonását követően több érdekes fejleménnyel szembesültem. Mind a két hálózatban publikálók száma kilencvenöt, de közülük csak 59 fő tagja a legnagyobb komponensnek a *Pszichológiai Szemlében*, tehát harminchat fő csak azt követően válik a legnagyobb komponens részévé, amennyiben a mind a két lapban publikálókat figyelembe veszem (57 fő olyan szerző, aki csak a *Szemlében* írt, és nem volt korábban része a legnagyobb hálózatnak). A mindkét lapban publikálók

esetében természetesen jóval magasabb az átlagos cikkszám, mint a hálózat többi tagjainak esetében (9,54 és 1,84 cikk).

Hálózatok elemzése

A hálózatok elemzése során deskriptív jelleggel az alapvető centralitásmutatókat használják. Az első mutató a sűrűség, amely a lehetséges és a megvalósult kapcsolatok arányát mutatja meg; a hálózatok statisztikai elemzését UCINET programmal végeztem. Az adatok minden esetben tartalmazzák a kapcsolatok erősségét is, ami némileg módosítja a mérőszámok elkészítésének módját. A sűrűség esetében ez azt jelenti, hogy nem a kapcsolatok számának, hanem a súlyának összegét osztja el a program a lehetséges kapcsolatok számával. Az átlagos kapcsolatszám az egy főre jutó kapcsolatok számát, míg a diaméter a hálózat szereplői közt található legnagyobb távolságot, a hálózat átmérőjét mutatja be. A geodézikus távolság értéke a hálózaton belüli átlagos távolság mértékét mutatja, amit úgy kapunk meg, hogy a hálózat minden pontját összekötjük egymással, majd elosztjuk az utak számával. Az ötödik mutató a közbevetettség értéke, ami az egy ponton áthaladó utak számát adja meg.

4. táblázat: *Centralitásmutatók*

	N	Sűrűség	Átlagos kapcsolatszám	Diaméter	Geodézikus távolság	Közbevetettség
Közgazdasági Szemle 1956–2009	280	0,011	3,193	23	8,136	0,026
Pszichológiai Szemle 1960–2009	240	0,016	3,767	18	5,94	0,021
Szociológiai Szemle 1972–2009	74	0,044	3,180	10	4,38	0,047
Közgazdasági Szemle 2000–2009	68	0,046	3,08	10	4,8	0,058
Pszichológiai Szemle 2000–2009	117	0,035	4,05	10	4,439	0,030
Szociológiai Szemle 2000–2009	26	0,117	2,93	7	3,3	0,103

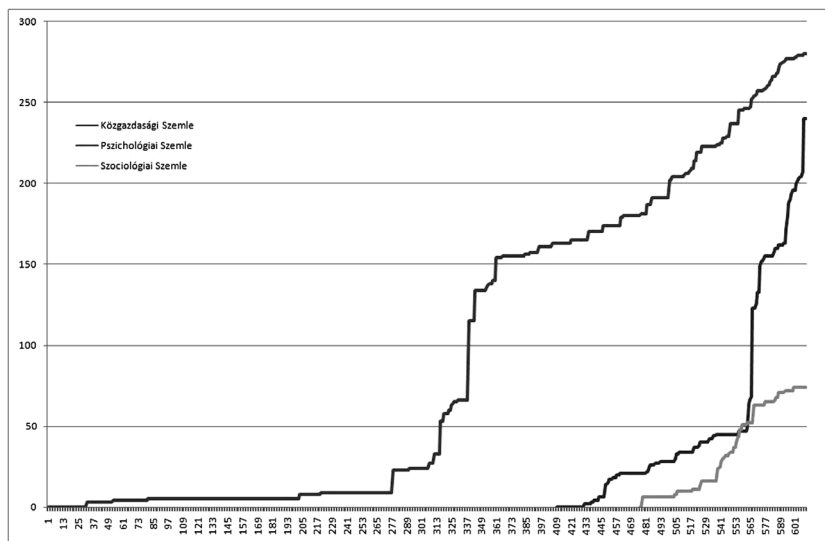
Hálózatok növekedése

Hálózatok elemzésének egy jelentős részét a topográfiai, egy másik jelentős részét a dinamikai elemzések adják. A 8. ábrán a legnagyobb hálózatok növekedési dinamikája látható. Az adatok értelmezéséhez meg kell jegyeznem, hogy a hálózatok növekedésének legutolsó pontját az utolsó megjelent számhoz igazítottam. Mivel a három lap különböző időpontban kezdte meg a működését, és egy évben különböző alkalommal jelennek meg, valamint a részletességet nem kívántam feláldozni a növekedési adatok éves aggregálásáért cserébe, ezt a lehetőséget választottam.

A diagramról elsőként a hálózatok mérete olvasható le. Ezeket az adatokat már ismertettem, ezért nem térek rájuk vissza újból. A diagram érdekessége, hogy a *Közgazdasági és a Pszichológiai Szemle* hálózatának mérete is a kezdeti növekedési

szakaszt követően kb. azonos méretnél növekszik meg hirtelen. Előbbi hatvanhat főnél nő száztizennégyre, utóbbi hatvanhét főnél százhúszra. A *Szociológiai Szemle* esetében hasonló dinamikus növekedés nem tapasztalható.

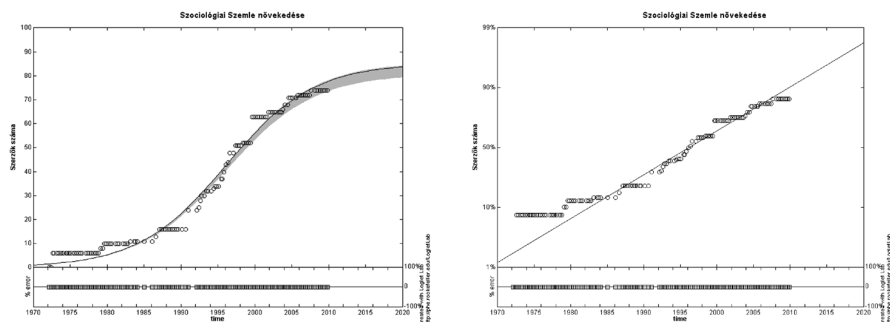
8. ábra: Legnagyobb hálózatok növekedése

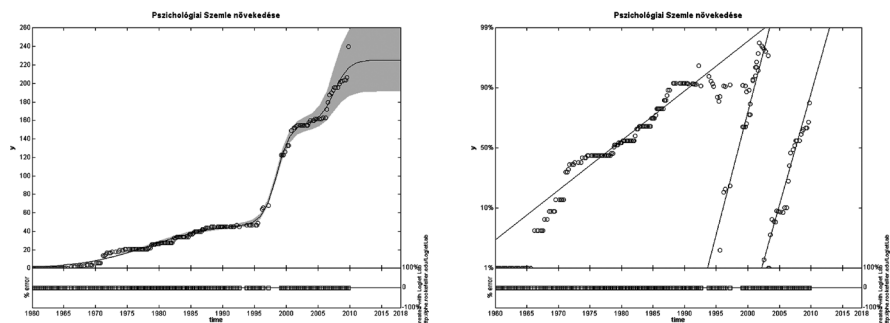
A hálózatok növekedési adatait elemezve felmerül a kérdés, hogy milyen dinamikát követnek a hálózatok. Társadalomtudományi és természettudományos körökben a különböző növekedési és terjedési folyamatok dinamikájának leírására gyakran alkalmazzák a logisztikus növekedést (Fokasz 1999). A társadalomtudományokban demográfiai adatok elemzésére, technikai újdonságok (pl. mobiltelefon) elterjedésének a leírására alkalmazható a logisztikus növekedés. A középkortól kezdődően a szentté avatottak, a hidegháború idején a két nagyhatalom Holdra küldött rakétáinak a száma is hasonló dinamikát követ, újabban a médiában megjelenő témák dinamikájának elemzésére irányul hasonló kísérletet (Fokasz 2004). A közelmúltban a *Szociológiai Szemle*ben is megjelent egy részletesebb írás (Fokasz 2006) a növekedésnek erről a típusáról, itt most nem kívánok vele részletesebben is foglalkozni.

A logisztikus növekedés alkalmazása mellett szól, hogy már a nyers adatok esetében látható, hogy a növekedés során különböző hullámok figyelhetők meg, miközben a belépési adatokból kiderült, hogy az új kutatók megjelenése alapvetően lineáris. Ezzel együtt azonban nem állítom, hogy a modell minden tudományterületen megállná a helyét. Az „érett” természettudományban, ahol magas a társszerzőség mértéke és nő az átlagos szerzőszám, más megközelítések alkalmazhatók, mint az itt vizsgált periódusban.

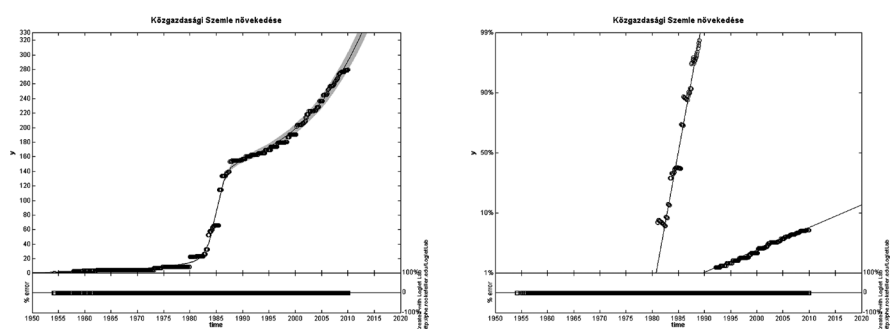
9. ábra: A Szociológiai Szemle növekedésének dinamikája (baloldalt), a Fisher-transzformáció eredménye (jobbaldalt)

10. ábra: A Pszichológiai Szemle növekedésének dinamikája (baloldalt), a Fisher-transzformáció eredménye (jobbaldalt)

11. ábra: A Közgazdasági Szemle növekedésének dinamikája (baloldalt), és a Fisher-transzformáció eredménye (jobbaldalt)

A 9–10–11. ábrákon a legnagyobb hálózatok növekedési dinamikáját vizsgáltam meg logisztikus illesztéssel (az elemzéseket a LogletLab programmal készítettem⁷). Az ábrák bal oldali része tartalmazza az illesztéseket, a jobb oldalon a

7 A program leírása az alábbi oldalon található: <http://phe.rockefeller.edu/LogletLab/>

Fisher–Pry-transzformáció eredményei láthatóak. (A transzformáció lényege, hogy a logisztikus függvény értékeit logaritmikus skálán ábrázolva egyenest kapunk. Az adatok átalakításával egymást követő növekedési hullámok kapcsolata olvasható le.)

Az illesztések igazolták sejtésemet, a társszerzői hálózatok növekedési dinamikája logisztikus. Két hálózat esetében több növekedési hullám egymást követő sorozatáról, bi-, illetve trilogisztikus növekedésről van szó. A 8. ábrán látható növekedési adatok alapján feltételezhető volt, hogy amennyiben a hálózat növekedése logisztikus, akkor több növekedési hullám egymást követő sorozatáról van szó.

A *Szociológiai Szemle* legnagyobb hálózatára egy növekedési hullám illeszthető, amely jelenleg kilencven százalékos telítődöttségnél tart. Az elmúlt évek adatait figyelembe véve úgy tűnik, hogy a növekedés folyamata lassú ütemben halad, és még néhány év várhatóan eltelik a teljes telítődésig. Figyelembe véve, hogy a lapban alacsony a társszerzős cikkek száma, illetve, hogy a legnagyobb komponens mellett nincs nagyobb méretű hálózat, a közeljövőben nem számíthatunk jelentősebb változásra.

A *Közgazdasági Szemle* esetében két görbe illesztésére volt szükség. A jelenlegi adatok alapján ugyanakkor az is látható, hogy a legnagyobb hálózat növekedése a közeljövőben telítődési pontjához érkezik, igaz, ez az átmeneti időszak akár még három-öt évig is eltarthat. A logisztikus növekedési hullámok egymást követik, a második növekedési hullám meredeksége azonban kisebb, mint az első. Az első hullám növekedésének értelmezéséhez hozzátartozik, hogy a hirtelen méretnövekedés egy párhuzamosan növekvő, méretében némileg kisebb hálózat egyesüléséből fakad. A növekedés logisztikus dinamikájának elemzése során ez azonban nem tűnik fel, úgy tűnik, mintha valójában egyetlen folyamatról lenne szó.

A *Pszichológiai Szemle* hálózatának elemzése során már három logisztikus illesztésre volt szükség. A *Pszichológiai Szemle*ben a *Közgazdasági Szemle*vel ellentétben a logisztikus folyamatok nem szekvenciálisan követik egymást, hanem a két logisztikus folyamat egy időben való tetőzését és egy újabb hullám elindulását figyelhetjük meg.

Hasonlítsuk össze a *Közgazdasági Szemle* és a *Pszichológiai Szemle* legnagyobb hálózatának növekedését. Látható, hogy a kezdeti időszakban, ami alatt a hálózatok növekedésükben odáig jutottak, hogy hasonló méretű hálózatokkal kapcsolódva jelentősen megnövelték a méretüket, mindkét esetben kb. huszonöt-harminc év telt el. A *Közgazdasági Szemle*ben ez a dinamikus növekedés 1985-ben indult meg. A lapok elemzésének bevezetőjénél a Such – Tóth párosra hivatkozva már idéztem, hogy a *Közgazdasági Szemle*ben a nyolcvanas évek közepén történt meg egy jelentős váltás, amikor a lap működése függetlenné vált a politikától. Az első logisztikus növekedés telítődésére ekkor került sor. A két tény összefüggését természetesen bizonyítani nem tudom; lehetséges magyarázatnak tűnik, hogy a politikai ellenőrzést követően a szakmai szempont került előtérbe, aminek következtében a korábban kevesebb publikációs lehetőséghez jutó kutatók kihasználták az előttük megnyíló

lehetőséget – a feltételezés teszteléséhez azonban további elemzések szükségesek. A *Pszichológiai Szemlé*ben kb. harminc évig tartott a kezdeti növekedés időszaka. Az átmeneti időszak itt tizenöt évvel később, 2000 környékén zajlott le. A folyamat még le sem záródott, és egy újabb dinamikus növekedés indult meg.

A kezdeti időszak kb. azonos időtartama a *Közgazdasági Szemle* és a *Pszichológiai Szemle* esetében azért is meglepő, mert a *Közgazdasági Szemle* évente tizenegy alkalommal jelenik meg, míg a *Pszichológiai Szemle* a kezdeti időszak nagy részében csak hat alkalommal. Arra következtetek ebből, hogy a lapok megjelenésének ritmusa nem, a naptári idő viszont annál inkább befolyásolja a hálózatok növekedésének dinamikáját. A későbbiekben a hálózatokból kimaradt szerzők elemzése kapcsán részletesen bemutatom, hogy az a tér, amiben a társ-szerzői hálózatok kialakulnak, miként nőtt. Előrebocsátom, hogy a hálózatok növekedése szempontjából fontos időszakban a *Közgazdasági Szemlé*ben kb. 600, a *Pszichológiai Szemlé*ben kb. 450 szerző publikált. A különbség jelentős, ezért úgy gondolom, hogy az idő mellett a hálózatok növekedését a hálózatok számára potenciálisan elérhető szerzők száma határozza meg. A *Szociológiai Szemle* hálózatának növekedésén látható, hogy korai időszakában tart még.

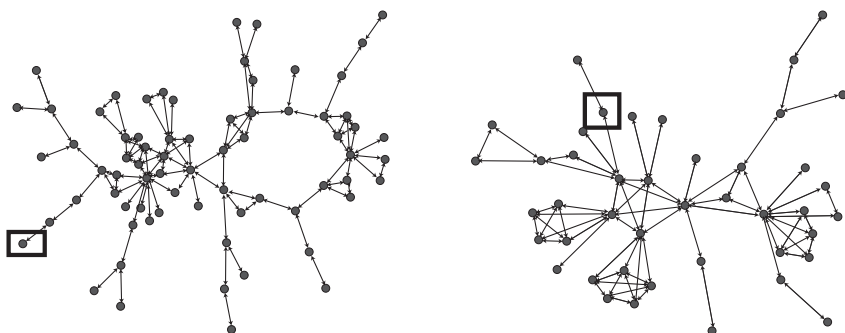
Még egy pillanatra visszatérek a *Pszichológiai Szemle* legnagyobb hálózatának növekedéséhez. A kezdeti szakasz felbontásával összességében már három lezáródott növekedési hullám haladt végig. Az elemzésben egy szintet ugorva, és alapegységként a növekedési hullámokat tekintve a különböző hullámok idejét és nagyságát (a hálózat tagjainak száma) hasonlíthatom össze. A változás szempontjából kitüntetett figyelmet szentelek az átalakulások időszakának. A *Pszichológiai Szemlé*ben a hálózat mérete a növekedési hullámok sorozatában egyre nagyobb mértékben nőtt. Az első hullám során 18, a második során 26, a harmadik során 111 fővel gyarapodott. (Ez utóbbi ugyan vitatható, mivel nem egy folyamatos növekedésről, hanem egy másik hálózattal való egyesülésről van szó.) Az első két hullám növekedésének ideje tizenöt-tizenhét év, az átmenet időtartama kb. tíz év. A *Közgazdasági Szemle* hálózatában alacsony kezdeti elemszámnál hirtelen nagy növekedés indult, a hálózat kb. százhetven főre nőtt meg. A második szakaszban (ami még nem zárult le) kb. száz fővel nő tovább. Az első és a második szakasz egyaránt tizenöt-tizenöt évig tart(ott).

A hálózatok szerkezete az átalakulás előtt

A négyzetekben látható pontok, a két hálózat között kapcsolatot teremtő tudósokat mutatják meg. A *Közgazdasági Szemlé*ben a nagyobbik hálózathoz Gábor R. István, a kisebbik hálózathoz Kővári György kapcsolatait követően, a *Pszichológiai Szemlé*ben Csibra Gergely és Csepeli György együttműködése után kapcsolódik össze a két hálózat. A két folyóiratnál – Csepeli György kivételével – igaz, hogy a két hálózat együttműködését a kevés kapcsolattal rendelkező (Gábor R. Istvánnak és Csibra Gergelynek egy-egy, Kővári Györgynek két kapcsolata van), a hálózatok perifériáján megtalálható szereplők együttműködése hozta létre.

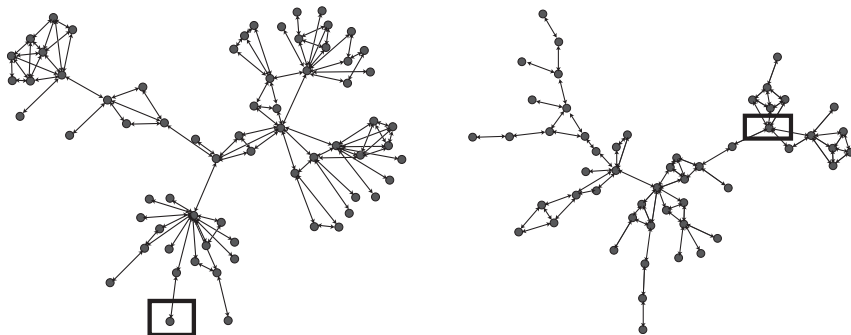
A *Pszichológiai Szemle* nagyobbik hálózatának középpontjában ebben az időben Cziegler István áll. B. Kakas Gizella, Kardos Lajos, Barkóczi Ilona vagy Klein Sándor több kapcsolattal rendelkeznek, de ők a hálózat szélén vannak. A kisebbik hálózat középpontjában Popper Péter található. Az ő középponti szerepe ebben a hálózatban vitathatatlan. Több kapcsolattal rendelkezik még mellette Csepeli György és Füredi János, de ez sem változtatja meg azt a tényt, hogy a hálózat alapvetően lánc szerkezetű.

12. ábra: A *Közgazdasági Szemle* nagyobbik (baloldalt, $N=66$) és kisebbik (jobbaldalt, $N=48$) hálózata az 1985. évi egyesülés előtti állapotban*

* A négyzettel megjelölt pontok közti kapcsolat létrejöttét követően egyesülnek a hálózatok

13. ábra: A *Pszichológiai Szemle* nagyobbik (baloldalt, $N=67$) és kisebbik (jobbaldalt, $N=53$) hálózata az 1999. évi egyesülés előtti állapotban*

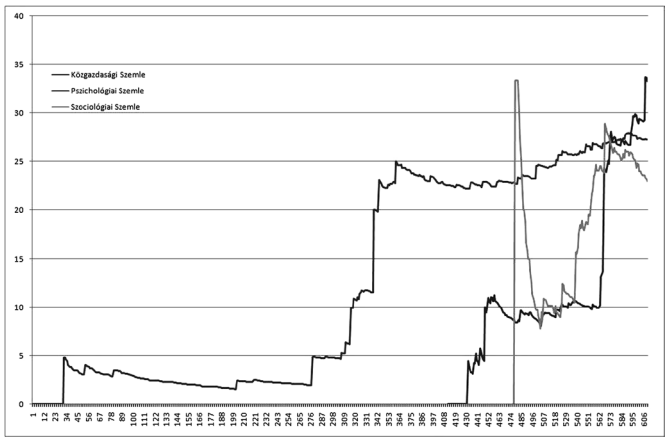
* A négyzettel megjelölt pontok közti kapcsolat létrejöttét követően egyesülnek a hálózatok

A legnagyobb hálózatok helye a tudományos közösségen belül

Az 14. ábrán az látható, hogy a legnagyobb hálózatok a társszerzőségben publikálóknak mekkora részét foglalják magukban. A három hálózat mérete jelentősen eltér egymástól, emiatt meglepő, hogy mindhárom esetben a társszerzőknek kb. huszonöt-huszonnyolc százalékát integrálják.

A Közgazdasági Szemle és a Pszichológiai Szemle hálózatán az is megfigyelhető, hogy nem csak a növekedésük mutat hasonló dinamikát, hanem annak a dinamikája is, hogy miként alakul a legnagyobb hálózat által magába foglalt szerzők aránya. A két hálózat eleinte a szerzők öt százalékát foglalja magában, ez megduplázódik tízre, majd később huszonöt százalék körül állandósul.

14. ábra: A legnagyobb hálózatok aránya a társszerzős cikkek körében

A folyóiratok közti kapcsolatok

A vizsgált folyóiratok három egymáshoz közel álló tudománynak a vezető lapjai. De vajon van-e átjárás a lapokban publikáló szerzők között? Mind a négy lapban hárman publikáltak munkásságuk során: Csepeli György, Garai László és Varga Károly. A Szociológiai Szemle és a mind a két pszichológiai lapban publikálók száma tizenegy, a Közgazdasági Szemle és az ugyancsak mind a két pszichológiai lapban publikálók száma hét. Az 5. táblázatban a folyóiratok páronkénti kapcsolatainak száma található meg. A legintenzívebb kapcsolat a közgazdasági és a szociológiai folyóirat, illetve a pszichológiai kiadványok között van. (A számok valamelyest felfelé torzítanak, több olyan gyakori név is megtalálható az átfedő kapcsolatok között, amelyek, elképzelhető, hogy különböző személyeket takarnak.)

5. táblázat: Két lapban publikálók száma

	Közgazdasági Szemle	Szociológiai Szemle	Pszichológiai Szemle	Pszichológia
Közgazdasági Szemle	–	150	25	9
Szociológiai Szemle		–	26	7
Pszichológiai Szemle			–	146
Pszichológia				–

A legnagyobb hálózatok esetében a *Közgazdasági Szemle* és a *Pszichológiai Szemle* kivételével mindegyik folyóirat között van kapcsolat. A szociológiai és a közgazdasági folyóirat között öt szerző jelenti a kapcsolatot: Kertesi Gábor (kettő a *Közgazdasági Szemlében*, öt a *Szociológiai Szemlében*), Kiss István (öt és kettő), Kovách Imre (hét és négy), Kuczi Tibor (négy és három), Sik Endre (kettő és hét). A *Szociológia Szemlének* és a *Pszichológiai Szemlének* szintén öt közös tagja van: Csepeli György (hat a *Szociológiai Szemlében* és nyolc a *Pszichológiai Szemlében*), Kóczán György (hét és hét), Neményi Mária (négy és kettő), Rudas Tamás (kettő és egy), Váriné Szilágyi Ibolya (egy-egy kapcsolat).

A tudományok szellemi terében a szociológia közvetítő szerepe egybecseng Moody eredményeivel (Moody 2006). A társadalomtudományi folyóiratok citációs hálózatainak elemzése során azt tapasztalta, hogy a legstabilabb határokkal a közgazdaság-, jog- és politikatudományok, valamint a pszichológia rendelkeznek, és a hálózat szélén foglalnak helyet, ezzel szemben a szociológia folyóiratok kevésbé önmagukra hivatkoznak, és a hálózat közepén foglalnak helyet. (Az *American Sociological Review* a legcentrálisabb lap, és a tíz legcentrálisabb lapból ugyancsak hét szociológiai témájú.) Mindebből az következik, hogy a szociológia könnyen tud gondolatokat közvetíteni különböző tudományok között, valamint könnyen tud új gondolatokat kölcsönözni is.

Összefoglalás

Cikkemben a társszerzői hálózatok vizsgálatának két aspektusára, a topográfiára és a dinamikára helyeztem a hangsúlyt. Az eredményekből kiderült, hogy a hazai társadalomtudományban az együttműködés mértéke igen alacsony, a magyar szociológiában a kooperáció mértéke – összevetve – az amerikaiak mindössze a fele. Mindez számos izgalmas kérdést felvet: vajon mi minden befolyásolhatja a kutatók alacsony együttműködését, miközben jól látható, hogy az a tudományos munka javára szolgál? Vajon a társadalomban egyébként megfigyelhető individualizmusnak a leképződésével szembesülünk, vagy egyéb más strukturális okok a meghatározóak? Válaszadásra módszertanom alkalmatlan, a kérdés a jelen cikkben megválaszolatlan marad.

Az elemzés során kiderült, hogy a társszerzői hálózatok legnagyobb komponensei növekedésének leírására jól alkalmazható a logisztikus függvény. Az egyes folyóiratok networkjeire több függvény is illeszthető, két vagy három hullám esetében bilogisztikus vagy trilogisztikus növekedésről van szó. A *Szociológiai Szemle* esetében azonban csak egy hullám azonosítható, amiből ha extrapolálok, az elkövetkező években sem várható jelentős változás a kooperáció mértékében. A szociológia számára ugyanakkor fontos és komoly elismerés, hogy a másik két tudományt összekötő szereppel rendelkezik, e tekintetben tudományunk működése azonos az amerikai szociológiával.

A hálózatok dinamikáját több szempontból is megközelítettem, azonban így is vannak lehetőségek újabb kérdések vizsgálatára. A statikus formában bemutatott

centralitásmutatókat ugyanis nem csak egy-egy pillanatra vonatkozóan, hanem a hálózat életének minden momentumára meg lehet vizsgálni. Mindez akkor válik különösen érdekessé, amikor nem csak a belépés, hanem a hálózatból való kilépés is az elemzés részévé válik. Miként néz ki így a dinamika, rendelkeznek-e a hálózatok egyensúlyi állapottal? Milyen folyamatok figyelhetők meg, ha egy központi szereplő lép ki a hálózatból? Ezek a kérdések azonban már nem kizárólag a tudományos hálózatok, hanem általában a networktudomány számára izgalmas irányokat jelenthetnek. Maradva a társszerzői hálózatoknál: az elemzésnek számos lehetősége van, amennyiben további adatok rendelkezésünkre állnak. Idetartozik pl. az együttműködési hálózatok összekapcsolása téma- vagy citációs hálózatokkal, de fókuszálhatunk akár a nők és a férfiak tudományon belüli helyzetére⁸ is.

A társszerzői hálózatok elemzése tehát a tudomány működésének csontvázát mutatja meg. Az együttműködés különböző szintjeinek ez az egyike, amely összeköti a kutatókat. A kapcsolatokon keresztül gondolatok terjednek, új ötletek születnek. Meggyőződésem szerint a kreativitás társas jelenség, az innovációk kutatásának tekintetében is számos új eredményt fog nyújtani.

Abstract: Co-author networks are in the center of the attention of scientometrics and network researches as well during last decade. In this article I put more emphasis on the scientometrics site, I cast together the actual and the international results related to my topic. The results of the research is that in Hungary the rate of co-authorship of the last fifty years have no significant change. The members of the largest component of all publishing scientists in coauthorship cover only twenty-eight, thirty-three percent. The international co-operation shows surprisingly low number of articles, and the distribution is uneven. The growth of networks - on the contrary to the 'mature' Western science- can be modeled by logistic growth function.

Keywords: networks, co-authorship, scientometrics, logistic growth

Irodalom

- Amaral, L. A. N. – Scala, A. – Barthelemy, M. – Stanley, H. M. (2000): Classes of small-world networks. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 97: 11149–11152.
- Barabasi, A. L. – Jeong, H. – Ravasz, E. – Neda, Z. – Schuberts, A. – Vicsek, T. (2002): Evolution of the social network of scientific collaborations. *Physica, A* 311, 590–614.
- Barabási A. L. (2003): *Behálózva*. Budapest: Magyar Könyvklub.
- Beaver, D. deB. (2001): Reflections on scientific collaborations (and its study): past, present, and future. *Scientometrics*, 52(3): 365–377.
- Bernal, A. – Llanos, E. (Évszám nélkül): Redes de coautoría en la ciencia colombiana: 1999–2004. http://www.ocyte.org.co/esocite/Ponencias_ESOCITEPDF/2COL030.pdf (utolsó letöltés: 2011. január).

⁸ A három folyóirat szerzői körében a férfiak és a nők helyzetéről egy korábbi cikkben írtam (Micsinai 2007).

- Cotta, C. – Merelo, J.-J. (2005): The complex network of evolutionary computation authors: an initial study. <http://www.arxiv.org/abs/physics/0507196v2> (utolsó letöltés: 2011. január)
- Cronin, B. (2001): Hyperauthorship: A post-modern perversion or evidence of a structural shift in scholarly communication practices? *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 52 (7): 558–569.
- Cronin, B. – Shaw, D. – Barre, K. L. (2003): A cast of thousands: Coauthorship and subauthorship collaboration in the 20th century as manifested in the scholarly Journal Literature of Psychology and Philosophy. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 54(9): 855–71.
- Cselényi E. (2009): Publikációs és idézettségi aktivitás a *Politikatudományi Szemle* hasábjain. *Politikatudományi Szemle*, 3.
- Dorogovtsev, S. N. – Mendes, J. F. F. (2000): Evolution of reference network with aging. *Physical Review*, E 62, 1842.
- Fokasz, N. (2006): Növekedési függvények, társadalmi diffúzió, társadalmi változás. *Szociológiai Szemle*, 3.
- Glänzel, W. – Schubert, A. (2004): Analyzing scientific networks through co-authorship. In: Moed, Henk F. et al. (eds.): *Handbook of Quantitative Science and Technology Report*. Kluwer Academic Publishers, 257–276.
- Hou, H. – Kretschmer, H. – Liu, Z. (2006): The structure of scientific collaboration networks in Scientometrics. In: Proceedings International Workshop on Webometrics, Informetrics and Scientometrics & Seventh COLLNET Meeting, Nancy (France).
- Kürtösi Zsófia (2004): Nők a felsővezetésben: hozhat-e újat a kapcsolathálózati megközelítés? *Szociológiai Szemle*, 2.
- Laviriére, V. – Gingras, Y. – Archambault, E. (2004): Comparative analysis of networks of collaboration of Canadian researchers in the natural sciences, social sciences and the humanities. *Scientometrics* 68. (3) 519–533.
- Lehmann, B. – Lautrup, B. – Jackson, A. D. (2006): Citation networks in high energy physics. *arXiv:physics 02110210*.
- Micsinai, I. (2007): Nők és férfiak tudományos hálózatokban. *Magyar Tudomány*, 5.
- Moody, J. (2004): The structure of a social science collaboration network: Disciplinary cohesion from 1963 to 1999. *American Sociological Review*, 69: 213–238.
- Moody, J. – Light, R. (2006): A view from above: The evolving sociological landscape. *American Sociologist*, 2: 67–86.
- Mutschke, P. – Quan Haase, A. (2001): Collaboration and cognitive structures in social science research fields. *Scientometrics*, 52(3): 487–502.
- Newman, M. E. J. (2000): The structure of scientific collaboration networks. *Proc. Natl. Acad. Sci. USA* 98, 404–409.
- Newman, M. E. J. (2001a): Scientific collaboration networks. I. Network construction and fundamental results. *Physical Review*, E 64, 016131.

- Newman, M. E. J. (2001b): Scientific collaboration networks. II. Shortest paths, weighted networks, and centrality. *Physical Review, E* 64, 016132.
- Reisinger, A. – Tóth P. (2007): Citációs hálózatok a *Tér és Társadalom* folyóiratban. *Kistáska*, 40–41.
- Such, Gy. – Tóth, I. J. (1989): A magyar közgazdaság-tudomány a *Közgazdasági Szemle* tudományometriai vizsgálatának a tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 10.
- Uzzi, B. – Spirro, J. (2005): Collaboration and creativity: The small world problem. *American Journal of Sociology*, Volume 111, Number 2: 447–504.
- Yoshikane, F. – Nozawa T. – Tsuji, K. (2006): Comparative analysis of co-authorship networks considering authors' roles in collaboration: Differences between the theoretical and application areas. *Scientometrics*. 81 (2) 499–511.
- Wuchty, S. – Jones, B. F. – Uzzi B. (2007): The increasing dominance of teams in production of knowledge. *Science*, 316. (5827) 1036–1039

A hozzászólás ereje

Néhány észrevétel

a szociológiai viták „természetéről”

Ferenczi Borbála

borienator@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: Az írás az elmúlt 20 év hazai szociológiai szakfolyóiratokban megjelent diszkusszióit vizsgálja a vita mint retorikai műfaj előtérbe helyezésével. Célja, hogy áttekintse, milyen témák milyen intenzitással hatottak a magyar szociológiai közbeszéd alakulására, és a műfaj szociológiában használatos retorikai készletének változatain keresztül megfigyelje, létezik-e az adott tudományágon belül olyan egységes kritikai elvrendszer, mely alapján az elméletek és kutatások megmérettetnek. Ez az egyes vitatémák megjelenésének és gyakoriságának, a szerzői rekrutációnak a vizsgálatán túl a műfaj retorikai sajátosságainak áttekintésével, vita és nyilvánosság kapcsolatának bevonásával történik. Értelmezésemben a szociológiai viták esetében egy olyan tudatosan – a résztvevők és szerkesztők által ismert és – kialakított szabályrendszerek mentén működő műfajjal van dolgunk, amely visszatükrözi a hazai szociológiai közbeszéd fontosabb sajátosságait.

KULCSSZAVAK: vita műfaji sajátosságai, nyilvánosság, szociológiai közbeszéd, kritikai elvrendszer

Azok számára, akik nyomon követik a szociológiai folyóiratok hasábjain megjelenő viták témaorientációját, könnyen feltűnhetett, hogy a „szociológia válságáról”, jövőbeli irányairól meginduló párbeszéd mindig különösen intenzív szakmai visszhangot vált ki. Gondoljunk csak a 2007-es „közszociológia”¹-vita, vagy az előzményként értelmezhető „tolmácsvita”, „gyarmatosítás”², majd a „szociológia mai irányai és dilemmái”³ címmel megnevezett diszkussziók vonulatára. Azonban vannak olyan témák, – csak néhányat kiragadva közülük –, például a kisebbség- és oktatásszociológia kérdéseit feszegető problémák, amelyek visszafogottabb, vagy szigorúan az adott szakszociológián belül lezajló párbeszédet indítanak el. Írásomban arra keresem a választ,

1 A *Replika* tematikus blokkjában a 'közszociológia' kifejezés jelent meg Burawoy 'public sociology' fogalmára (2006). A hazai vita hozzászólói körében is ez a kifejezés volt a legáltalánosabb, így én is ennél az elnevezésnél maradtam.

2 Mindkét kifejezést Papp Z. Attila 2002-es tanulmányából adoptálom (Papp Z. 2002: 93–94). Papp Z. „tolmácsvita-ként” elemzi a *Replika* 1992/1–2-es, majd 1993/9–10-es számában megjelent írásokat, ahol alapító szövegnek a Csepeli György – Wessely Anna szerzőpáros „A közép-európai szociológia kognitív esélyei” című tanulmányát tekinti. A 'tolmács' kifejezés – a szerzők értelmezése nyomán – a közép-európai szociológia Kelet és Nyugat között betölthető (betöltendő) szerepére utal.

A „gyarmatosítás”-vita ugyanezen folyóirat 1998/33–34-es számában „A tudomány gyarmatosítás” című blokkban megjelent írásokat jelenti. (Papp Z. Attilának a vitaindító Hadas Miklós-szöveg/szövegek kapcsán tett észrevételét és koncepcióját a jelenlegi tanulmány szempontjából mellékesnek gondolom, így itt a folyóirat vonatkozó blokkjában elsőként megjelent írását használok a vitaanyag feldolgozásában.)

3 A *Szociológiai Szemle* hasábjain a 2000-es év folyamán Némedi Dénes tanulmánya nyomán kibontakozó vita, mely a lapban 2002-vel zárul le.

milyen témák és milyen szerzők jelenhetnek meg a szociológiai közbeszédben, a szakmai és tágabb nyilvánosság előtt. Ehhez a diskurzus- és retorikai elemzés módszerét kívánom használni, ilyen módon áttekintve az elmúlt húsz év hazai szociológiai vitáit. A dolgozattal nem vállalkozom, nem is vállalkozhatnék arra, hogy bármilyen módon folytassam azt a leltározást, mely a „*Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? A lengyelországi, a magyarországi, a romániai, a szerbiai és a szlovákiai szociológia a kilencvenes években*” (szerk. Kovács Éva) címet viselő tanulmánykötetben már napvilágot látott. Mindazonáltal az itt megjelenő hipotézisek egy része jól illeszthető a Papp Z. Attila által kimutatott „trendhez”, mely a szociológiai folyóiratokban nyomon követhető eszmecserék kapcsán, a kilencvenes évek eleji szakmai identitást és örökséget feszegető kérdések után, „*az évtized végére utánzásba hajló, nemzetközi presztízsharccá, az anyagi források elosztását firtató fórummá*” alakulásáról beszél (Papp Z. 2002: 107). Vizsgálódásom a tudományos diskurzusok csak egy – ha tetszik, önkényesen kiemelt – változatát: a vitát érinti. A kiemelést csak részben indokolná, hogy a társadalomtudományi diszkussziókon keresztül jól körvonalazhatóvá válik a hazai szociológiai diskurzus „természetrája”. Ennek a célnak több műfaj – tanulmány, recenzió, konferenciabeszámoló stb. – bevonása talán még jobban megfelelné, ahogy számos különféle módszertani megközelítés is ígéretesnek tűnhet.⁴ Elemzésemben a vita műfajának kritikai vonatkozásait igyekszem előtérbe helyezni: (többek között) a bírálat megvalósulásának mikéntje érdekel. Célom, hogy a műfaj szociológiában használatos retorikai készletének változatain keresztül megvizsgáljam, létezik-e az adott tudományágon belül olyan egységes kritikai elvrendszer, mely alapján az elméletek és kutatások megmérettetnek. Ha van ilyen, mik a sajátosságai, s hogyan használják a szakmabéliek.

Természetesen egy plasztikus háttér megrajzolásához nem hagyhatók figyelmen kívül a következő aspektusok: az egyes vitatémák megjelenése és gyakorisága, a hozzászólók vizsgálata (a kiemelt folyóiratok szerzői rekrutációja), a megjelent publikációk fő jellemzői. Itt részben Papp Z. Attila eredményeire hivatkozva, részben azt folytatva, saját elemzési sémám⁵ bevonásával dolgoztam. Forrásanyagul az elmúlt két évtizedben a magyar társadalomtudományi folyóiratokban közölt replikákat használtam fel. A kiválasztás fő kritériuma tehát az írásbeliség volt, valamint az, hogy a lap maga is felvállaltan szociológiai folyóiratként, azaz szaklapként értelmezze önmagát. A részletes feldolgozásból így kimaradtak a *Magyar Szociológiai Társaság* közgyűlésein, a szakmai konferenciákon elhangzott viták java része, jegyzőkönyvek és beszámolók. A lehetséges vizsgálati anyag szűkítése indokoltnak tűnt, mivel a konferenciaprogramok szintetizáló-orientálói előadásai ugyan célul tűzik ki egy-egy téma megvitatását, az ott elhangzott szóbeli reflexiókat és azok hatásait, az utólag megjelentetett írásbeli anyagokon keresztül, csak részben lehetünk képesek rekonstruálni. A folyóiratokban pub-

4 A téma lehetséges megközelítési módjai közül itt Varga Attila *A kortárs szociológiai diskurzus morfológiája a citációs háló tükrében* címmel tartott előadására hívnám fel a figyelmet. Az előadás 2010. március 26-án hangzott el az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolája által szervezett hallgatói konferencián, az Értékek és diskurzusok szekcióban.

5 Ennek ismertetését lásd a későbbiekben.

likált tudományos disputák feldolgozása mellett szól azonban, hogy a szakmai közönség legszélesebb rétegei számára is hozzáférhető, és részleteiben is jól nyomon követhetővé teszik a vita menetét. Lehetőséget adnak továbbá egy akár jóval korábban elhangzott hozzászólásra való reagálásra is.

A szakmai folyóiratok közül a *Replika*, *Szociológiai Szemle*, *Társadalomkutatás*, *Társadalmi Szemle* szolgáltak elsődleges forrásul. A kilencvenes évektől folyamatosan megjelenő szakszociológiai folyóiratok (*Educatio*; *Jel- Kép*; *Kisebbségkutatás* stb.), valamint azok a folyóiratok, melyek előszeretettel publikálnak szociológiai írásokat (*Cafe Babel*; *2000*; *Hitel*; *Századvég*; *Valóság* stb.)⁶, inkább a megjelenő téma, mint a tudományos vita műfaján keresztül voltak számomra érdekesek.

A vita, mint retorikai műfaj

A vita az ősidőktől része az emberek közötti kommunikációnak. Azt, hogy két ember véletlen találkozása és szóváltása eltér attól a vitától, melyre a felek felkészülnek, és melyet a meggyőzés szándékával folytatnak, az ókortól kezdve tartjuk számon. Ekkor „születik meg” a szónoki beszéd, a retorika és a dialektika tudománya. Arisztotelész, Cicero és Quintilianus nevezik meg, s foglalkoznak először ezzel a sajátos tudománnyal. A piactérről – az ókori közélet legismertebb színteréről – indulva, a vita eljut egészen a tudományos berkekig. Miközben különféle leágazásaiban új, fokozatosan elkülönülő műfajok jönnek létre (jogi vita, politikai vita stb.), folyamatosan alakulnak az adott területnek (kontextusnak) megfeleltethető írott vagy íratlan szabályai. De tisztán kell látnunk azt is, hogy az egyes beszédtypusok határainak pontos megrajzolása szinte lehetetlen.⁷

Ahhoz, hogy a tudományos vitát ebben a mezőben elhelyezhessük, különböztessük meg először a szónoki beszédtypusok közé sorolható vitát a hétköznapi szócsatától. A vita, mint retorikai műfaj, olyan emberi kommunikációs forma, ahol egy előre kiválasztott téma kapcsán (megszerkesztett) érvek és ellenérvek hangzanak el, és az abban részt vevő feleket az érvek mellett az érdekek is motiválják. Általános ismérvei közé tartozik, hogy gyakorlatilag „végtelen”. Bármikor, bármelyik hozzászólás mentén folytatható, előre- és visszautalások rendszere szövi át. Ugyanakkor valamikor és valahogyan szükségszerűen le kell zárni, különben céltalanná, eredménytelenné válhat. E két jellemző nem zárja ki kölcsönösen egymást. Amennyiben egy vita úgy zárul le, hogy annak érdemi folytatása nincs, az nemcsak a kiválasztott témát, hanem az ott elhangzott gondolatok erejét és időtállóságát is jellemzi. Az ókortól elfogadott szerkezeti sémát – bevezetés (exordium), tárgyalás (tractatio), befejezés (peroráció vagy epilógus)⁸ – témától

6 A felsorolt folyóiratok egy része megjelöli és nyíltan vállalja a társadalomtudományok iránti érdeklődést. Lásd a „2000 – Irodalmi és társadalmi havilap”, vagy „*Hitel* – Irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat” megjelölést. De gondolhatunk itt a *Valóság* folyóirat szociológiát népszerűsítő szerepére: „A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése (...)” (*Valóság* 2010, 8, hátlap).

7 „Régebbi retorikák pontos körülhatárolását adták egyes beszédműfajoknak. A tájékozódás kedvéért ezt ma is meg kell tennünk, de felhívjuk a figyelmet, hogy a pontos határok ma már szinte elképzelhetetlenek. (...) Minden műfajnak sajátos alaphangja, alaphangulata van, még akkor is, ha ez nem szűkíthető egyetlen, egysíkú magatartássá” Fischer (1981: 210).

8 Lásd részletesen Fischer (1981: 26).

és előadói alkattól függően számos variációban fellelhetjük. A vita soha nem lesz elválasztható a kritikától, hiszen egyik funkciója – érvelés és cáfolat – szükségyszerűen magában hordozza a bírálat igényét. Ez visszahat magára a kritika műfajára is. Azok a harcok, melyeket ma is vívnak kritika és tudomány, kritika és recenzíósurnalizmus között, ha nem is eredeztethetők a vita, mint önállósuló műfaj értelmezésének problémáiból, de ez utóbbival szoros kapcsolatban állnak.⁹ A viták alkotják a tudományos megismerés egyik legérzékenyebb visszacsatolási mechanizmusát: ellenőrző, értékelő funkcióval bírnak. A tudomány azonban nem (csak) retorika, a meggyőzésen túl elsősorban az igazság feltárása és bemutatása mozgatja. A tudomány működésének ez a normatív funkciója minden vitában visszaköszön akár a ténymegállapítások, akár a módszertani megalapozás tekintetében, megjelenítve a modern tudományelméletek azon problémafelvetését, miszerint a bevett módszerek alkalmazása és betartása az igazolt tudományos ismeretek elérésének garanciája lenne.

A vita műfaji világán belül a tudományos diszkusszió helyét az értelmi-logikai tartalom túlsúlya segít kijelölni. Ennek köszönhető a kevésbé az érzelmi, jóval inkább az értelemi befolyásolásra építő érveléstechnika, az (általában) higgadtabb hangnem. Arisztotelész szerint a bizonyításban és cáfolásban egyszerre van jelen ethosz, pátosz és logika (Adamik 1993: 68). A tudományos viták argumentációjában a logikáé kell, hogy legyen a főszerep. Az már az egyéni szónoki képességeken is múlik, hogy a hozzászóló milyen módon képes, s képes-e fenntartani a saját nézetei iránti érdeklődést, s milyen irányba mozdítja el a beszélgetést.

Egy másik fontos sajátosság a tudományos szaknyelv megértése és beszélése, ami a vitában való részvétel feltétele. A szaknyelv birtoklása különíti el a résztvevőket (tudósok, szakemberek) a hallgatók (laikusoktól) táborától. A hallgató elsajátíthatja és értheti a vitában használt nyelvet, de hallgatóként mégsem beszélheti. A tudományos vita ugyanakkor – tűnjék kívülről bármennyire zártnak – számot tarthat bizonyos közéleti érdeklődésre, még akkor is, ha önmagában ez az érdeklődés sosem lehet egy kutatás vagy a vita végső célja. Mi motiválhatja akkor a vitában részt vevő feleket személyes érdekeiken túl?¹⁰ Angelusz megfogalmazásában a legelfogadottabb általános vélekedést idézném: „*A színvonalas tudományos kritika és vita értékmérő szerepe és továbbgondolásra ösztönző hatása /.../*” (Angelusz 1999).

Arról, hogy a szociológiai vitáknak miről és miként kéne folyniuk, határozott elképzelése van a tudományág művelőinek. 1976-ban jelenik meg a *Szociológia* hasábjain Lick József *A tudományos viták helyzete a szociológiában* című írása. A szerző, hivatkozva az *MTA Szociológiai Bizottságára* is, a szakma azon igényének kíván hangot adni, miszerint teremtsődjék „*lehetőség és fórum (pl. a Szociológia című folyóirat felhasználásával) a fontosabb elméleti problémák vitája számára*” (1976: 80).

9 A kritika műfajának helyzetéről többek között lásd Radnóti Miklós *Piknik. Írások a kritikáról* című könyvének bevezetőjét (2000: 7–32).

10 A 'személyes érdekek' kifejezést ebben az esetben – megfigyelve a legáltalánosabb tudományfilozófiai/etikai vélekedéseknek – 'a tényekre alapozott személyes tudományos meggyőződés, annak érvényre juttatása' értelmében használom.

Mivel szakmai viták elsősorban szóban és csak igen szűk körben folynak, ezért az „írásban-nyomtatásban lezajló eszmecseréket” preferálja, számuk növekedésének elérésére – a kor ideológiájától sem mentes – megoldási javaslatokkal él. Ilyen megoldás lehet a Szociológiai Bizottság vitaszervező szerepének és feladatának megerősítése, a különböző társadalomtudományi fórumok összehangolása és a kölcsönös eszmecserék indítványozása, vitacikkek szervezése, külföldi vitákba való bekapcsolódás „lehetőségeinek megfontolása” stb. A műfaj szerepének megítélése az elmúlt húsz évben sem változott. Legalábbis erről tanúskodnak azok a reflexiók, melyek magára a műfajra, vagy más, a diszkussziókat szintén előmozdító műfajokra vonatkoznak. Például: „Örülök, hogy – a közszociológia fogalmát középpontba állítva – vita kezdődött szakmai közösségünkben a szociológus és publikuma közötti kapcsolat kérdéséről, hiszen így kiváló alkalom kínálkozik a fogalmak árnyalására és újraértelmezésére, ill. a megfelelő cselekvési stratégiák kidolgozására”; „A körkérdést, mint műfajt, mint stílust sokra tartom, ugyanakkor bántóan hiányzik számomra ez a kiváló műfaj a szakmai és értelmiségi közéletből. Ideje újból felfedezni és bevezetni...” (Krémer 1991).

Az is általánosan elfogadott álláspont, miszerint „szakmai érvek súlyát”, „falszifikálható állításokat” lehet összevetni és azokról vitázni, míg „credókról” nem. A tétel elfogadása ellenére időről időre felvetődik: mégsem objektív mérccével igazolható állítások, hanem a személyes meggyőződések állnak a viták középpontjában. Úgy látszik, a tudomány szerepéről, a tudományos érvényesség kérdéséről még mindig lehet/érdemes beszélni. A kérdés meg- vagy feloldására minden hozzászóló maga tesz kísérletet. Az eszmecserék célja – s ez szintén általánosan elfogadott – a szakmai reflexió és értékelés, a kritika, akár az önkritika is. Az, hogy ezek a célok más funkcióval is társulnak, jól ismert, a hozzászólók által olykor ki is mondott jelenség: „/.../ egy szűkebb szociológuskörnek, meghatározott kutatási stílus képviselőinek tudományos pozícióharca /.../” (Tardos 2007); „felkavarja az állóvizet”; „Hadd kölcsönözzem hát ide egy már nem élő kor- és pályatársa számomra példaértékű mondatait: »Föl kellett ismernem: a nemzetközi társadalomtudományi élet szűk szakmai klubokból áll (...) Aki egy ilyen klubba (...) bekéredzkedik, előbb-utóbb taggá ütik, párizsi, chicagói és manilai olvasókra (összesen kétszázra) számíthat, meghívhatják egy-két konferenciára, aztán egy amerikai egyetemre – oh, az amerikai egyetemek! –, s végre lakást vehet Újpalotán.«” (Léderer 1993).¹¹ Arra, hogy a fenti funkciók kiküszöbölése elérhető vagy kívánatos-e, az elemezett szövegek nem utalnak.

A szociológiai közbeszéd alakulását vizsgálja Kuczi Tibor 90-es évek elején megjelent több írása is. A szerző a „rendszerváltás közben-után” teljes fegyverzetében megjelenő nyilvánosság kialakulása, és az ebben a térben helyét kereső hazai szociológia nyelvezetét vizsgálja. A 60-as évek után a társadalmi kérdésekről

¹¹ Az idézetek által megfogalmazott tapasztalatok szempontjából érdekes itt utalni Matuz Norbertnek az MSZT 1990-es Vándorgyűléséről készült beszámolójára – melyet a *Replika* Tájékoztató című rovatában közöl (1991) –, ami a jelenlevőket viselkedésük és a szociológustársadalomban elfoglalt helyük alapján tipizálja. Matuz „tipológiája” a következő hat csoportot különbözteti meg: 1. „Cápák”, 2. „Nők”, 3. „Kliensek”; 4. „Öregek”; 5. „Outsiderek”; 6. „Hallgatók”.

való eszmecseréhez a szociológia szolgáltatott nyelvet, gyártott fogalmakat. Ez a nyelvezet egybeolvasztotta a köz dolgairól való nyilvános okoskodást és a szociológiában használatos fogalmakat, olyan kifejezéseket helyezve a nyilvánosság homlokterébe, mint „mobilitás” vagy „reform”. A 80-as évek végére tehető az a változás, mikor a közbeszéd és szociológia útjai különváltak. A tudományágban megjelentek a professzionális, empirikus adatokra épülő szakmai munkák, s ezek nyelvezete eltért a megszokottól. A szociológia már nem a „mindenkihez szólót”, az „érdekeset” közvetítette, hanem olyan, hazánkban még újnak számító kategóriákat kezdett el használni, amelyeket az értelmiség bizalmatlanul nézett. Az érezhető problémákra Kuczi szerint a paradigmaváltás fogalmát dobták be „hívó szóként”, míg az ismert tudománytörténeti előzmények miatt jóval inkább paradigmaépítésre lenne szükség. Elemzésem szempontjából kiemelendők azok a sajátosságok, amik a szociológia, mint értelmiségi köznyelv, közbeszéd megjelenésével együtt jártak a megfogalmazás és a stiláris eszközök területén. Az irodalmi nyelv, a szépirodalmi, „szépirodalmiaskodó” megfogalmazás a szociológiai tanulmányokkal szemben támasztott egyik alapvető elvárás volt, ahogy az is, hogy az írás szórakoztató legyen. *„A nyelvi kivitelezést nem a szűkebb értelemben vett szakmai szempontok, hanem a tetszetősség, a bölcsész csiszoltság, azaz végső soron az esztétikai megformáltságra törekvés jellemezte”* (Kuczi 1991: 76). Ez az igény ugyan a 60-as, 70-es években élte fénykorát, de az elemzett szövegekben a szigorúan vett szakmai nyelvezettel együtt élnek a szövegformálás hasonló módjai. A hangsúly az esztétikai megformáltságra törekvésről a szakmai kritériumoknak való megfelelés irányába mozdult el.

A szociológiai vitaszövegek normatív szakmai kritériumainak, a kritikai funkciók működésének való megfelelést a következő feldolgozási séma segítségével próbáltam megfigyelni: (1) a bevett szerkezeti elemek megléte vagy hiánya a szövegben; (2) a tudományos vita műfajára, elvi működésére történő szövegbeli utalások kigyűjtése; (3) stiláris sajátosságok vizsgálata.

1. A szerkezeti elemek felől való vizsgálat:

a) Bevezetés

- A vita témájának pontos megjelölés
- A hozzászólás céljának megjelölése
- A hallgatóság megnevezése, megszólítása (jóindulat felkeltése)

b) Tárgyalás

- A téma kifejtése (Minden szövegben megvan. Vizsgálata során így azt vettem figyelembe, hogy a hozzászóló megmarad-e a vitaindító szövegben kijelölt alaptételeknél, vagy új témát jelöl ki a hozzászólásra.)
- Érvelés: megjelölt hipotézis mellett való érvelés; a hozzászóló által összeférhetetlennek gondolt hipotézisek közti logikai kapcsolat cáfolása

c) Befejezés

- Összefoglaló ismételtes: értelmi háttér újbóli rövid felvázolása
- Érzelmi-indulati elem (Annak ellenére, hogy a tudományos vita esetében az értelmi-logikai tartalom túlsúlyáról beszéltünk, az érzelmi-indulati töltet jelenléte vagy hiánya vizsgálat tárgyát képezi. Kérdés lehet, hogy

milyen témák jár[hat]nak együtt intenzívebb érzelmi töltetettel. Van-e téma és érzelmi vonatkozás közti kapcsolat, vagy ez utóbbi szerkezeti elem egyéni előadói temperamentum kérdése.)

2. Tudományos vita műfajára, elvi működésére való utalások kigyűjtése:
A hozzászóló reflektál-e arra, hogy az adott műfajon belül mire, és milyen módon lehet reagálni; mit gondol a vita műfajáról stb.
3. Stílárís sajátosságok vizsgálata:
Nyelvi eszközök (szófordulatok, érzelmi és hangulati árnyalást szolgáló elemek stb.) hivatkozása, használata; a címadás változatai; a reakálás modora stb.

A műfaji és retorikai sajátosságok áttekintésekor nem tértem ki külön vita és nyilvánosság kapcsolatára. Ez az elméleti beágyazás, értelmezésemben, a tudományág által használt beszédter határainak megadása és/vagy kibővítése, szociológia és társadalmi közbeszéd kapcsolatának szempontjából válik fontossá. Itt elsősorban a Habermas-féle nyilvánosságkategóriák és polgári nyilvánosság, a hazai szakirodalomban pedig Angelusz Róbert témához kapcsolódó elemzései irányába történik nyitás. A nyilvánosság és szociológiai nyelv kapcsolatának hazai értelmezése elválaszthatatlanul összekapcsolódik a tudományág magyarországi történetével és sajátos funkcióival. Azt, hogy a folyóiratokban publikált vitaanyagokat tekintem a feldolgozás kiindulópontjának, a szélesebb szakmai nyilvánosság számára való hozzáférés, és az akár jóval korábbi véleményekre való reflektálás lehetőségével indokoltam. Ez az indoklás összezseng Habermas „polgári nyilvánosság” fogalmával, amit az általános hozzáférhetőség „külső” és „objektív” feltételeinek megvalósulásával ragad meg. A társadalom minden tagjának, legalábbis elvileg, meg kell lennie a lehetőségének arra, hogy véleményével a nyilvánossághoz fordulhasson, illetve a többiek nyilvánosságnak szánt véleményét megismerje (Habermas 1993). A tudományos viták esetében a szakmabéliek lehetőségeit ugyanezen feltételek kell, hogy jellemezzék. A különbség abban van, hogy a nyilvánosság „helye” olyan orgánumban ölt testet, ami a szakmaiság keretein belül határozza meg „*nyilvánosságkontextusát*”. Az is előfordul, hogy nyitás történik a szélesebb nyilvánosság, az érdeklődők és a közügyek irányába. Ez módosítja a „*nyilvánosságkontextust*” és a nyelvhasználatot. A Habermas által említett másik feltétel, hogy mindenki birtokában van a nyilvánosságban való részvétel képességének, mivel ez a józan ész, a racionalitáson nyugszik. A racionális érvelés nem rendi vagy osztályspecifikum, hanem antropológiai sajátosság (Habermas 1993). Témánk vonatkozásában a következő megszorítással élek: bár a tudományos magyarázat a racionalitás, a józan ész törvényét követi, de az érvelés során felhasznált „tények” a szaktudományok saját fogalmi és módszertani apparátusán keresztül fogalmazódnak meg. Amennyiben ez a fogalmi és módszertani háttér a laikus számára nem érthető, úgy a tudományos magyarázat sem érthető meg a maga teljességében. Azzal, hogy az évelőkészség társadalmi eloszlását az egyenlőtlenség jellemzi, Habermas is számol: *„Ézért a közönség, ha nem is tud kiváltságosokról, elismeri a szakembereket. Ők nevelhetik, és kell is, hogy neveljék a közönséget, de csak amíg érvekkel képesek meggyőzni, s amíg jobb érvekkel*

nem fogják magukat is oktatni" (Habermas szövegének kiemelése Kuczi Tibortól származik. Kuczi 1992: 51). Az elképzelés mögött érezhetően a liberális piacgazdaság modellje húzódik meg, ahol a polgári nyilvánosság a mindenkor, konkrét tartalmaktól függetlenül, mindenki számára hozzáférhető. A tudományos viták esetében ez a normatív mozzanat háttérbe szorul. Értelmezésemben a tudományos-ság, mint „speciális illetékesség” határainak átlépése, minden esetben a nyilvánosság számára kiválasztott, kiválasztódott téma által kerül a vizsgálódás középpontjába. Tömörebben: mi az a vitatéma, ami kitágítja a szakmai fórumokat, a határait? Milyen diszkurzív környezetben, milyen módon történik a „határátlépés”?

A nyilvánosság harmadik, tartalmi eleme – Habermas alapján – a megjelenő különféle tematizációk strukturális feltételeinek a vizsgálatából áll. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magán és köz kettéválásával konszenzus alakul ki arra nézve, milyen ügy vihető a nyilvánosság elé. Ezeknek az ügyeknek nem a nyilvánosságra tartozó mivolta kérdéses, hanem az ügyek körüli „érvek vitája” (Habermas 1993). Elemzésem esetében a fenti elképzeléstől elkanyarodva a nyilvánosság „/.../ *nem az eleve adott ügyek fölötti diskurzus, hanem a prezentáció mikéntje, megjelenítési technika, illetve ennél is több: a dolgok a róluk szóló meghatározott típusú beszédben válnak nyilvánossá. És maga a nyilvánosság is e beszéd közben keletkezik*” (Kuczi 1992: 52). A nyilvánosság ilyen érelemben a dialógus szabályai szerint épül fel, hiszen aki a nyilvánosság elé lép, párbeszédet folytat a közönséggel (Bahtyin 1986). Ezek a szövegek ezért felszólításokat, felhívásokat és magyarázatokat tartalmaznak. Ez (is) jelzi, hogy a tudományos viták a retorikai eszközök felől megközelíthetők, s ez a szempont hangsúlyos írásomban. Kuczi Tibor a nyilvánosság előtt megjelenő szövegek demonstráló funkciójára utalva hangsúlyozza: ezek „pedagógiai”, akár politikai kontextust is létrehozhatnak (Kuczi 1992). Míg a hazai szociológiai közbeszéd alakulásában ez utóbbi két konnotáció nem hagyható figyelmen kívül, addig az elemzés inkább arra próbál rámutatni, hogy a kilencvenes évektől megjelenő, vagy éppen meg nem jelenő szociológiai viták tematizációját miként befolyásolhatta a pedagógiai és politikai áthallások lehetősége. Így a nyilvánosság előtt való megjelenéshez hasonlóan a hallgatás is a közbeszédet jellemző erővel bír. A Neumann-féle „hallgatásspírál” értelmezésekor Angelusz rámutat: a véleménynyilvánítási hajlandóságot és a közvélemény percepcióját befolyásoló „indikátor események” hatásaira fokozott figyelemmel kell lennünk. „*Hiszen nem látszik bizonyítottnak, hogy az önbizalom rendre a kommunikáció erősödésével járna, de az sem, hogy a kisebbség általában nagyobb hajlandóságot mutatna a hallgatásra*” (Angelusz 1996: 160).

A felsorolt vizsgálati szempontok mellett elemzésemet a legáltalánosabb jellemzők – a vita témája, a hozzászólók száma, a megjelenés helye és ideje – áttekintésével kezdem. Hiba lenne elfelejteni, hogy ezeket döntően befolyásolja a szerkesztői tevékenység. Ugyan a szerkesztők szándéka, szervező munkája stb. utólag nehezebben rekonstruálható, a tudományos viták alakulását ezek a tényezők sokszor jobban befolyásolják, mint maga a felvetett téma vagy a hozzászólók szándéka. (Utóbbira példa Andorka *Új elméleti orientációk a világ szociológiájában* című írása, amiben nyíltan felszólítja kollégáit a reflektálásra, mégsem született egyetlen hozzászólás

sem [1996].) Vagy gondoljunk csak az érdeemesnek ítélt szövegek kiválogatására, közlési idejének meghatározására, folyóiraton belül való elhelyezésére, egyes vita-indító kérdések preferálására. Egy-egy témának külön nyomatékot adhat továbbá egy vonatkozó tanulmánykötet későbbi összeállítása. Itt kiemelhetjük a Némedi Dénes szerkesztette *Modern szociológiai paradigmák* című kötetet (2008).

Fontos hangsúlyoznom, hogy a felvetett értelmezési irány és sejtések mögött nem áll kvantitatív adatok sokasága. Nem statisztikai adatokon nyugszik, noha ezt a jellegű feldolgozást – akár a *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában?* (...) című kötetben kijelölt úton – igen izgalmasnak gondolom. Itt mindössze egy lehetséges értelmezési irányt igyekeztem átgondolni, amely közelebb vihet a hazai szociológiai közbeszéd jellemzéséhez, s egy későbbi, körütekintő kutatómunka kiindulópontja lehetne.

Miről beszélnek: Főtémák és melléktémák

Az elmúlt húsz esztendő hazai szociológiai diszkusszióit górcső alá véve négy fő témacsoportot különíthetünk el: 1. A szociológia aktuális helyzete és lehetséges irányai; 2. A társadalomtudományi mérés és ennek módszertani kérdései; 3. A hazai struktúra- és rétegződéskutatások, mobilitásvizsgálatok. 4. Szociálpolitikai és aktuáltársadalmi kérdések. Bontsuk ki a „főtémákat”! Az első csoportba azokat a vitákat soroltam, melyek a szociológia mindenkori helyzetére, társadalmon belüli pozíciójára és céljaira reflektálnak. A második csoportba olyan módszertani vonatkozású kérdések kerültek, amik a kvantitatív kontra kvalitatív vita vonulatába tartoznak, valamilyen módon (lásd a szerkesztett kérdőívhez kapcsolódva) ezt a kérdést árnyalják. A struktúra- és rétegződéskutatások címkét viselő egység a hazai eredmények kapcsán felszínre kerülő dilemmákat jelöli. Itt részben a mikro-makro problémakör vonatkozásai, a nemzetközi eredmények és tapasztalatok magyarországi kutatásokkal való összevetése jelenik meg. A „Szociálpolitikai és aktuáltársadalmi kérdések” címkével megnevezve azok a viták kerültek egy csoportba, melyek az adott időben aktuálisnak tartott társadalmi problémákra reagáltak különféle értelmezési, kutatási és megoldási javaslatokkal. Például: a hálapénz rendszere (*Replika* 1993/11–12), adótudatosság (*Századvég* 1996, 3.) stb.

Az áttekintett viták időrendi sorrendben, a megjelenés helyét is feltüntetve a következők:¹²

1. A szociológia aktuális helyzete és lehetséges irányai
 - a) „Tolmácsvita” vita (*Replika* 1992: 1–2., majd 1993: 9–10);
 - b) „Új elméleti orientációk a világ szociológiájában” (Andorka Rudolf, *Valóság* 1996: 2);
 - c) „Gyarmatosítás vita”, mely a nemzetközi tudományos együttműködések lehetőségeit taglalja (*Replika* 1998: 33–36)¹³;

¹² A lajstromozás – ugyan igyekeztem körütekintően eljárni – nem tartalmazza az elmúlt két évtized valamennyi szociológiai vitáját s az azokhoz kapcsolódó összes hozzászólást.

¹³ A vita előzménye a folyóirat 1996-ban *Colonization of a partnership* címmel megjelent különszáma.

- d) „A szociológiai mai irányai és dilemmái” (Szociológia Szemle 2000–2002);
- e) „A közszociológia burawoyi programja és iránya” (Replika 2006: 54–55, Replika 2007: 59, Replika 2007: 60, Replika 2008: 61).
2. A társadalomtudományi mérés és ennek módszertani kérdései
 - a) „Körkérdés¹⁴ a hazai társadalomtudományi mérés természetéről” (Replika 1991: 2–3);
 - b) „Mérhető-e a társadalom” (Replika 1994: 13–14);
 - c) „Telefonos közvélemény-kutatás” (Replika 1995: 19–20);
 - d) „Standard kérdőív problematikája” (Szociológiai Szemle 2007: 1–2).¹⁵
3. Hazai struktúra- és rétegződéskutatások, mobilitásvizsgálatok
 - a) „Struktúra/rétegződéskutatások vitája a Replikában” (Replika 1990: 1, 2; Replika 1991: 1, 2–3);
 - b) „A társadalmi mobilitáskutatás problémái” (Replika 1990: 1; Replika 1991: 2–3);
 - c) „Mikro-makro probléma” (Szociológiai Szemle 1998: 1–2).
4. Szociálpolitika és aktuáltársadalmi kérdések
 - a) „Vita a hálapénzről” (Replika 1992: 1–2, Replika 1993: 9–10; Replika 1993: 11–12);
 - b) „Vita a szociális törvényről és annak megvalósításáról” (Szociológiai Szemle 1992: 3; Szociológiai Szemle 1992: 4);
 - c) „Munkaerő-piaci kérdések” (Szociológiai Szemle 1998: 4).

„Melléktémáknak” nevezem az elmúlt két évtized szociológiai vitáiban megjelenő olyan írásokat, melyek a főtémákhoz képest kisebb visszhangra találtak. Általános jellemzőjük, hogy míg a vita műfaján belül – szigorúan a folyóiratokban publikált szövegeket nézve – kevesebb írás született az adott vonatkozásban, tematikus folyóiratszámokban tanulmány és/vagy kutatási beszámoló, esettanulmány stb. formában a kilencvenes évek közepétől egyre nagyobb számban látnak napvilágot.

Melléktémák¹⁶:

1. Kisebbségkutatás (Replika 1998: 30. A vitaindító szöveg a Ladányi János – Szelényi Iván szerzőpáros írása *Ki a cigány* címmel, ami a *Kritika* 1997/12-es számában látott napvilágot. Szociológia Szemle 2006: 2, Szociológiai Szemle 2008: 3).
2. Genderproblematika/nőkérdés (Replika 1999: 35, Replika 1999: 37).
3. Népesedéspolitika (Replika 2000: 39, 40).
4. Diszkurzív pszichológia (Replika 2006: 54–55, 56–57).

¹⁴ A körkérdés műfajának elemzésembe való bevonásának kérdésével többször szembetaláltam magam. Mivel nem lehet azonosítani a vizsgált műfajjal – kiindulópontja azonban lehet, akár át is alakulhat vitává –, megítélésem szerint itt a szövegek közötti kapcsolat, a vita irányába való elmozdulás indokolta a beemelését.

¹⁵ Ez az írás ugyan tanulmány formájában készült, a benne áttekintett módszertani kérdések és vonatkozások mentén – értelmezésem szerint – több, a témába vágó vita áttekintését is megkísérelte, ezért emeltem be a feldolgozásba.

¹⁶ A főtémák esetében már jelzett „részlegesség” ebben az esetben is érvényes.

Míg a főtémák esetében a körkérdéssel kapcsolatban adódtak besorolási nehézségeim (lásd lábjegyzet), addig a melléktémák esetében elsősorban azoknak a reflexióknak a megítélése volt kérdéses, melyek adott kritikára való egyszemélyes reagálásként születtek meg. (Több ilyen írással találkozhatunk a *Szociológia Szemle* „Vita” rovatában. Például: Huoranszki Ferenc: „Döntésmélet és erkölcsi normák II, Válasz Ambrus-Lakatos Loránd kritikájára”, *Szociológiai Szemle* 2000: 1). Ezeket a szövegeket nem vettem figyelembe a feldolgozás során.

Hogy a vitákat még jobban el tudjuk helyezni, abban a tudományos közegben, melyben születtek, rövid kitérő formájában utalunk a szociológiai lapokban más műfaji formában (pl. esszé, tanulmány stb.) megjelent írások témájának jellegzetességeire is. A három leggyakrabban megjelenő téma: szociológiaelmélet; struktúrárétegződés és mobilitásvizsgálatok; gazdaságsszociológia. A felsoroltak – a fenti lajstromozással való nagymértékű átfedés alapján főtémáknak nevezem őket – elsősorban a bevett szakmai lapokban¹⁷ (*Replika*, *Szociológiai Szemle*, *Társadalmi Szemle*), míg az olyan „melléktémák”, mint a gender problémakör, kisebbség- vagy kultúraszociológia, oral history-life history a már említett fórumokon és szakszociológiai folyóiratokon kívül más lapokban (*Múltunk*, *Századvég*, *Valóság*) is napvilágot láttak. Hogy a szociológiai tárgyú írások a szigorúan vett szakmai berkeken túl is érdeklődésre tartanak számot, egyrészt „a magyar hagyományokhoz és a kelet-európai értelmiség küldetéstudatként való megéléséhez” (Papp Z. 2002: 82) köthető, de a megfigyelt jelenség utal arra is, hogy a szociológia kutatási területei és eredményei tekintetében nyitottabbá vált az interdiszciplináris tudományos feldolgozás irányába. Kérdés persze, hogy mennyire törnek vagy törhetnek utat maguknak ezek az interdiszciplináris irányok a hazai szociológiában. Ha a nemzetközi trendekhez és kutatási irányokhoz igazodva szeretnénk gyors választ adni, nyilván azt állítanánk, hogy a szociológia jövőjét „inkább a diszciplináris identitás és az interdiszciplináris együttműködési képességek erősítésében lehet keresni” (Némedi 2000).¹⁸ Kétségtől van létjogosultsága ennek az álláspontnak. Sőt azt is megállapíthatjuk: a fenti irány egyre inkább megerősödni látszik a hazai szociológiában is. A folyóiratokban publikált vitaanyagok esetében azonban kétségtől erős a szociológiaelméleti és a magyar szociológiában jelentős előzményekkel rendelkező struktúra- és rétegződéstémák túlsúlya.

Az elméleti kérdéseket (is) feszegető eszmecserék a kilencvenes évektől lényegi változásokon mentek keresztül. Míg a nyolcvanas években a szociológia szaktudománnyá alakult és kialakította saját kánonját – mind a magyar és nem magyar szerzők, elméleti irányok azon listáját, melyekre érdemes vagy szokás hivatkozni –, addig a kilencvenes évektől a megváltozott társadalmi kontextus új

17 A dolgozatban legtöbbször megjelenő két lapot, a *Replikát* és a *Szociológiai Szemlét* Papp Z. Attila az örökség-utánpótlás-felfedezés dimenziójában igyekszik elhelyezni. A *Szociológiai Szemlét* a kánonhű magatartás, az örökség fontosságának hangsúlyozása, míg a *Replikát* a modellkövetés, a nyugati minták utánpótlásának és a felfedezés igényének örökséggel történő összekapcsolása jellemzi. A két folyóirat szerzői gárdája nagyrészt elkülönül. Ez az elkülönülés azonban nem intézmények között, hanem intézményeken belül húzódik (Papp Z. 2002: 107).

18 Némedi tanulmánya alapján itt Albert Martinelli véleményét idézem. Martinelli a XIV. nemzetközi ISA kongresszuson több társával (Allardt, Massey) együtt a szociológia jövőjét boncolgatva arra az álláspontra helyezkedett, miszerint a szociológia és a rokon tudományok között nincsenek szigorúan vett határok, hanem kooperációt segítő jelzőszlopok csupán.

kihívások elé állította a szociológiát. A szakmai önreflexiók egyre sűrűsödő száma és tartalma mutatja, hogy egyfajta „válságtudat” bontakozik ki a honi berkekben (Papp Z. 2002). Az eddigi szerep és a faladatok a szakmai hovatartozás és lehetőség kérdéseire, új típusú támogatási források feltérképezésére keresik a választ. Ennek lecsapódásaként értelmezhető a „Tolmács” és „Gyarmatosítás vita”, mely Csepeli György és Wessely Anna a *Magyar Szociológia Társaság* 1991. évi közgyűlésén elhangzott előadása nyomán a *Replika* folyóiratban indult, majd több irányba is szétgyűrűzött. Egyrészt a közép-európai értelmiség, és benne a szociológusok szerepének definiálását, másrészt a szakmán belül (is) tételezett keleti és nyugati tömb ellentétét hozta felszínre, de módszertani irányokkal is bővült.

Egy ilyen irányú diskurzus zárult le a *Szociológiai Szemle* hasábjain 2002-vel, míg közel négyéves szünet után – más ruhába bújtatva ugyan, de – részben azonos kérdések fogalmazódtak meg a *Replikában* Burawoy 'közsociológia' (*public sociology*) fogalma kapcsán. A vita elindításában kétségtől kiemelkedő szerepe volt a folyóiratnak,¹⁹ s a szerkesztők valószínűleg tisztában voltak vele, hogy egy ilyen irányú problémafelvetés nem marad visszhang nélkül hazánkban sem. Burawoy *Közérdekű szociológiát!* című írásában a 'public sociology' fogalmát használja akkor, mikor rámutat, hogy ez a fajta tudományfelfogás – noha maga a fogalom egyes területeken nem is létezik, vagy nem egységes – képes a szociológia és nyilvánosság közötti újbóli kapcsolatteremtésre oly módon, hogy közben beemeli a nyilvános közösségeket a tudományos diskurzusba. A szociológia feladata továbbá nem csak az, hogy a civil társadalommal párbeszédet folytasson, hanem az is, hogy a civil társadalom pozíciójából vizsgálódjon. Hiszen csak így lesz képes kimozdítani a tudományt abból a helyzetből, ahol jelenleg van. A nemzetközi bírálatok és hozzászólások három fő irányban haladtak: voltak, akik a programot a tiszta tudomány nevében illették kritikákkal, míg mások a tudományág feladatainak leegyszerűsített felfogását látták Burawoy négyes felosztásában.²⁰ Azok, akik részben elfogadták nézeteit, több ponton változtatási javaslatokkal éltek. Ez estben a tudományág túlzott egységesítését, vagy az amerikai szociológia pozíciójának relativizálásán túlmutató törekvéseket kéri számon Burawoyon, míg Ulrich Beck egy globális módszer, általánosan elfogadott szemlélet hiányára hívja fel a figyelmet. Az itthoni hozzászólások szintén ezt a három irányt járják be. Sajátos „hazai íze” a vitának az oktatás és az egyetemi képzés kérdéseinek frekvenciált jelenlétében érezhető. Míg Burawoy cikkében a mindennapok gyakorlata felől közelíti meg a közsociológia iránt elkötelezett oktató életét, addig a hazai hozzászólások sejtetik, hogy nálunk az oktatás és kutatás kérdései erős vihart kavarnak, ugyanis sajátos aszimmetria alakult ki közpolitikai és professzionális szociológia vonatkozásában. „Ennek lényege, hogy a közpolitikai szociológiának sokkal alacsonyabb az értelmiségi, intellektuális státusza, miközben forrástámogatása jóval nagyobb” – mondja Dessewffy Tibor (2007: 170).

19 Huszár Ákos szerkesztette a folyóirat 2006-os tematikus számát, ő szervezte meg az MSZT 2006-os vándorgyűlésének ilyen irányú szekcióját is.

20 Burawoy felfogásában a közsociológiával együtt léteznek más szociológiák is. Ilyenek a professzionális, kritikai és közpolitikai szociológia.

A másik „főtéma” – a hazai struktúra-, rétegződés- és mobilitásvizsgálatok – esetében jól látható, hogy ezek a viták közvetlenül a rendszerváltás utáni években intenzíven jelentkeztek a szociológiai közbeszédben. Ekkor, nyilván a felgyorsult társadalmi változásokra reagálva, valamint a rendelkezésre álló adatok nemzetközi módszerekkel és értelmezésekkel való összevetése kapcsán, különböző elméletek éltek együtt a szakmán belül. (A kezdeti viták nem nélkülözték a hevesebb és személyesebb hangvételt sem. Példaként Nagy Endre és Kolosi Tamás vitáját említem, akik a struktúra fogalmi keretének ideológiai áthallásai kapcsán fejtették ki ellentétes nézeteiket a *Replika* első számaiban.)²¹ A kilencvenes évek közepére – módszertanában és fogalomhasználatában – kikristályosodott egy olyan irány, mely a hazai szociológusok nagy többsége által elfogadott. Ezzel párhuzamosan – napjainkra pedig teljesen – elcsitulnak a kezdeti viták hullámai.

Hasonló csend uralkodik a módszertani kérdések tekintetében is. Ezt a majdnem egy évtizedes csendet törte meg a standard kérdőív problematikája (2007). A diszkusszióban elhangzott vélemények visszanyúltak egészen a „gyökerekig”: nemzetközi szinten a hatvanas évektől megjelenő kvantitatív kontra kvalitatív vitához. A probléma eredőjének ilyen irányú megjelölése két jelenséggel is magyarázható. A szakszociológiák professzionalizálódásával a módszertani kérdések – elszigetelten – adott problémafelvetéshez és kutatási irányhoz szorosan kapcsolódva jelennek meg, s ezeken a szakmai fórumokon belül kerülnek megvitatásra. Míg azok a módszertanok, melyek főként kvalitatív irányba nyitottak, interdiszciplináris elméleti és gyakorlati megoldásokkal operálnak, a szociológusszakmában való részleges térhódítás ellenére nem bírnak olyan jelentőséggel, hogy a folyóiratok hasábjain – kanonizált, ha úgy tetszik, mainstream körökben – a vita műfajában jelenjenek meg.

Míg ez utóbbi esetben még nem, addig a „szociálpolitikai és aktuáltársadalmi kérdések” esetében már nem a vita szab műfaji kereteket a megszólalásnak. A kilencvenes évek végétől, ha szociológus szólal meg aktuális társadalmi kérdésekben, úgy az a fogalmi használat és a probléma körvonalazása jegyében, tanulmány, esettanulmány műfajában történik. Nyilvánvaló az is, hogy a kilencvenes évek eleji élenkebb vitákra, határozottabb állásfoglalásokra ösztönző hatással volt a rendszerváltás és a nyomában zajló változások. A szakmán belül érezhető egyfajta távolságtartás, óvatosság az ilyen irányú nyilatkozatokban, még akkor is, ha a kutató megszólalása – pl.: napilapok vagy más nem szakmai médiumok estében – a társadalomkutatói kötelmek részleges feloldásával történik.²² A magyarországi szociológia 60–70–80-as évekbeli története távolságtartásra, az új politikai és hatalmi rendszertől való fokozottabb elhatárolódásra készítette a kutatókat. A tudományág kivívott helyzetének, függetlenségének megőrzése érdekében (okán) a hazai szociológusok igyekeznek elkerülni az olyan helyzeteket, ahol tudományos nézeteiket politikai, pénzügyi vagy más érdekek mentén történt elkötelezettséggel vádjával illetnék. 1998 óta nem volt precedens szociológiai

21 Nagy E. (1990): A skizma összefoldozása. *Replika* 1; Kolosi T. (1990): Kolosi Tamás válasza Nagy Endre tanulmányára. *Replika* 1. Az említett két cikk a vitaindító írásnak is tekinthető.

22 A rendszerváltás diskurzus, a NATO- vagy EU-csatlakozás ügye, az oktatás helyzete a szakmai fórumok helyett először a társadalomtudományos érdeklődéssel bíró más folyóiratokban (pl.: *Valóság*) jelenik meg.

folyóiratban arra, hogy a tudományág képviselői a fent említett áthallásokkal „terhelt” témában megnyilatkozzanak. Nem azt állítom, hogy más szakmai fórumokon, formában nem láttak napvilágot ilyen vonatkozású eszmecsere, az írott tudományos vita műfaja azonban ebben a tekintetben háttérbe szorult. A szociológia és a társadalomtudományi témák visszaszűkülni látszanak szakmai kereteik közé, mindezt saját tudományos presztízsük megőrzése céljából.

Kik beszélnek

A Miről vitáznak? Kik vitáznak? kérdések összekapcsolása – kommunikációelméleti és szövegelemzési megfontolásokon túl – jelen esetben a tudományos viták manifeszt és latens funkciójának megvilágítására szolgál. Nyilvánvaló, hogy az „értékmérő szerep” és „továbbgondolásra ösztönző hatás” manifeszt funkciója egy szűkebb tudományos kör pozícióharcával, a mindenkori erőviszonyok kijelölésével is társul(hat). Ebből a szempontból pedig korántsem mindegy, hogy ki és milyen vitába szól(hat) bele. A hozzászólók körét szakmai érdeklődésükön és kompetenciájukon túl a kialakított szociológiai kánon is meghatározza. Ezt illusztrálja, hogy a szakmai önreflexiókként definiált viták („tolmácsvita”, „gyarmatosítás vita”, „a szociológia mai irányai és dilemmái”, „közsociológia” vita), valamint a struktúra/mobilitás kérdéseiben megszólaló szerzők egy része ugyanabból a körből került ki, részben ugyanazok. Azok, akik mindkét vitacsoportban, vagy egynél több vitatéma esetében megszólaltak (Csepeli György, Hadas Miklós, Kolosi Tamás, Róbert Péter, Szántó Zoltán, Tardos Róbert, Wessely Anna), kétségtelenül a hazai szociológia meghatározó alakjai. A személyi egyezések indokolhatók azzal, hogy a hazai mobilitás- és rétegződéskutatások meghatározó részét a nagyjából egy időben induló kutatók kezdték el, míg a fiatalabb szociológusnemzedék csak később kapcsolód(hat)ott a munkába. A szakmai önreflexiók esetében azonban, korosztálytól függetlenül, megkerülhetetlen a találkozás az olyan elméleti jellegű – tágabb értelemben tudományfilozófiai – kérdésekkel, melyeket a *Szociológiai Szemle* 2000-ben elindított vagy a „közsociológia” vitája felvet. Míg az előbbi esetben a szerzői gárda csak részben, ez utóbbi esetben némileg jobban bővülni látszik. Például Bognár Bulcsu, Scheiring Gábor, Huszár Ákos bevonása a vitába. A két folyóirat szerzőit összehasonlítva látható, hogy – főként a tematikaibeli eltérések miatt – a *Replika* több szerzőtől, szélesebb szakmai körből válogatva jelentet meg tanulmányokat, és több fiatal(abb) szakembernek ad lehetőséget publikálásra (Papp Z. 2002). Észrevételeim szerint az elmúlt 5-6 évben a *Szociológiai Szemle* is nyitottabbá vált ilyen téren. Ez a legjobban a recenzírók körének szélesedésében érhető tetten, de a megjelentetett tanulmányok köréből is hozhatók példák. Ha nem is kizárólag a vita műfajával, de megjelenik a nyilvánosság előtt egy olyan fiatal szerzői gárda (Csizmadia Zoltán, Hack-Handa József, Huszár Ákos, Király Gábor, Lakatos László, Szabari Vera, Takács Erzsébet, Zombory Máté), akik írásaikkal jelzik a szociológia jövőbeli irányai témához való hozzászólás igényét. Ezt a feltételezést támasztja alá a *Replika* Boltanski-különszáma (*Replika* 2008:

62), aminek előkészítésében az előbb említett szerzők közül többen közreműködtek. A hozzászólók nemi megoszlására kitérve elmondható, hogy általában több férfi szólalt meg. A gender tematika azonban „elnőiesedett” iránynak számít a műfajon belül. (A vitatémák és a nemi megoszlás összefüggésére vonatkozóan nem áll rendelkezésemre statisztikai adat. A *Replika* és a *Szociológia Szemle* ilyen tárgyú vizsgálata a nemi megoszlás és a cikkek tematikája esetében szignifikáns összefüggést mutat ugyan, de az írásokban megjelenő perspektíva nem függ a szerző nemétől [Papp Z. 2002]).

A módszertani vonatkozású viták estében a hozzászólók többsége a nagy mintavételű surveyek, leíró statisztikák művelésében jártas szakember. A felvetett problémák minden szerző esetében – túllépve egy pusztán matematikailag megfogalmazható megközelítésen – a vizsgálni kívánt fogalmak megragadhatóságának és mérhetőségének problémájaként is tételeződnek. A kvalitatív módszerek alkalmazói kisebbségként jelennek meg a szerzői gárdán belül. (Emellett olyan példát is lehet említeni, Szegedi Péter filozófus esetében, ahol a szakmában nem járatos kutató beszél a szociológiát [is] érintő módszertani kérdésekről.)²³ A *Szociológiai Szemlé*ben az elmúlt húsz év során 2007-ben jelent meg olyan módszertani írás (a standard kérdőív problematikája), amely nem tekinthető vitának, sem vitaindító szövegnek, de a benne felsorolt kritikai észrevételek és módszertan a történeti áttekintés nyomán ez utóbbi is lehetne.²⁴

Az aktuáltársadalmi kérdések hozzászólóinak köre – az eddig áttekintett témákéhoz képest – nyitottabb. Ezekben a kérdésekben olyan, nem szociológus végzettségű szakemberek is szóhoz jutottak, akik az adott téma, szakterület avatott ismerői. Például: hálapénzről – Bondár Éva, Buda Béla (pszichiáter, szociálpszichológus), Balázs Péter (közgazdász); munkaerő-piaci kérdések – Köllő János (közgazdász), Gábor R. István és Galasi Péter (mindketten a közgazdaság-tudományok területének képviselői). Azok a szociológusok, akik a két legfajsúlyosabb vitacsoportban megjelentek, itt nem hallatták hangjukat.

Hogyan beszélnek

Ahogy azt a korábbiakban már említettem, a szociológiai diszkussziók retorikai készletének és kritikai funkciójának működését a szerkezeti felépítése felől kezdem, majd a vita általános elvi működésére tett reflexiók és az egyéni stílári sajátosságok elemzése felől folytatom.

A bevezető részek vizsgálatakor a vitatéma pontos megjelölését, a vita céljának megfogalmazását, a (potenciális) hallgatóság megszólítását kerestem a szövegben. A téma és a cél pontos megjelölése az itt vizsgált szövegek mindegyikében megtalálható. A szerzők – a tudományos viták működési elveihez híven

²³ A *Replika* körkérdés formájában fordult a kutatókhoz. A hozzászólók felkérés alapján osztották meg a nyilvánossággal nézeteiket (*Replika* 1991: 2–3).

²⁴ Letenyei L. – Nagy G. D. (2007): Rugalmas kérdőív, a standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatgyűjtés terepközi alkalmazására, *Szociológia Szemle* 1–2.

– minden esetben megmondják, hogy milyen írásra vagy írásokra, ezen belül is milyen nézetekre reagálnak, és tisztázzák a hozzászólás célját is. Ahol a szöveg az előzményektől eltérő területekre helyezi a hangsúlyt, vagy a vita eredőjét másban jelöli meg, ez külön tisztázásra kerül. A hallgatóság közvetlen megszólítására alig van példa. Kivételt jelentenek azok az esetek, ahol a folyóirat szerkesztői bevezető gondolatokat fűztek a témához, vagy az eszmecsere megindítása körkérdés formájában történt (pl.: *Körkérdés a hazai társadalomtudományi mérés természetéről*). Amennyiben a szöveg egy konkrét írásra reflektál, a megszólítás annak szerzőjére vonatkozik, míg a hallgatóságra – közvetlen, szövegszerű megjelölés híján – elliptikus szerkezetekből és utalásokból következtethetünk.²⁵ Közvetett módon (szaknyelvhasználat, publikációs fórum olvasótábora stb.) a vita hallgatóságaként elsősorban a szociológus, szűkebb értelemben a magyar szociológusközösség tételeződik. (Kivételként a „gyarmatosítás vita” említhető, ahol a nemzetközi szakmabéliek is megnyilatkoztak.)

A téma kifejtésének vizsgálatakor az volt a célom, hogy megkülönböztessem egymástól a vitaindító szöveg problémafelvetésénél megmaradó írásokat azoktól, melyek már magát kérdést is problematikusnak, helytelennek találják, vagy új (más) témamegjelölést használnak. Ez utóbbi közül kétféle szövegtípust különböztettem meg: 1. az eltérést a tárgyalás során nyíltan megfogalmazó²⁶ 2. az eltérést a befejező részben megfogalmazó, de a hangsúlyt már az érvelés során máshová helyező szövegtípus.²⁷ Haszontalannak tűnt, hogy az összes vizsgált vita számához viszonyítva a fenti típusok arányát próbáljam meg értelmezni, köztük bármiféle kapcsolatot keresni. Azt azonban helytálló megállapításnak érzem, hogy az eltérések, értelmezési hangsúlyok „eltolását” az egyéni/egyedi kutatói gondolatokkal, tapasztalatokkal hozzam összefüggésbe, míg az érveléstechnikában megfigyelhető változatosságot a szövegíróra jellemző „stílussal”. Ilyen értelemben persze minden hozzászólás „letérés” a vitaindítóknak kijelölt útról. Az eszmecsere a „letérésből” vagy eltérésből adódó új utak vizsik tovább.

Az érvelések esetében kétféle megközelítésmódot használtak a szerzők aszerint, hogy a saját hipotézis mellett való érvelés, vagy a helytelennek gondolt hipotézis cáfolása kapott nagyobb hangsúlyt. Leggyakrabban – témától függetlenül – a fogalmi apparátus használatában tételeződik a cáfolat kiindulópontja, s ehhez kapcsolva kerülnek terftékre módszertani kérdések. A szociológiai viták többsége hú marad ahhoz a tudományos érvelésben bevett gondolatmenethez, mely a fogalmak tisztázásán és megadásán keresztül jut el az érvényesnek vélt tétel elfogadásához.

A befejező rész retorikai funkciója a kijelölt gondolatmenet újbóli, rövid felvázolása, mely együtt jár(hat) az érzelmi-értelmi töltet hangsúlyainak kijelölésével

25 Észrevételek a szociológiai vitaszövegek többségére, nem mindegyikére vonatkozik. Így a fenti esetre rögtön ellenpéldát is lehet találni: Nagy E. (1991): Struktúra és ideológia. Válasz bírálóimnak. *Replika* 1.

26 Például: „Szándékaim szerint néhány általam lényegesnek ítélt és a *Replika* hasábjain e témakörben kibontakozott vitához nem vagy csak közvetve érintett összefüggés továbbgondolásához kívánok újabb szempontokat felvetni” (Szántó 1991). „Más szóval: a mérés és fogalomalkotás döntően azon problémáival kapcsolatban kellene állást foglalnom (s nyilván szint is vallanom: magam a szakadék melyik oldalán állok), melyeket – ebben a formában – a survey típusú kérdőíves kutatások elemző feldolgozása vet fel. Nos, itt már eléggé másként szemléljük a dolgokat. Erre a szűk oppozícióra korlátozva a kérdéseket értelmesen megválaszolhatatlannak tartom” (Léderer 1991).

27 Például: Hadas Miklós (1993).

is. Ez a kijelölés arra is szolgál, hogy alátámassza a beszélő érintettségét, megindolja a hozzászólás miertjét. Feltűnő, hogy a hazai szociológiában a legintenzívebb érzelmi reakciókat azok a szociológia jövőjét tárgyaló írások váltották ki, melyek a tudományág és művelője lehetséges szerepét firtatják. Többször, többféleképpen elhangzott már ebben a szövegben is, miszerint a magyar szociológiában nagy hagyománnyal bír az ilyen tematika, s az értelmiségi szerephez határozott küldetéstudat, „vátesz”-szerep is társul. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy „/.../ az újabb tudományterületek emancipálódásával, egyetemi oktatásba kerülésével és a szociológia társadalomtudományokon belüli stabil helyzetének megingásával magyarázhatók” (Bognár 2006: 167). Hogy az írások a szakmai válságtudat felől közelítenek az elméleti kérdésekhez – s ebből a szempontból mindegy is, hogy igaznak vagy hamisnak fogadják el a szociológia válságáról szóló tételeket –, újabb magyarázat lehet az érzelmi érintettségre.

Ami az egyéni, stílári fordulatokat illeti – így is fogalmazhatunk –, a szerzők tudatosan törekszenek rá, hogy hozzászólásuk ne legyen monoton, unalmas. Ennek érdekében a címadás (pl.: Hadas Miklós *Pegazus és Rosinante, Töredékes reflexiók Csepeli György és Wessely Anna írása kapcsán*; vagy Scheiring Gábor *Barbárok a nyitott kapuk előtt*), az utalás és vendégsszövegek szintjén, az írások nyitnak a szépirodalmi, közéleti áthallások irányába. Néhány példát kiragadva: a szövegekben Don Quijotéra, Molière drámáira, filozófusokra is találunk utalásokat, Murphy törvénykönyvéből pedig idézetet. A humoros és/vagy ironikus megfogalmazások – az egyéni gondolatmenet kritikai élet kiemelendő – gyakoriak a hozzászólásokban. Itt olyan szövegrészt idéznék, amiben mindkét említett nyelvi eszköz egyszerre megtalálható: „Egy gondolat bánt engemet: a »szegedi gondolat«. Nincs jó érvem Balog Iván, Gábor Kálmán és Matuz Norbert vádjá ellen. Lehet, hogy sajátos teljesítményígéretével azért igyekszünk semlegesíteni a nemzetközi mércéket, hogy a »későkádárista álkompetitivitás« múltán is megőrizzük a magunk lakodalmos rockjának piaci részesedését” (Wessely 1993). Az elemzett írások elsősorban a tudományosság igényével íródtak, egyik sem feszegeti a műfajiság határát. Nem „közéleti pamflet”²⁸. A stíluseszközök használatát, ahogy a gondolatmenetet is, köti a tudományos diszkussziók kialakult/ kialakított szabályrendszere.

Néhány észrevétel a szociológiai viták „természetéről”

Értelmezésemben a szociológiai vitákkal egy olyan tudatosan, a résztvevők és szerkesztők által ismert és kialakított szabályrendszerek mentén működő műfajjal van dolgunk, mely visszatükrözi a hazai szociológiai közbeszéd fontosabb sajátosságait. A kialakított szabályok párhuzamba állíthatók a tudományos vita általános műfaji sajátosságaival: objektívnek elfogadott álláspontok ütköznek meg egymással a logikai érvelés útján, főként a kritikai visszhang és az építő jellegű reflexiók gondolatösztönző hatásának reményében. A vitákban való részvétel

²⁸ Kiemelés Wessely Anna *Válasz helyett* című írásából (1993).

biztosítja a szociológus számára, hogy bekerüljön a szakmai közbeszédbe, hozzászólásai utalnak szakmai kompetenciájára és súlyára.

A szakmai vitáknak – a szerkesztői célkitűzéseknek megfelelően – elsősorban a *Replika* és a *Szociológiai Szemle* adott otthont. Ahogy azt Papp Z. Attila (2002) a két folyóirat kvantitatív vizsgálata során megállapította, míg a *Replikát* az újítás – legyen szó akár a témaválasztásról, akár különféle szerzők megjelentetéséről – és a nyugati minták adaptációjának a hagyományörzéssel való kombinációja jellemzi, addig a *Szociológiai Szemle* esetében a hagyománykövetés, a kanonizált utak preferálása kerül előtérbe. Ezek a különbségek a témák és hozzászólók tekintetében helytállóak a szakmai vitákra nézve is. A *Replikában* több különböző, az interdiszciplináris feldolgozás irányába (is) nyitott vitatéma látott napvilágot.

Az elmúlt húsz év két legfajsúlyosabb – ez alatt a legtöbbször felmerülő és legtöbb hozzászólást implikáló problémafelvetéseket értem – szakmai témája: a szociológia jövőjét és a szociológusok lehetséges szerepeit, valamint a struktúra-, rétegződés- és mobilitásvizsgálatokat taglaló kérdések köre. Ezek közül intenzívebb érzelmi töltetük miatt kiemelkednek a szakmai önreflexióhoz köthető szövegek: a „tolmácsvita”, a „gyarmatosítás vita” és a „közsociológia vita” hozzászólásai. Az erőteljes visszhang, fokozottabb érzelmi érintettség mögött a téma továbbélő hazai hagyományait, a térségre jellemző értelmiségi küldetésudatokat, valamint a szociológia válságának szakmai berkekben való megjelenését sejtjük.

A fenti két téma szerzői gárdája részleges megegyezést mutat. Ez az átfedés jobban érthető, ha tudjuk, hogy a tudományág válságáról vagy annak kapcsán megnyilatkozó napjaink „emblematis” szociológusai részben ugyanazok, akik a 80-as évek meghatározó struktúra- és rétegződésvizsgálatait végezték. A „mel-léktémaként” jelölt kisebbségsszociológia, genderproblematika, népesedéspolitikai kérdések, valamint az aktuáltársadalmi eseményekre reflektáló viták tekintetében jellemzően a „fiatalabb” generációé a meghatározó szerep.

A módszertani viták esetében főként a kvantitatív technikák, a tipikusan nehezebb(ennek) operacionalizálható kérdések, nehezebb(ennek) mérhető fogalmak problematikája jelentette a fő csapást. Annak ellenére, hogy az elmúlt húsz év alatt a szakma fokozatosan nyit a kvalitatív mérési technikák és az interdiszciplináris feldolgozási lehetőségek felé, a vitafórumokon ezen irányok képviselői szerény számban jutottak szóhoz. A kétezres évek írott formában közzétett szakmai vitái között – amennyiben szigorúan ragaszkodunk a műfajiság kereteihez – nem tudunk módszertani vonatkozásút említeni. (Letenyey László és Nagy Gábor D. *Rugalmas kérdőív, a standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatgyűjtés terepközi alkalmazására* címmel írt, 2007-es tanulmányát olyan írásként említem, ami módszertani áttekintés vonatkozásában – értelmezésem szerint – vitaindító szöveg lehetett volna.)

Az „aktuáltársadalmi/ társadalompolitikai” vonatkozású diszkussziók a kilencvenes évek közepétől folyamatosan halkultak el. Nyilvánvaló, hogy az ilyen vonatkozású vitákra élénkítő hatással volt maga a rendszerváltás és a nyomában zajló társadalmi események. Ahogy a szociológia tudománya – a 60–70–80-as évekbeli története után – hazánkban is függetlenné vált a szocialista hatalmi

politikától, képviselői igyekeznek kerülni az olyan fórumokat, ahol a szigorú értelemben vett tudományosság mellett más irányú elkötelezettség(ük) kérdéssé válhat. A 90-es évektől folyamatosan kialakult és teret hódított egy olyan szociológiai nyelv, mely a szakmai szabályoknak megfelelően konstruálódik. Ez a folyamat párhuzamosan halad a szociológia hazai professzionalizálódásával. Ezzel együtt tovább él a tanulmányok nyelvhasználatában egy olyan retorikai, stilisztikai készlet, mely a szakmai értékeken túl az „élvezhető” szövegformálás igényeit is szem előtt tartja. 2007 óta nem jelent meg a vizsgálatba bevont folyóiratok hasábjain vitaanyag. Az összességében korábban sem túl sűrű viták időben előre haladva gyérülni látszanak. A műfaj szóbeli formában, a szakmai konferenciák színterein jelenik meg. Ha a szociológiai közbeszéd, a tudományos viták terét a szigorú értelemben vett szakmai fórumokra korlátozzuk, még mindig kérdés, hogy a szakmai folyóiratok hasábjairól hol marad mostanában?

ABSTRACT: The paper concentrates on the aspect of rhetoric in the sociological discussions which are published in the Hungarian learned journal in the last 20 years. It is out to review what kind of topics, and how intensely, were presented in the home sociological common talk. With the help of the rhetorical resource of the discussions, I try to observe the potential principles wherewith theories and researches are appreciated in the sociological science life. For this, I note the discussion subjects' frequency and intensity, rhetorical resource, recruitment of authors and analyzing contacts between publicity and discussions. In my interpretation, the sociological discussions are a kind of special genre, which is ruled and well-known by the participants and editors of learned journals, reflecting the nature and orientation of sociological common talk.

KEYWORDS: rhetorical nature of discussions, publicity, sociological common talk, critical principles

Irodalom

- Adamik T. (1993): A retorika történetének tanulságai a mai iskola számára. In: Fekete P. – V. Raisz R. (szerk.): *A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megőszóaltatása*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196: 63–69.
- Andorka R. (1996): Új elméleti orientációk a világ szociológiájában. *Valóság*, 2.
- Angelusz R. (1996): *Optikai csalódások. Közvélemény, nyilvánosság, tabu, mimikri*. Budapest: Pesti Szalon Könyvkiadó.
- Angelusz R. (1999): Egy optikai csalódásról. Válasz Horányi Özsébnek. *Jel-Kép*, 3.
- Bognár B. (2007): 'Vissza a gyökerekhez': A kritikai szociológia és a szaktudomány megújulásának burawoyi víziója. *Replika*, 60: 165–179.
- Burawoy, M. (2006): Közérdekű szociológiát! *Replika*, 54–55: 35–66.
- Csepeli Gy. – Wessely A. (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*, 1–2: 1–7.
- Dessewffy T. (2007): A szociológia szorgos angyala. Néhány gondolat Michael Burawoy közszociológiai programja kapcsán. *Replika*, 59: 167–172.
- Fischer, S. (1981): *Retorika*. Budapest: Kossuth.

- Habermas, J. (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest: Századvég Könyvtár.
- Hadas M. (1992): Pegazus és Rosinante. Töredékes reflexiók Csepeli György és Wessely Anna írása kapcsán. *Replika*, 1–2: 26–29.
- Hadas M. (2006): Sok hűhó semmiért. Burawoy esete a szociológiával. *Replika*, 56–57: 229–244.
- Hadas M. (1993): A credo kontextusa. Válasz Léderer Pálnak. *Replika*, 9–10: 82–85.
- Hársing L. (1985): *A tudományos vita és érvelés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Huoranszki F. (2000): Döntésmélet és erkölcsi normák II. Válasz Ambrus-Lakatos Loránd kritikájára. *Szociológiai Szemle*, 1: 156–64.
- Huszár Á. (2006): Előszó. *Replika*, 54–53: 31–34.
- Huszár Á. (2008): A tudomány: köztudomány. Megjegyzések Burawoy Közzociológiai programja kapcsán. *Replika*, 61: 1–10.
- Kolosi T. (1990): Kolosi Tamás válasza Nagy Endre tanulmányára. *Replika*, 1.
- Kovács É. (szerk.) (2002): *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? A lengyelországi, a magyarországi, a romániai, a szerbiai és a szlovákiai szociológia a kilencvenes években*. Budapest: Regio Könyvek.
- Krémer B. (1991): Körkérdés a társadalomtudományi mérés természetéről. *Replika*, 2–3: 49.
- Kuczi T. (1991): „Magánnyelv”-szociológia-közbeszéd. *Replika*, 2–3: 68–80.
- Kuczi T. – Becskeházy A. (1992): *Szociológia, ideológia, közbeszéd. Szociológia és társadalmi diskurzus*. Budapest: Scientia Humana.
- Ladányi J. – Szelényi I. (1998): Ki a cigány? *Kritika*, 3.
- Léderer P. (1991): Körkérdés a társadalomtudományi mérés természetéről. *Replika*, 2–3: 32–38.
- Léderer P. (1993): Mit érdekelne engem a tudomány maga? *Replika*, 9–10: 75–81.
- Letenyei L. – Nagy G. D. (2007): Rugalmas kérdőív, a standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatgyűjtés terepközi alkalmazására. *Szociológia Szemle*, 1–2.
- Lick J. (1976): A tudományos viták helyzete a szociológiában. *Szociológia*, 1: 80–85.
- Matuz N. (1991): Egy szociológiai vándorgyűlés anatómiája, avagy miért nem szeretnék szociológus lenni. *Replika*, 1: 115–119.
- Nagy E. (1991): Struktúra és ideológia. Válasz bírálóimnak. *Replika*, 1.
- Nagy E. (1990): A skizma összefoldozása. *Replika*, 1.
- Némédi D. (szerk.) (2008): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág.
- Némédi D. (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 2: 3–16.
- Némédi D. (2006): A civil társadalom és a társadalomtudományok. Megjegyzések Burawoy Közzsociológiai programjához. *Replika*, 54–55.
- Papp Z. A. (2002): A metaforák alkonya? Vázlat a kilencvenes évek magyar szociológiai diskurzusairól. In: Kovács É. (szerk.): *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? A lengyelországi, a magyarországi, a romániai, a szerbiai és a szlovákiai szociológia a kilencvenes években*. Budapest: Regio Könyvek, 71–108.

- Radnóti, M. (2000): *Piknik. Írások a kritikáról*. Budapest: Magvető.
- Scheiring G. (2006): Barbárok a nyitott kapuk előtt. A közszociológia és a késő modern fordulat. *Replika*, 56–57: 217–228.
- Szántó Z. (1991): Rétegződés vagy/és struktúra? *Replika*, 2–3.
- Tardos R. (2009): Egy önreflexív tudományfelfogás felé. *Szociológiai Szemle*, 1: 97–102.
- Tardos R. (2007): Relevancia, közfigyelem és szakmaiság – szűk ösvények a mai szociológiában. A Burawoy-tézisek vitájához. *Replika*, 58: 171–180.
- Varga A. (2010): *A kortárs szociológiai diskurzus morfológiája a citációs háló tükrében*. Előadás az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola hallgatói konferenciáján, Értékek és diskurzusok szekcióban.
- Wessely A. (1993): Válasz helyett. *Replika*, 9–10: 72–74.

Kovách Imre

ikovach@socio.mta.hu

A *Szociológiai Szemlét* a *Szociológia* című folyóirat jogutódjaként hozta létre a Magyar Szociológiai Társaság elnöksége. Az első (összevont) száma 1991-ben jelent meg. Az új folyóirat létrehozását 1990 első felében a társaság elnöksége döntötte el, olyan időszakban, amikor nagyon sok intézmény változóban volt, és a szociológia intézményeire és magára az MSZT-re is átalakítás várt. Ennek első lépéseként a társaság elnöksége az elnökválasztás új rendszerét (egyéves elnökség, leköszönő elnök/alelnök, bejövő elnök/alelnök) és új összetételű elnökséget (közvetlen választás helyett a szakosztályok delegáltjai) fogadott el, és 1989-ben feloszlatta magát. Az újjáalakult MSZT első elnöke Cseh-Szombathy László lett (alelnöknek az első kongresszuson Szelényi Ivánt és Kemény Istvánt választották meg, akik a következő két évben egymást követve látták el az elnöki tisztséget). Cseh-Szombathy 1990 első hónapjaiban Svédországban volt, ezért az a meghívottakkal kibővített elnökségi ülés, amely a *Szociológiai Szemle* létrehozásáról döntött, a távollétében történt meg valamikor 1990 tavaszán.

A lapalapító elnökségi ülés összehívására a szociológiai szakma feszültségeinek (a tagok által jelzett) rendezési igénye miatt került sor. Az elnökségi ülést, Cseh-Szombathyval egyeztetve, a társaság akkor kezdő titkáráként én hívtam össze. A napirend és a meghívottak miatt később néhány kollégától bírálatot kaptam. Az elnökségi ülés napirendjére került ügyek listája pontosan tükrözi a szakma állapotát az adott időpontban. A folyóirat mellett az MTA Szociológiai Intézetének súlyos belső vitái, a társaság újjászervezése, a szociológia oktatása és az MSZT 1990-es kongresszusa és konferenciája voltak az elnökségi találkozó témái. Minden vitapont előkészítését egy albizottság végezte el.

A folyóirat ügyében az elnökség az újjászervezése mellett döntött. A formát illetően volt nagyobb vita. Volt, aki amellett érvelt, hogy a folyóiratot a TÁRKI gondozásában kellene megjelentetni, és volt, aki azt javasolta, hogy egy professzionális kiadóval kell megegyezni a lap kiadásáról. A végső döntés értelmében az elnökség Cseh-Szombathy Lászlót kérte fel, hogy tájékozódjon az Akadémiai Kiadónál a lap nagyobb késések nélküli megjelenésének esélyeiről, és az első időkben lássa el a főszerkesztői tiszteket.

Cseh-Szombathy (joggal) ragaszkodott ahhoz, hogy Heleszta Éva legyen az újjászervezett lap szerkesztőségi ügyintézője, aki a kezdetektől a *Szociológiának*

is dolgozott, nagyjából mindenkit és mindent ismert a szakmában, akit emlékeim szerint mindenki ismert és elfogadott, és akinek diplomáciai „missziója” nagyon sok esetben segített az elakadó lapszerkesztésben. Az új főszerkesztő Némédi Dénest és Lengyel Györgyöt hívta meg szerkesztőnek, mellettük számított még a munkámra, Wessely Annával pedig én beszéltem.

Cseh-Szombathyval együtt mentünk el az Akadémiai Kiadóhoz, ahol sikertelenül tárgyaltunk a kiadó képviselőivel, mert nem tudtak választ adni arra a kérdésre, miért késett a lap néha több mint egy évet, mire használták a folyóirat akadémiai támogatását, és mert semmilyen garanciát sem adtak a folyamatos és késések nélküli megjelenésre. Cseh-Szombathy nem volt meggondolatlan, és különösen nem volt kapkodó az ügyek intézésében, de a hallottak után rögtön belátta, hogy a *Szemle* kiadásában nem lehet az Akadémiai Kiadóra számítani. Az első szám aztán 1991-ben jelent meg. Nehéz volt a megfelelő tanulmányokat megtalálni, és hosszú időt vett igénybe a kifizethető nyomda felkutatása is.

A *Szemle* kiadásáról akkor született döntések, ha jól tudom, máig meghatározzák a folyóiratot szerkesztését. A folyóirat szerkesztési elvei között a nyitottság, az arra méltó kéziratoknak a szociológiai szakma teljességét célzó bemutatása szerepelt az első helyen. Már korán megfogalmazódott, hogy a fiatalabb nemzedékek számára megjelenési alkalmat teremtsünk, a szerkesztést a „peer review” rendszerben végezzük, és lehetőség szerint angol nyelvű különszámokat is szervezzünk. Ez utóbbit különösen Lengyel György szorgalmazta a kezdetektől. A *Szemle* kiadását az MTA támogatásából, eseti pályázatokból, amíg lehetőség volt rá, OTKA-támogatásból fedeztük. Az MSZT tagsági díja a *Szemle* előfizetését is magában foglalta, a tagsági díj egy része fedezte a kiadási költségeket. Ezzel nem csupán kisebb anyagi forráshoz jutott a lap, hanem az MSZT 700–800-as tagsága (a kilencvenes években), valamint az intézményi/könyvtári előfizetések következtében az 1000 nyomtatott példány többnyire az olvasókhoz került. A *Szemle* a legnagyobb példányszámban létező társadalomtudományi folyóirat volt (talán még ma is az).

A *Szemle* indítása sajátos intézményi és szellemi környezetben történt. A szociológia oktatása még sokkal kevesebb intézményben folyt, és lényegesen kevesebb hallgatók érintett. A PhD-képzés, ha jól emlékszem, évekkel később indult. Az MTA Szociológiai Kutatóintézete két intézetre bomlott fel, az ELTE-n is nagyobb intézményi átalakulás kezdődött. Másrészt viszont 1990/91-ben a szociológia bizonyos szempontból még nagyobb szakma volt, mint ma. Ez többek között azt jelentette, hogy a politikai rendszer változását közvetlenül követő időszakban még sokak számára megjelenési alkalmat jelentettek az MSZT rendezvényei, akiknek ma már ez semmit sem jelent. A „taxis bloká” napjaiban Gödöllőn tartott konferenciára például 450-en jöttek el. Ott voltak és külön szekciót szerveztek a később sikeres piac- és közvélemény-kutató vállalkozásokat szervező kollégák. Emlékeim szerint az akkor már országgyűlési képviselő Juhász Pálnak és Magyar Bálintnak is fontos volt a konferencián történő rövidebb megjelenés. Egy szakmai rendezvénynek, az átalakulás közepén, persze rengeteg aktuális témája is lehetett.

A másik kivételes körülmény abból adódott, hogy az átalakuló Közép- és Kelet-Európa egy ideig igencsak érdekelte az európai és az amerikai társadalomtudósokat, és az évtized közepéig a magyar szociológia ennek a világnak a központja tudott maradni. A nyolcvanas években a magyar és a lengyel szociológusok lehettek úgy-ahogy jelen a nemzetközi szociológiai életben. A lengyelek – úgy gondolom, hogy anyagi okok miatt – egy évtizedig nem nagyon vállalkoztak nagyobb rendezvényekre, ezért az MSZT 1991-es és 1994-es nemzetközi konferenciái a szakma elsődleges regionális fórumai voltak. 1991-ben, persze Szelényi Iván társasági elnök tekintélyének és kapcsolatainak az okán is, 300 külföldi jött el a konferenciánkra (többek között Coleman, Eisenstadt, Zeitlin, de sokan mások is). Pénz lehetett szerezni a kelet-közép-európaiak meghívására (még 1994-ben is, Miskolc), a Gellértben tartott fogadásra... 1995-ben 900-an voltak az Európai Szociológiai Társaság alapító kongresszusán. Ezt az előnyt később elvesztettük, de a *Szemle* indulásakor a közölt tanulmányok egy része a Magyarországon tartott nemzetközi konferenciák „terméke” volt.

A *Szemle* első éveit mindezekkel együtt sem a rendelkezésre álló magas színvonalú kéziratok bősége jellemezte. Évekig gondot jelentett egy szám megfelelő színvonalú kiállítása, amelyen csak a szociológiai alapképzés tömegessé válása, a szociológiai PhD-kurzusok megerősödése és a szakma nemzetközi integrációja változtatott valamikor 2000 után.

Én 1991 és 2009 között vettem részt a *Szociológiai Szemle* szerkesztésében, 2003-ban és 2004-ben főszerkesztőként. Az ezredfordulóra alakult ki az a stabil szerkesztőség, amely az évtized végéig vitte a lapot. A főszerkesztői tisztet egyfajta rotáció alapján láttuk el. Az én főszerkesztőségemre is így került sor. Egy voltam a sorban, ha jól emlékszem Lengyel Györgyöt és Tardos Róbertet követően. A szerkesztés munkáit egyenlően osztottuk el, minden lapszámot más „ellenőrizt”. A döntéseket együtt hoztuk, csak néhány esetben emlékszem nagyobb vitára. Ebben a két évben nem volt gond a megjelenés finanszírozásával. Egyre több használható kéziratot kaptunk. Az én főszerkesztői munkám a korábban közösen kialakított gyakorlat szerint történt, és nem hiszem, hogy a *Szemle* történetében bármilyen irányban különösebb változást hozott. Ez lehet elismerés, de kritika alapja is. Engem 2005-re választottak a társaság elnökének, és nem lett volna szerencsés, ha a főszerkesztő is én maradok.

Tardos Róbert

tardosr@gmail.com

Amikor megkaptam a felkérést, hogy működjek közre a *Szociológiai Szemle* elmúlt húsz évére visszatekintő számban, még csak halványan derengett bennem, hogy az emlékek felelevenítése tágabb visszatekintésre is alkalmat adhatna. Az azóta eltelt idő – a hazai szociológia számos jelesének gyors egymás utáni távozása – a lap számára különösen szomorú hónapokat jelentett, ahogy a megemlékezések kényszerű sokasodása is erről tanúskodott. Ha korábban is felmerült, mostanra még indokoltabbá vált az előzmények legalább érintőleges felidézése. Amit az az – ismét csak melankolikus – felismerés is sugall, hogy mostanra szinte minimálisra fogyatkozott az egykori *Szociológia* szerkesztésében részt vevők száma.

A legemlékezetesebb számomra az az időszak, amelyet a nyolcvanas évek második felében többek közt Angelusz Robi társaságában tölthettem el a folyóiratnál. Még Szecső Tamás hívott a laphoz, aki – mire a nyolcvanas évek közepén Papp Zsoltnak átadta a főszerkesztői stafétabotot – már egészen erős szerkesztői együtttest hozott össze. Nem lehet nem megemlékezni Bertalan Lászlóról, aki a kéziratokat minden részletre kiterjedő figyelemmel gondozta, s egyengette útját a számára hozzá különösen közel álló tudománylogikai és metodológiai megközelítéseknek. Az általa kezdeményezett Tájékozódás rovat – amelynek nyomán azután az akkori Tömegkommunikációs Kutatóközpont egy kétkötetes gyűjteményes kiadást is megjelentetett – egy felnövekvő szociológusnemzedék számára jelenthetett orientációs pontot. De itt is szólni kell Heleszta Éváról, akinek személye évtizedeken keresztül szinte egybeforrott a lappal. A szerkesztőség pezsgő légköre, akkoriban kialakult „kihelyezett szerkesztőségi” asztaltársasági hagyománya maradandó emlék. A mostani írás jellege mellett habitusom is inkább a pozitív momentumok felidézésére készített, de az egykori – sajnos, ma már csak egykori – szerkesztőtársakkal közösen ápoltt legendárium is ilyen képeket hív elő bennem. Ha első komolyabb szociológiai impresszióim Hegedűs András közgazós előadásaihoz kapcsolódtak, míg szakmai felnövekedésemre Angelusz Róbert oldalán kerülhetett sor, ez a szerkesztőségi társaság – külön-külön és együttesen – további fontos befolyással volt látásmódom alakulására. (S hadd jegyezzem meg előre, hasonló szerepe volt később annak a szerkesztői csapatnak is, amelyről bővebben szólok még.) Ami az akkori lap, a *Szociológia* tartalmát, szakmai

színvonalát illeti, ezt nyilván a szóba jövő szerzők köre, a hazai szociológia adott színvonala és persze a korabeli tudománypolitikai feltételek határolták be. Mindezt egybevéve, nemzetközi viszonyításban – akár a nyugat-, akár a kelet-európai szintet tekintjük, persze igazán objektív mércék nem állnak a rendelkezésemre – nagyjából azt a pozíciót tölthette be akkoriban, mint amilyent utódja, a *Szemle* manapság. A számok közt akadt olyan – hogy csak az 1972-es nyitányt említsem, amelyhez persze még közöm sem lehetett –, amelyet a hazai szociológia korabeli csúcsteljesítményei közt tarthatunk számon. A nyolcvanas években az akkoriban fénykorát élő hazai struktúra- és rétegződéskutatások, vagy az európai társadalomelmélet aktuális recepciójának darabjai nyújtottak a lap számára rendszeres muníciót. De a tanulmányműfajon kívül az a rovatszerkezet is akkoriban alakult ki, amelynek keretei a lap későbbi változataira is hatással voltak. Az ideológiai látványmintákon kívül eső valóságkép megjelenítésében akkoriban oly hatásos esettanulmányok képeztek talán olyan közlési válfajt, amely azóta jelentősen háttérbe szorult (bár voltak fontos kezdeményezések – mindenekelőtt Lengyel György részéről – e műfaj és szélesebben a szociográfiai közlések gyakorlatának felelevenítésére).

Az 1991-es újraindulás *Szociológiai Szemle* néven már új szerkesztői gárdához kapcsolódott, hozzá kell tenni, ismét olyan induló lapszámmal, amelynek színvonalához hasonlót korábbi, de későbbi gyakorlatomból is keveset tudnék említeni. Egy évtizednyi távon – akkoriban elég sűrűn jelentkezve – szerzőként kapcsolódtam a laphoz; a publikációs intenzitás azután a szerkesztésbe való újbóli bekapcsolódással hagyott alább (egyfajta, inkább írott, mint íratlan szabályként korlátoztuk is magunkat e téren, talán az indokoltnál is nagyobb mértékben). Hogy az emlékezés egy újabb szálát érintsem, Némedi Dénes hívott főszerkesztőségének utolsó évében, ennek nyomán „akklimatizálódtam vissza” a szerkesztéshez. Noha korábban is megvoltak már ezek a benyomásaim, Dénes külsőleg talán kissé merev stílusa mögött egy mindig szigorúan tárgyyszerű, a megjelenő szövegek filológiai hűségéhez aprólékosan ragaszkodó szerkesztői stílust ismerhettem meg és becsülhettem. Ahogy nemsokára jelezte, a szerkesztés terhei akkorra már erősen igénybe vették energiáit, és szerzői tervei miatt is tervezte a laptól való visszavonulását. Hozzá kell tenni, ezt jó előre előkészítette újabb kollégák bevonásával: a már jelen lévő Lengyel Gyuri és Kovács Imre mellett az idő tájt lépett be Felek György és Szántó Zoltán is a szerkesztőségbe, sőt ha jól emlékszem, a fiatalok közül egyfajta segédszerkesztői státusban Csizmadya Adrienne és Jankó Béla is akkoriban került a laphoz. Bár voltak bizonyos kétségeim, mikor távozása előtt Dénes jelezte, hogy 1999-től rám számíttana utódjaként a főszerkesztői poszt, ennek vállalását alighanem az ígéretes szerkesztői együttes megléte motiválta leginkább. De a lapcsináláshoz szükséges egyéb feltételek is aránylag kedvezőek voltak. Az ekkoriban is kulcsszereplőnek számító Heleszta Éva minden lehetséges támogatási forrást felhajtott az akadémiaától az NKA-ig, s akkoriban még az OTKA-tól sem állt távol a tudományos folyóiratok támogatása. Az sem mellékes körülmény, hogy szerkesztőbizottsági elnökként

Lengyel György továbbra is aktív maradt, és 2001-től kulcsszerepe volt a lap angol változata, a *Review* Akadémiai Kiadó általi megjelentetésének és részbeni finanszírozásának menedzselésében. Noha nemzetközi szerzői kör bevonásával és a lap szélesebb megismertetésével kapcsolatos ambícióink – s a kiadó ezzel kapcsolatos várakozásai – csak mérsékelten váltak valóra, bizonyos rutinok átvétele, s nem utolsósorban a formai megújulás, a tetszetősebb kivitel irányába tett lépés kétségkívül hasznosnak bizonyultak. Ezt az évtized második feléig fennállt finanszírozási forrást is beszámítva, voltak olyan évek – az ezredforduló táján –, amikor egymással párhuzamosan, gyakorlatilag négy lábon állt anyagilag a lap; voltak olyan tartalékaink, amelyek a lap megjelentetését aránylag hosszabb időre garantálták, sőt – ma már szinte ködbe veszően távoli mozzanatként jelenik meg – a szerkesztői tevékenység jelképes honorálásaképpen legalább egy-egy év végi könyvtalványra is futotta.

Ha a lap külső körülményei, „infrastrukturális” feltételei aránylag ebben az időben aránylag kedvezően alakultak is, tartalmi tekintetben annál több gondot jelentett a nívós lapkészítéshez elengedhetetlen kellő mennyiségű – s persze színvonalú – kézirattal való ellátottság. 2000 táján nagyrészt még csak doktori tanulmányait végezte az a felnövekvő új szociológusnemzedék, amely később azután a szerzői utánpótlás fontos bázisát képezte. Egy korábban felnőtt generáció számos tagját a rendszerváltással megnyílt politikai, esetleg üzleti lehetőségek csábítottak el, nem beszélve számos pályatárs vagy ígéretes pályakezdő külföldi tanulmányairól, esetleg tartósabb kinti beilleszkedéséről. A már beérkezett – a korábbi szerzői gárda magját képező – idősebb nemzedék sikeres tagjait inkább könyvek, kötetek összeállítása, s persze a nemzetközi publikációs lehetőségek motiválták. Nem mellékes körülmény, hogy a kilencvenes években gomba módra jöttek létre új publikációs orgánumok, köztük olyanok, amelyek profilja szociológiai műfajok iránt is nyitott volt. Akadtak ekkoriban olyan időszakok, amikor jó, ha egy számra láthattunk előre a beérkezett anyagok alapján. Ez a körülmény nem igazán kedvezett a – színvonal emelkedését és a szelekciós folyamat korszerűsítését, üzemszerű működtetését egyszerre célzó – törekvéseknek, az anonim lektori rendszer zökkenőmentes meghonosításának. Nem állítanám, hogy egyedül az időnkénti anyagínség motiválta, de ennek is szerepe volt abban, hogy olyan nem sztemerend megoldásokat kerestünk többek közt, mint a szakmai viták, tematikus fókuszú eszmecserék szélesebb körű ösztönzése, egy-egy lapszám erejéig egy-egy tekintélyes szociológus vendégszerkesztői felkérése, vagy – a már jelzett haladó hagyományokat is felelevenítve – olyan rovatok reneszánsza, mint a Tájékoztató vagy a Szociológiai örökség, amelyek kapcsán a szerzői gárdát a pályakezdők, doktoranduszok, esetleg a más jellegű kontribúciókra kevésbé kapható idősebb szerzői gárda soraiból bővíthettük. Más lapra tartozik, hogy ezek a kezdeményezések aztán esetenként a szóban forgó periódus legsikeresebb számait, sorozatait eredményezték – legalábbis egyes olvasói visszajelzések, a közönség, például az egyetemi hallgatók oldaláról szerzett tapasztalatok erre utaltak. Nem kezeskednék valamennyi emlékemért, ez stimelhet – amennyire fel tudom idézni ma-

gamban, Némedi Dénest egy akadémiai ülészakon elhangzott előadása nyomán kértem fel, hogy előadását vitaindító tanulmánnyá dolgozza át, és jelentesse meg a lap egy következő számában. A cikk sikerét nem csak a következő évben elnyert Polányi-díj igazolta, hanem a több számra, sőt évfolyamra kiterjedő hozzászólások sora. Több vitát váltott ki a szerkesztőségen belül a vendégszerkesztői gyakorlat meghonosítása, hiszen ez kétségtelenül a szerkesztői hatáskör bizonyos felfüggesztését, egyben a szerkesztéssel járó gyakorlati (például határidős, leadási) bizonytalanságok forrását hordozta magában. Talán ezzel együtt sem tévedek nagyot, ha úgy vélem, az akkoriban megjelent ilyen számok, a Szelényi Iván, majd Ferge Zsuzsa által szerkesztett – részben nemzetközi szerzői gárdát felvonultató – kötetek a lap elmúlt évtizedének legérdekesebb, s bizonyos értelemben leginkább koherens darabjai közé tartoztak (megjegyzem, a jelentősebb nemzetközi lapok némelyike is alkalmazza a tematikus összeállítások, különszámok hasonló gyakorlatát).

Szerkesztőségen belüli nézeteltérések persze időről időre felmerültek a lap-szerkesztés gyakorlati folyamatában, például az akkoriban meghonosodó anonim lektori rendszer alkalmazásának egy-egy részlete kapcsán. Noha úgy tűnik fel emlékeimben, senki nem volt rest véleményének határozottan hangot adni, ezek a belső viták – remélem, nem csupán az említett pozitív hozzáállás vagy a felejtés képessége mondatja velem – nem vezettek kenyértöréshez, még csak tartósan kellemetlen ütközéshez sem. Az alapvetően meglévő személyes összhang mellett úgy vélem, az a kölcsönös felismerés is szerepet játszott ebben, ami a lapnak a hazai szociológiai közéletben játszott unikális pozíciójához, s ebből adódó különleges felelősségéhez, egyfajta integratív szerepéhez kapcsolódott. Bár a szerkesztőségi tagok közti – tudományos vagy ideológiai értelemben vett – szemléleti különbségek egyébként sem voltak olyan mérvűek, hogy ez eleve kényes helyzetet eredményezett volna, többnyire ezek szerepét is mérsékelni igyekeztünk egy a hazai szociológia metodológiai, kulturális vagy politikai árnyalatainak méltányos képviselése szempontját kölcsönösen osztó attitűd jegyében. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ebbéli törekvésünk nem volt egészen sikertelen, és sem az említett viták nem mentek át egy tüskésebb ösvényre (ami a hazai tudományosság egyéb fórumait, más diszciplínák ilyen tapasztalatait tekintve talán nem is annyira magától értetődő), sem pedig nem hangoztak el erőteljes kritikák kívülről sem bizonyos irányzatok, megközelítésmódok mellőzéséről, mások favorizálásáról – legalábbis nyilvános fórumokon, a szerkesztőséghez is eljutó visszajelzések formájában.

Ha végül is mérleget próbálok készíteni arról, hogy miért tekinthetem az emlékeimet alapvetően pozitívnak a szóban forgó szerkesztői időszakról, aligha az instrumentális mozzanatok, az említett – és valójában akkoriban is csak egy-egy alkalommal realizált – nem igazán számottevő honorárium, vagy akár a szóban forgó tevékenység különösebb presztízse, a szakma vagy a közönség részéről érkező pozitív visszajelzések merülnek fel bennem elsőként, noha ezekre is akadt példa. Kétségtelen, hogy számos szakmai kapcsolatra, fontos ismeretségre tettem

szert ezen a réven. Sőt – s ez már inkább a közvetlen nyereségek, önmagukban vett jutalmak felé mutat – a szakterületem fókuszában álló kapcsolathálózati erőforrások, a társadalmi tőke egyéni és csoportszintű érvényesüléséről is fontos tapasztalatokat szereztem (sőt maga a lap, a benne szerepet játszó szerzők és szerkesztők erőforrásai és kölcsönös viszonylatai, a lapnak a tágabb diszciplináris környezetbe való beágyazódása, s a lap nivójának, ázsiójának tágabb szakmai kihatása visszatérő példatár, amikor ezekről a kérdésekről konkrét támpontokat keresve gondolkodom). S noha az is kétségtelen, hogy egy-egy igazán nivós cikk gondozása valódi örömforrást jelenthet, azért az ezzel kapcsolatos élmény sem volt mindennaposnak mondható. Ha egy többé-kevésbé állandó „gratifikációról” beszélhetek az eltelt évek során, az a már említett emberi-szakmai környezettel kapcsolatos. Azt hiszem, nem vagyok egyedül, aki hasonlóan fogalmaz ezzel kapcsolatban: egyszerűen szívesen voltunk egymás szerkesztőségi társaságában, jól éreztük magunkat egy-egy összejövetel alkalmával. Hozzátehetem, ennek a szakmai oldala is megvolt, mivel hosszabb időn keresztül próbáltuk az egyensúlyt megtartani az anyagok széles körű megvitatásának és gondozásának korábbi gyakorlata, és a lektori alapú szelekció egy rutinszerűbb (és egy ponton túl gépiesebb) változata között. Ezek a többnyire jóízű anyagviták nyújtották a szerkesztőségi ülések inspiratív légkörének alapját, amelyet egyaránt fűszereztek F. Gábor és Sz. Zoli ötletekből ki nem fogyó kölcsönös ugratásai – a szintén 2000 táján a szerkesztőségbe belépő és a recenziórovatot gondozó –, Saád Jóska történeti adalékai és történetei, K. Imre várbeli vendéglátása, egy-egy alkalommal előkerülő üveg borai (igaz, időnként mások részéről is kerültek olyanok elő), L. Gyuri nemegyszer epés, de gyakran találó közbeszúrásai, és persze, megint csak, H. Éva kávéi és pletykái, s nem utolsósorban már betegen is sokáig megőrzött derűje és kedvessége.

Amikor az említett személyes egyenlegről van szó, ezek az emlékezetes momentumok kétségtelenül ellensúlyozzák azokat, amelyeket a szerkesztésben viszont nem igazán szerettem, ahogyan a megghiúsult célok kétségtelen meglétét sem. Hogy az előbbiekkal kezdjem: akár nagyrészt lektori alapon, akár előzetes szűrés vagy a bírálás folyamatát követő szerkesztőségi döntés nyomán került erre sor, a főszerkesztőre háruló elutasítási közlést, az azzal kapcsolatos interakciót többnyire igen nehezen éltem meg. Nem utolsósorban ezért is váltam meg szívesen egy négyéves ciklus „leszolgálása” után ettől a poszttól. (Hadd tegyem hozzá, ez nem jelentett igazán éles váltást a lap szerkesztőségi gyakorlatában; két évig a *Review* főszerkesztőjeként, majd még több éven keresztül szerkesztőbizottsági elnökként, s mindenekelőtt szerkesztőként is tovább tevékenykedtem, másrészt egyfajta belső rotációs rendszer keretében a szerkesztőség addigi tagjai, először Kovách Imre, majd Feleky Gábor a közösen kialakított rutinok alapján vitték tovább a szóban forgó tisztséggel járó teendőket – ezek a váltások nem voltak különösebben élesek a szerkesztőségi gyakorlatot illetően.) De hogy még mindig a negatívumok sorát folytassam, egyes cikkek gondozójaként nemegyszer volt bajom a munkák tartalmi érdemére kevés ügyet fordító, formális jellegű, vagy esetenként a lektori szerepkört túldimenzionáló, s még inkább a kritikai élt ledoron-

goló stílussal felcserélő, a jobbító szándék akceptálását eleve kilátástalanná tevő bírálatokkal. Bizony ilyen esetekben nem igazán volt könnyű a szerkesztő dolga, mikor a hangvétel kiegyensúlyozását, s persze a szöveget illetően pozitív változtatást kísérelt meg a szerzőkkel folyó korrekciós tranzakció során. S ha a tárgyi fókusz megerősítését célzó szándék olykor nem is volt eredménytelen, a szóban forgó kapcsolattartás alkalmával – már más jelleggel – nemegyszer volt elkedvetlenítő nyilvánvalóan indokolt lektori észrevételeknek is a negligálása (különösen, ha a lektori vélemények eltérő hangsúlya is erre bátorította őket, ami gyakran megesett). A kiút lehetőségeit keresve, bizonyára nem mellékes a peer review gyakorlat korszerű online formáinak, az interaktív jelleget, transzparenciát és anonimitást is megvalósító szoftvereknek az átvétele. De azt hiszem, ennél is nagyobb súllyal határozza meg a szerkesztői tevékenység mozgásterét a kézirat-állomány terjedelme, a bőséges cikktartalék megléte vagy hiánya.

Hogy a személyes hiányérzet forrásainál maradjak még, a szociológia állapotának említett századfordulós diagnózisához hasonló viták, az azokhoz kapcsolódó felpezsdülés ritkulása is ilyen momentum (a Burawoy-féle public sociology elgondolás nemzetközi és hazai megvitatásához való kapcsolódás például ilyen alkalom lehetett volna, ennek elmaradásában az álláspontoknak a globális szintén történt éles konfrontálódása, a lap szakmai tónusának féltése is bizonyára szerepet játszott). Ahogy az időnkénti visszhangokból kitűnt, nem kevesen ilyenfajta szellemi izgalmak reményében veszik kezükbe a lapot (vagy éppen nem veszik, ha ezeket hiányolják). És ahogy már érintettem, csak részleges sikerrel jártak a nemzetközi keretek bővítésére irányuló szándékok, noha léteztek ilyen reményeink a *Review* lehetséges felfutását illetően is. Amennyire ez világossá vált, a hazai vonzáskör – tágan értelmezve is – meglehetősen szűkös a kifelé nyitó elképzelések komolyabb realizálásához. Felmerült, s történtek is lépések egy a skandináv *Acta Sociologica* sikeres működéséhez fogható közös periodika létrehozására a visegrádi országok vezető szakfolyóirataival történő kooperáció alapján. Bár a javaslat nem talált kifejezett elutasításra, hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy – a piaci mérettől, a nemzetközi beágyazottság fokától is függően – az érdekeltségek nagyon különbözőek. Ha netán újra lehetne próbálkozni – meglehet, a korábbinál nehezebb körülmények közt –, talán érdemes lenne megpróbálni észak felől kissé délebbre, a régióbeli nagyobb partnerországok felől a kisebbek (mondjuk a szlovének) felé is tekinteni. De hogy egy inkább megvalósult mozzanatot is említsek, fontos célkitűzés volt a jelentős bibliográfiai, referencia-adatbázisokhoz való kapcsolódás, a lap hivatkozási presztízsének növelése is. Ez sem ment igazán könnyen, de a menet közben bekapcsolódott fiatal szerkesztőtársak kitartó próbálkozásai nyomán sikerült végül eredményeket elérni. Régi gyakorlatunk volt a szerkesztői utánpótlás bővítése, próba- vagy állandóbb jelleggel, egyfajta gyakornoki vagy már rendes státusban újabb tagok bevonása. A már korábban említettek mellett így került – különböző feladatkörben – a laphoz Bukodi Erzsébet, Hegedűs Rita és Landauer Attila, egy későbbi hullám során Szabari Vera, Bognár Bulcsu és Vedres Balázs. Később ebből az utóbbi körből került ki az új szerkesztői gárda,

amikor egy hosszabb idő után már sürgetően nyilvánult meg a váltás igénye, s erre egy ütemben sor is került. A megfelelő infrastrukturális-anyagi körülmények átörökítése kétségtelenül gondot jelentett induláskor – ahogyan már a mi korábbi szerkesztőségi periódusaink során is fokozatosan romlottak a finansziális feltételek –, nem beszélve arról a különösen pótolhatatlan veszteségről, amelyet a folyóirat körül hosszú időn keresztül a mindenes szerepét ellátó Heleszta Éva, majd a lap gondozását a szerkesztőbizottság élén a tervek szerint ismét vállaló Némedi Dénesnek a sorból való kidőlése jelentett.

De nem szeretném ezt az emlékezést túl melankolikusan zárni, indulásként sem ezt ígértem. Legyünk optimisták: noha a szűkös viszonyok feltehetően még jó darabig kísértének, és az online lehetőségek minden bizonnyal ennek a lapnak a technológiai jövőjét is jelentősen érintik, abban azért joggal bízhatunk, hogy (az *ASR*-hoz, *AJS*-hez, *Kölner Zeitschrift*hez, s a szociológia státusát fenntartó további folyóiratokhoz hasonlóan) a *Szociológiai Szemlét* is – a maga tárgyi valójában – vehetik le a polcokról a jövőben is a hazai (s remélhetőleg nem csak a hazai) könyvtárak látogatói. Az, hogy a folyóirat hagyományai mennyire fogják áthatni a lap tartalmi jegyeit, szellemiségét, vagy ezekhez képest új, netán ígéretesebb irányban halad-e tovább, hosszabb idő során mérhetjük majd le. Az elmúlt időben felnőtt és felnövekvő, már tágabb szakmai környezetben szocializálódott, nemzetközi publikációs tapasztalatokkal is ellátott, egyben a hazai szakberkek különböző irányjaiban is tájékozott, valamennyi árnyalat, generáció iránt kellően nyitott (mindezt persze nem feltétlenül egy személyben megvalósító, de – legyenek fiatalok vagy idősebbek – közös nyelvet beszélő, egymásra hangolt) szerkesztői garnitúra egyfajta kritikus tömege, elegendő létszámú csapata bizonyára záloga lehet a *Szemle* sikeres jövőjének, ha már a következő húsz évre gondolunk.

Lengyel György

gyorgy.lengyel@uni-corvinus.hu

Miként a könyveknek, a folyóiratoknak is megvan a maguk sorsa. Indításuknak lehetnek olykor elméleti, olykor világnézeti, olykor pedig banális hétköznapi indokai. A *Szociológiai Szemle* létrehozása emlékezetem szerint ez utóbbi okokból vált szükségessé, mivel elődje, a *Szociológia* olyan késedelmesen jelent meg, hogy tudománytörténeti kuriózumként nem csupán összevont számokkal, hanem összevont évfolyamokkal igyekezett a késést behozni. Elméleti és világnézeti elhatárolódást ebben a vonatkozásban nemigen követelt senki, mivel a *Szociológia* a lehetőségekhez mérten nyitott volt. Legjobb írásai – rám különösen Kemény István, Márkus István, Laki Mihály, Angelusz és Tardos egy-egy írása gyakorolt ösztönző hatást – empirikusan megalapozott, ideológiamentes, problémaérzékeny darabok voltak. Igaz, más szakmai lapokkal együtt 1973-ban közölnie kellett azt a pártállásfoglalást, amelyben megbélyegezték egyes „társadalomkutatók antimarxista nézeteit”, egyebek közt Hegedüs Andrásét is, akinek kulcsszerepe volt a *hazai szociológia* újraindításában. Ezt azonban mindenki külső kényszerként, a szakmára nehezedő hatalmi nyomásként értelmezte, s nem a folyóirat számlájára írta. Mindenki, írom, mert ennek ellenkezőjét se nyilvános, se privát szakmai beszélgetésekben senkitől nem hallottam. Ettől még a valóság lehetett árnyaltabb. Valakiknek végtére is meg kellett írniuk azt az állásfoglalást is. De mit tehettek volna az akkori szerkesztők a közlés ellen? Lemondanak? Úgy tudom, volt, aki megtette, s ha így volt, azt máig becsülendő gesztusnak gondolom. Akik azonban maradtak, azok nyilván az elé a választás elé kerültek, hogy vagy közlik az állásfoglalást, vagy a szakmának nem lesz lapja. Mai szemmel ez a választás brutálisan egyszerűnek tűnik. Hol vagyunk még az olyan komplikáltabb esetektől, hogy egy lap azért nem jelenhet meg, mert elfogyott a támogatás, a szerkesztők nem nyertek a pályázatokon, vagy éppen állás nélkül vannak. Egy szakmának kell, hogy legyenek nyilvános fórumai. Olyanok is, amelyek a tudományos minőséget szavatolják, s olyanok is, amelyek a szakmai eredményeket a szélesebb közönség felé közvetítik.

Elég az hozzá, hogy bár indulása a rendszerváltás idejére esett, a *Szociológiai Szemle* létrehozását inkább praktikus, mint elvi okok magyarázták: legyen a szakmának egy színvonalas, rendszeresen megjelenő lapja. Ennek legmegfele-

lőbb keretét a Szociológiai Társaság kínálkozott, ami tágabb volt az akadémiai közegnél, s az volt a célja, hogy a szakma egészét lefedje. A szervezés bizonyára több szálon zajlott. Végül is Cseh-Szombathy László, a Társaság akkori elnöke, aki eleinte a főszerkesztői feladatot is vállalta, felkért a szerkesztői munkára Wessely Annával, Némédi Dénessel és Kovách Imrével együtt. Jómagam a nyolcvanas évek második felétől tagja voltam a *Szociológia* tágabb szerkesztőbizottságának. Oda pedig emlékeim szerint úgy kerültem, hogy valamilyen rendezvényen szóvá tettem a lap megjelenésével kapcsolatos problémákat. A szerkesztők meg úgy érezhették, jobb, ha a rendszeres megjelenéssel kapcsolatos elképzeléseimet a szerkesztőségi üléseken hangoztatom. Ezt tettem a Szemle szerkesztőségi ülésein is, nyomást gyakorolva a mindenkor főszerkesztőre és titkárra. Ez utóbbi mindvégig Heleszta Éva volt, aki a szakmában szinte mindenkiről tudott valamit – valami kedvezőt vagy csípőset – mondani, s akivel többször összekoccantunk a szerkesztőségi munka akadozásai miatt. Én ugyan tőlem telhetően igyekeztem a kötelező tisztelet hangján kritizálni, hiszen diákkorom óta ismertem őt, ő viszont olykor autonómiájában és kompetenciájában érezte joggal sértve magát. Mindketten békülékeny természetűek lévén, ezek a villongások az aktuális probléma megoldásával hamar el is ültek. Egyébként is, eleinte igen sok praktikus feladat adódott, a nyomdai kapcsolatot s a terjesztést kellett szervezni (ez főként Heleszta Éva feladata volt), új designt kialakítani (a szürke csíkos, puritán címlapot – amit aztán, amíg lehetett, védelmeztem – Wessely Anna grafikus ismerőse tervezte), pénzt előteremteni (ebben különösen Kovách Imre volt leleményes). S cikkeket felhajtani, amit eleinte mérsékelt, s később is váltakozó sikerrel, mindannyian műveltünk, csakúgy, mint a beérkezett írások véleményezését.

Cikket találni nem volt könnyű. A konferenciák, különösen a nemzetközi részvétellel zajló konferenciák segítettek ugyan, ám a szakmát mégiscsak átlengte a szóbeliség hagyománya. Nem annyira írásaik, mint inkább hozzászólásaik révén ismerték és ismerték el egymást a kollégák. Jól megmondani valamit úgyszólván többet ért, mint jól megírni, s így adódott, hogy a rendszerváltással nemigen bújtak elő fontos kéziratok az íróasztalfiókokból. Ha tehát utóbb a cikkek sorában tematikus csomópontokat vélünk kirajzolódni, az nem annyira a szerkesztőségi koncepciót tükrözi, nem is ízlések és irányzatok rejtett küzdelmét – lehet persze, hogy ezeket is –, hanem mindenekelőtt inkább azt, hogy az adott terület iránt érdeklődő szerkesztők az átlagosnál szerencsésebbnek bizonyultak az írások kicsalogatásában.

Mi nem a közéleti kérdések megvitatását, nem is a tudománynépszerűsítést, hanem a tudományos eredmények bemutatását tűztük ki célul. Kifejezetten tágabb körre gondoltunk, mint az akadémiai elit, de nem közéleti fórumra, hanem a szakmai teljesítmények bemutatására-ösztönzésére, lett légyen szó akár a fiatalok, akár a vidéki műhelyek, akár a határon túli kollégák bemutatkozásáról. Így aztán megjelentek írások a privatizációról és a taxisblokádról is, s ezek igényes szakmai cikkek voltak. Megjelentek rangos nemzetközi kooperációban készült komparatív elemzések a rendszerváltásról, s megjelent Csalog Zsolt előadásának

szövege is a cigányság munkaerő-piaci helyzetéről, amire különösen szívesen emlékszem – lám, engem is kísért a szóbeliség hagyománya. De sokat tanultam Tyekvicska Árpád történet-szociológiai elemzéséből is a nógrádi vasutasok ötvenhatos szerepéről (Benda Gyula hívta föl rá a figyelmet), csakúgy, mint Leveleki Magdolna székesfehérvári esettanulmányából, vagy Bíró A. Zoltánék írásából a székelyföldi vállalkozók motivációiról. Ahogy a PhD-képzés feltételei szigorodtak, megnőtt a fiatalok által benyújtott cikkek aránya. E szerzők egyike-másika utóbb a szerkesztői munkában is kipróbálta magát.

Cseh-Szombathy Lászlótól azt tanulhattuk meg, hogy az ember bizonyos kor után és bizonyos szakmai tapasztalat birtokában olykor egyfajta védőernyő funkciót is el kell, hogy lásson. Valahogy így képzelte ő a szerkesztőségbeli munkát is, mivel az akaratát nem erőltette másokra. Eljárt viszont az érdekünkben, ha el kellett, s emellett pedánsan kijegyzetelte és véleményezte a beérkezett cikkeket. Ő is és Gábor László is kitűnően értettek ahhoz, hogy bátorító kritikákat írjanak, amelyek valóban arra irányultak, hogy javítsanak a cikk minőségén. Gond csupán akkor adódott, ha a megbírált személy már nem szorult bátorításra, mert anélkül is eléggé magabiztos volt. Minél befutottabb volt az illető, Gábor László bírálatai annál sarkosabbra sikeredtek, s akadt olyan szerző is, aki komolyan megorrolt ezért. Tapasztalataim szerint egyébként a bírálatokkal szembeni érzékenység bizonyos mértékig genderspecifikus jelenség (a férfiak érzékenyebbek), növekszik a korral és a módszertani jártassággal is, és különös méreteket ölt azoknál a szerzőknél, akik amúgy kritikus minőségükben hajlamosak a vitriolos fogalmazásra.

A peer review-ra való áttérés valóságos ugrást jelentett a professzionalizáció felé, ámbar nem ment minden zökkenő nélkül. Volt, aki a névtelenséget kifogásolta, volt, aki azt mondta, nem szívesen írja le a véleményét, de küldjük el hozzá a szerzőt, majd elmondja neki. Volt, aki attól tartott, hogy az anonim vélemények csak frusztrált acsargást eredményeznek, s volt, aki honoráriumot követelt. Akadt, aki csaknem olyan hosszú bírálatot írt, mint maga a cikk, és olyan is, aki éppolyan tartalmat. S végül növekvő számban voltak, akik olyan tömör, lényeglátó bírálatot írtak, amiből egyértelműen kiderült, javasolják-e a cikk közlését, vagy sem. Ha nem, milyen indokok alapján, s ha közöljük, milyen javításokat kérjünk.

Szerkesztőtársaim közül legnehezebben talán Némedi Dénessel barátkoztam meg, mivel magatartását tartózkodónak és merevnek éreztem. Az is volt valóban, de hozzá kell tennem, minden általam megismert szerepében fair módon járt el, széles olvasottságú volt, és magasra tette a mércét. Szakmatörténeti adalékként talán röviden felidézhetem itt egyik komoly vitánkat. A kilencvenes évek elején egyetemünkön díszdoktorrá avatták John Harsányit. Az ünnepi fogadáson talán én, talán valamelyik tanszéki kollégám elkérte tőle az előadás szövegét a *Szemle* számára. Első szóra odaadta, igen szívélyes volt, amit nem lehet csodálni, hiszen szociológusként kezdte pályáját a negyvenes évek második felében a szélnek eresztett Szalai Sándor-féle tanszéken, Cseh-Szombathy Lászlóval együtt. Nagyon örültem, hogy a cikk hozzánk kerül, hiszen magyar társadalomtudományi folyóirattal addig nemigen esett meg, hogy Nobel-díjas szerző eredeti kéziratát

közölje. A szerkesztőségben elolvasták, és aztán majdnem leestem a székről, mert Dénes azt javasolta, ne közöljük: túlzottan vázlatos, előadás-jellegű, és nincsenek benne eredeti gondolatok. Harsányi tényleg nem ezért az előadásáért kapta a Nobel-díjat, de igen érdekes, tömör meglátásai voltak a döntéselméleti problémákról. Nem tudom, az is megfordult a fejemben, hogy Dénest a paradigmával szembeni averzió motiválhatta, pedig szerkesztőként általában nem volt elfogult. Énbennem mindmáig úgy maradt meg, hogy nem is közöltük az előadás szövegét. Pedig ott van az, megjelent Mészáros József bevezetőjével együtt. Csupán az angol közlés nem jött össze, pedig igencsak növelte volna az olvasottságot. Ehhez hasonló hatása lehetett volna annak a publikálatlan Polányi-kéziratnak is, amire a Széchényi Könyvtárban bukkantam rá. Azt is csak magyarul közölhattuk, ámbár ott a kanadai Polányi-intézet kurátora kötötte ki, hogy angolul nem jelenhet meg.

Dénes bölcsész háttérű volt – ha jól tudom, némettanárként kezdte pályáját –, s így némiképp ódzkodott a matematikai levezetésektől. Egy ízben egy képletekkel megtűzdelt cikk bírálatát azzal igyekezett elhárítani, hogy ebben nem kompetens. Azt javasoltam neki – félve, nehogy kihúzza magát a közös munka alól –, hogy fogja fel úgy, mint egy keresztretjvényt, vagy mint logikus állítások rövidítésjegyzékét. Kötelességtudó ember volt, ezért kétkedve ugyan, de elvitte a cikket. A következő szerkesztőségi ülésen ő is hozzászólt az íráshoz, s hogy érdemben feldolgozta, arról az is tanúskodott, hogy az egyik képletben észrevett egy tévedést.

Tanulságos volt számomra, amikor elkérte egyik cikkemet. Ez bizonyára legyezgette hiúságomat, bár éppen akkor akut cikkhiány volt, s ez valószínűleg vezérmotívuma lehetett a felkérésnek. A cikk megjelent, s ezután két fiatalabb kollégától – mindkettőjük véleményére sokat adok – kritikát kaptam: nem helyes, ha az általam szerkesztett lapban publikálok. Hiába tudtam én a cikkhiányt, meg hogy nem én erőltettem a megjelenést, be kellett látnom, igazuk van. Valamikor a két háború közt voltak szerzők, akik teleírták a lapjukat, de hát változnak az idők, s egyébként is, itt egy szakma egészének lapjáról van szó. A tanulság tehát számomra az, hogy aktív szerkesztő ne publikáljon cikket a lapjában, legfeljebb recenziót vagy híreket, tehát olyan szorgalmi munkát, amit más nem szívesen vállal.

Legemlékezetesebb szerkesztőségi vitám rövid volt, de heves, s utóbb többször gondolkodásra késztetett. A Hegedüs-nekrológok kapcsán váltottam pengét egy amúgy igen higgadt fiatal kollégámmal, de olyan hévvel, hogy mindkettőnk feje belevörösödött. Mondhatnánk, a fiúk és az unokák nézőpontjai ütköztek, bár nem volt közöttünk generációs különbség, csupán tíz-egynéhány év. Ez azonban kellően megágyazott az eltérő nézőpontok miatt adódó félreértéseknek és vitának. Ő nem a megemlékezést, csak a kiemelt figyelmet és a terjedelmet ellenezte, én pedig úgy éreztem, hogy a szakmai jelentőséget vitatja el, s belekeveri a szakmába a politika nézőpontját. A dolog bizonyára bonyolultabb. Nem csupán köz- és magánélet között oszcillálhat érdeklődésünk az aktuális csalódások függvényében, miként Hirschman írja a *Shifting Involvements*-ben (ez is szép gondolat, amit érdemes lenne kipróbálni az értelmiségi közérzet értelmezése során). De a közéleti érdeklődés nézőpontjai is változóak, s attól függően, hogy

mire fókuszálunk, eltérőek lehetnek megítéléseink. Bennem az életút szakmai szakasza rögzült, s különösen az, ahogy a szakmából félreállítva leszámolt korábbi politikusi magatartásával. Vitapartneremet alighanem a szélesebb közéleti perspektívából kirajzolódó kép zavarta, ami akkortájt ugyancsak felerősödött a közbeszédben. Óhatatlanul együtt látta a politikusi és a szakmai múlt szekvenciáit, s az a kérdés merült fel benne, vajon lehet-e új magatartáskódokkal felülírni a régieket? Ő bizonyára azt gondolta, nem. Vagy csak módjával. Én azt gondoltam, hogy igen. Bizonyos mértékig.

Ambicionáltuk, s eleinte ez sikerrel működött is, hogy közöljünk olyan írásokat, amelyek a környező országok szociológiai életéről adnak hírt. A közelség, a közös múlt és sok közös probléma mellett erre ösztönzött annak belátása is, hogy versenyhátrányban vagyunk, s maradunk is mindaddig, amíg csak magunkra figyelünk, vagy – másik szélsőséggént – csak arra, hogy mi történik a nemzetközi szakmai centrumokban. Viszonylag hamar felismertük, hogy a versenyhátrány csökkentéséhez a magunk módján azzal is hozzájárulhatunk, ha fórumot biztosítunk a hazai szakma angol nyelvű megjelenésének. Eleinte – attól függően, hogy éppen mit engedett meg a kassza – egy-egy szám jelent meg angolul, utóbb már inkább kettő.

A kezdet kezdetén, a *Szemle* indulásakor elszakadtunk az Akadémiai Kiadótól, 2001-ben azonban olyan kedvező ajánlatot kaptunk tőlük, hogy az angol nyelvű számok kiadására ismét szövetkeztünk. Azt hiszem, összességében jól tett nekünk ez az együttműködés. Rendszeresen megjelentethettünk két számot évente, s a tördelés, a kiadói professzionizmus tekintetében is javunkra vált az együttműködés. Kiderült, ha a megjelentetésben csúszás van, az általában nem rajtuk múlik. De, mint az együttműködések nagy része, ez a kooperáció sem volt súrlódásmentes. Ők, aligha kárhoztatható módon, üzleti alapokon álltak, mi pedig szakmai alapokon. Őket végső soron a profit érdekelte, minket pedig végső soron a szakmai presztízs. „Végső soron” – írom kétszeresen is, hiszen nagy nyereséget rajtuk nem remélhettek realizálni. Egy viszonylag tisztességesen szerkesztett társadalomtudományi lap azonban tágabb értelemben bizonyára beleillett a portfóliójukba. A szakmai presztízshez pedig a tudományos igazságok közzétételén keresztül vezet az út – gondoltuk mi. Ezt a naiv hitet szerkesztőként nem kellett felfüggesztenünk, de különösebb éleslátás sem kell ahhoz, hogy érzékeljük, a motivációs tényezők közötti viszony bizonyára bonyolultabb. Hírnév többféle van: van szakmai és van közéleti, van szubkulturális és szubkulturákon átívelő, van jó szándékon és van kíméletlenségen alapuló, van hazai és van nemzetközi, s ezek furcsa kombinációi gyakran tisztázatlan viszonyban állnak egymással és a tudományos igazsággal is. Profit és presztízs hosszú távon talán megférnek egymással. Kézenfekvő példák szolgálnak arra, hogy a hírnév kifizetődő lehet, még ha itt és most ütköznek is az üzlet és a szakma képviselőinek érdekei. Mi szerettük volna, ha a cikkek online minél hamarabb, s minél szélesebb körben, lehetőleg ingyen olvashatóvá válnak, mivel úgy gondoltuk, így nő leggyorsabban a lap és a cikkek idézettsége és presztízse. A kiadó inkább ragaszkodott egy üzleti modellhez. Ők va-

lamilyen marketingelképzelés okán szorgalmazták, hogy kiadványaik egységes arculattal jelenjenek meg, hátlapjukon a szerkesztő fényképével és ismertetőikkel, ahogyan ez egyre több nemzetközi kiadványon látható. Mi idegenkedtünk ettől, s úgy gondoltuk, hogy ebben az áradatban az egyszerű külső éppenséggel lehet figyelemfelkeltő is.

Sajátos fintora a sorsnak, hogy a *Szemle* angol kiadása éppen akkor nyerte el az Akadémia IX. osztályától a társadalomtudományi kiadványok nívódíját, amikor a kiadó szerződést bontott velünk; az üzletnek nem volt elég türelme ahhoz, hogy kivárja profit és presztízs hosszú távú összecsiszolódását. Mert hogy hosszú távról van szó, az aligha kétséges. Egyelőre nem csupán a profit, de a nemzetközi presztízs is várat magára, hiszen bekerülni a nemzetközileg jegyzett szakfolyóiratok közé, az küzdelmes feladat. Tettünk efelé lépéseket – a *Sociological Abstracts*, az *EBSCO* voltak talán az elsők –, s utóbb a fiatal szerkesztőkollégák elszántan igyekeztek tágítani a kört. Fontos feladat ez, mivel a lap akkor válik vonzóvá, ha a szerzők impakt faktorokat remélhetnek a közléstől, s akkor lesz olyan a cikkfelhozatal, hogy lehet a legjavát válogatni a termésből. Kell ehhez tömeges szerzői elszánás is – motiválja azt akár a felfedezés közlésének igénye, akár a „publish or perish” kényszere. Ez azt hiszem, inkább csak félig-meddig van meg nálunk.

De szükséges szerkesztőségi elszánás is, ami egyaránt kell hogy irányuljon a potenciális szerzők biztatására, a gyors, szakszerű és méltányos bírálatokra, a rendszeres megjelenésre és a mindenkor friss online jelenlétre. Ez utóbbi jelentősége különösen megnövekedett. Hiszen a szerzők morgolódhatnak az elhúzódo bírálati idő miatt – meg is tették –, ez azonban más, nagyobb presztízsű folyóiratok esetében is előfordul, s legalább van visszacsatolás. A nem olvasók, a hiány visszajelzésére azonban csak esetlegesen számíthatunk. Ha nincs rendszeres, friss online megjelenés, ami a cikkek és kutatási beszámolók legjavát közvetíti, akkor ez talán észrevétlen marad, de az is lehet, hogy van, akit elkedvetlenít, mint a mérsékelt szellemi pezsgés adaléka.

Feleky Gábor

feleky45@gmail.com

Kovács Imre, Lengyel György és Tardos Róbert visszaemlékezései alapján a *Szociológiai Szemle* eddigi „életútjának” jószerével minden fontosabb mozzanata, szakmai erényei és gyengéi, működési rendje és annak problémái, a szakmával való mikénti kapcsolata, s talán még emberi viszonyai is rekonstruálhatók. Mit tehetek ehhez még hozzá? Hiszen én „csak” 1999 óta vettem részt a szerkesztőségi munkában. Pontosabban volt ennek a részvételnek egy olyan „előjáték”-félesége is: ha jól emlékszem, 1995 őszén Némedi Dénestől kaptam egy levelet, amelyben meghívott a lap mellett létrehozott szakértői testületbe. Megtisztelő volt a dolog, még ha nem is volt világos számomra pontosan, hogy mi is a feladata egy ilyen grémiumnak. Később derült ki, hogy kollégáim a szerkesztőség egyfajta háttországaiként képzeltek el a testületet, melynek tagjai segítik, segíthetik a szerkesztői munkát (leginkább a beérkezett kéziratok értékelésében). Aztán 1998 vége felé jött a „hívás”. Némedi Dénest Tardos Róbert váltotta a főszerkesztői tisztségben, s a szintén „továbbszolgáló” Kovács Imre mellé Saád József, Szántó Zoltán és jómagam „hívódtam meg” a szerkesztőségbe. A csapatnak szinte mindvégig tagja maradt Lengyel György is, aki bár a szerkesztőbizottság elnöke lett, de reá mi továbbra is szerkesztőtársként tekintettünk, s ő ténylegesen részt is vett a szerkesztői munkában. S persze változatlanul ott volt velünk Heleszta Éva, aki a kezdetektől (már a lap elődjénél is) fogva látta el a szerkesztőségi titkári teendőket. Az ezzel a csapattal végzett évtizednyi közös munka életem egyik meghatározó szakmai, szakmai-közösségi és emberi élménye volt és marad. 2003-tól Kovács Imre lett a főszerkesztő, Tardos Róbert pedig a szerkesztőbizottság elnöke, de ő kérésünkre (s mindannyiunk örömére) továbbra is részt vett a szerkesztőségi munkában. 2004-ben Kovács Imre jelezte, hogy mivel a következő évben az MSZT elnöke lesz, etikai okok miatt nem tartaná szerencsésnek, ha maradna a lap élén. Így tehát főszerkesztő kerestetett. Emlékezetem szerint velem való beszélgetése során Lengyel Gyuri vetette föl, hogy vállaljam el a tisztséget. Nyomásgyakorlásként a többiekkel történt konzultációra és egyéb „szociálintegratív” szempontokra hivatkozott. Számos ellenérvet hoztam föl, különösen azt, hogy én vagyok az egyetlen vidéki a szerkesztőségben, s egy ilyen változás ebben a fővároscentrikus szakmában nem lenne előnyös a lap számára. Ezt ő nem tartotta kardinális kér-

désnek, s arra kért, fontoljam meg. Ahogy az megtisztelő felkérés esetén lenni szokott, gondolkodási időt kértem. Aztán a következő szerkesztőségi találkozón egy rövidebb időszakra elvállaltam a megbízatást.

A főszerkesztői tisztség „elnyerését” egyfajta rotáció eredményének tartva, annak vállalásakor sem feltételeim, sem pedig merész vízióim nem voltak. „Mindössze” azt a célt tűztem magam elé, hogy vigyük tovább a lapot, biztossítsuk a folyamatos megjelenést; sikerüljön előteremtenünk a megjelenéshez szükséges anyagi forrásokat; kerüljük el az online folyóirattá válás kényszerét; tartsuk fenn a peer-review jelleget; vonjunk be fiatal kollégákat az akkor már távozásukon gondolkodó „régiek” mellé; próbáljuk meg bővíteni a szerkesztőség „reprezentativitását” (területi, intézményi vagy éppen „gender” viszonylatban); a viszonylag hosszú átfutási időt rövidítve tegyük még szervezettebbé a szerkesztőségi munkát; s preaktív munkával próbáljuk meg „előszervezni” az időnként meg-megcsappanó kézirati kínálatot.

Ez tehát egyfajta „ügygondnoki” program volt. Ezen túlmutató vízióim azért nem voltak, mert addigra már túlságosan is jól ismertem azt a feltételrendszert, mely alapján a lap működött. Ezt pedig nem a pozitív mozzanatok túlsúlya jellemezte. A pozitív elemek közül kettőt azért kiemelnék. Az egyik az külső tényező volt: a *Szemle* az MSZT lapjaként teljes körű szakmai önállóságot élvezett, sem az elnökség, sem pedig a „titkárság” nem szólt bele a szerkesztési gyakorlatba, és semmilyen akadályt sem támasztott a működésünkkel kapcsolatban. A Társaság és a lap közti „összekötő kapocs” szerepét a Társaság titkári tisztségét ellátó Tibori Tímea töltötte be, aki szükség esetén mindig segítő partnerüknek bizonyult. Leginkább akkor, ha pályázati forrást kellett keresni a lap működtetéséhez, hiszen a lap nem volt önálló jogi személy, hivatalosan mindig a Társaság volt a pályázó intézmény. A másik pozitívumot a lap munkatársai által alkotott szakmai és emberi közösség jelentette, az, hogy temérdek oktatási, kutatási, szakmai közéleti és egyéb feladatuk mellett mindennemű ellenszolgáltatás nélküli folyamatos munkára vállalkoztak, s becsülettel végezték azt.

A feltételrendszer minden további eleme és jellemzője már inkább a lap működtetésének, szerkesztésének nehézségeire világít rá. Három „strukturális” problémát emelnék ki. Az első a *munkaszervezet* kérdése. Hiába ugyanis a szerkesztőségi munkában részt vevők jó szándéka és szakmai kvalitása, megfelelő feltételek hiányában a szerkesztőség csak laikus vagy legfeljebb félprofesszionális munkaszervezetként tudott működni. Nem volt szerkesztőségi szoba vagy iroda, szívességi használóként ültünk össze hol itt, hol ott. Bürokratikus koordináció helyett etikai koordináció működött: a szerkesztésben részt vevők munkáját az önkéntesség, a szívességi jelleg, a díjazás- és elismerésnélküliség, a kötelezhetőség hiánya jellemzi. Az ún. „referensi” rendszer (minden beérkező anyagnak volt egy szerkesztőségi felelőse) javított ugyan a belső munkamegosztás hatékonyságán, de sajnos nem sikerült érdemi előrelépést elérni az átfutási idő rövidítésében és a szerzőkkel való kapcsolattartás javításában sem (a kéziratok szerkesztőségi útját követő és a szerzők naprakész tájékoztatását is lehetővé tevő online nyilván-

tartási és információs rendszer csak terv maradt). Az átfutási idő tekintetében időnként komoly bizonytalansági tényezőt jelentett a díjazás ellenében dolgozó „második kör” (olvasószerkesztő, technikai szerkesztő, tördelő, nyomda) munkája, egy-egy technikai munkafázis időbeni megcsúszása. Ebben persze a szerkesztőségi munka – időben nem egyenletes – ritmusa is szerepet játszhatott. Nem volt kedvező az sem, hogy körükben talán a kelleténél is nagyobb volt a fluktuáció. Díjaink nem voltak versenyképesek, adódott valamilyen kedvezőbb lehetőség, avagy éppen a részünkről merült föl kifogás a munka minőségével kapcsolatban, leginkább a nyomdával kapcsolatban.

A munkaszervezeti feltételek mellett a másik lényeges problémakört az jelentette, hogy a lap – nevének megfelelően – mindvégig *kínálatfüggő helyzetben* volt és van. Azaz alapvetően abból tud választani, ami hozzá kínálatként eljut. Nem szeretném híres klasszikusunkat parafrázálni, de egyetlen szakmának sem lehet jobb lapja, mint amilyen maga a szakma. Korábban hallottam már egy hazai társadalomtudományi folyóirat főszerkesztőjét azzal büszkélkedni, hogy náluk (rangos napnyugati periodikákhoz hasonlóan) igen magas a „visszautasítási ráta”, s hogy ennek növelésével biztosítható a lap magas színvonala. A mi esetünkben sajnos inkább azzal a problémával találkoztunk, hogy több alkalommal is gondot jelentett egy-egy megfelelő terjedelmű és minőségű szám megjelentetése. Ezt jelzik az időnkénti összevont, illetve a szokásosnál „karcsúbb” számok. A szerkesztőség megpróbálkozott ugyan a már említett „preaktív” gyakorlattal, de ez szükségképpen csak szerény eredményt hozhatott. A nagyobb baj elkerülésében a hazai doktori képzés fellendülése segítette a lapot, a szerzői kör ugyanis egyre nagyobb részben az abban részt vevő vagy azt elvégző fiatal társadalomkutatókkal bővült (az innen érkező kínálat növekedésében persze jelentős szerepet játszottak a képzéssel összefüggő publikációs kényszerek is).

Talán a legnagyobb gondot az jelentette, hogy alapvetően a szerkesztőségnek kellett előteremtenie a működéshez szükséges *anyagfeltételeket* is. A Társaság az egyébként is szerény tagdíjbevételeknek csak egy részét tudta a lap támogatására fordítani. Az onnan évente érkező összeg egyetlen szám kihozatalát sem fedezte, így az évi négy magyar szám megjelentetése komoly problémát jelentett, s szinte permanens egzisztenciális bizonytalanságban tartotta a lapot. A lap „finanszírozási aranykora” akkor volt, amikor OTKA-pályázat keretében jutottunk többéves és biztos támogatáshoz. Utóbb a döntéshozók ezt a lehetőséget megszüntették, s ezzel megszűnt az aranykor is. A szerény MSZT-támogatás mellett egyetlen biztos pont maradt csupán: Hernádi Miklós segítő közvetítésével évről évre kaptunk (csaknem egy egész szám megjelentetését lehetővé tevő) támogatást az MTA-tól. A hiányzó pénz előteremtésére viszont nem maradt más, mint a modern kori koldulás intézményes formáinak gyakorlása: támogatási források szisztematikus keresése, a pályázati lehetőségek monitorozása, pályázatok készítése, támogatás kérelmezése, a visszautasítás méltóságteljes elviselése, a juttatás alázatos megköszönése, aztán pedig pályázni újra és újra. Persze mindezt megfelelő apparátus nélkül. Ezért tartozom különös hálával Heleszta Évának, Tibori Tímeának és

Janky Bélának, akik komoly segítőim voltak ebben a munkában. Főszerkesztői munkám meghosszabbodása is az anyagi bizonytalansággal függött össze: úgy akartam átadni a megbízatást, hogy legalább egy évre előre rendezve legyen a lap anyagi helyzete.

E három mozzanat képezte – véleményem szerint – a szerkesztőségi munka feltételrendszerének legproblematisabb elemeit. A kényszerítő körülmények nyomása alatt dolgozni ugyan nem volt nagy öröm, de korábbi szerkesztőségi tagként tudnom kellett, hogy mire vállalkozom. Egy dologban azonban nem voltak korábbi tapasztalataim, mégpedig abban, hogy a főszerkesztői tisztség időnként néhány nem örömteli döntés meghozatalával, ill. lépés megtételével is jár (ezeknek csak egyike volt, ha elutasító döntést kellett közölni a szerzőkkel). Erre – pontosabban az ezt követő emberi reakciókra – nem igazán lehetett felkészülni.

2005-től kibővített szerkesztőséggel vágtunk neki a munkának, s a fiatalítási szándék eredményeként Bukodi Erzsébettel és Janky Bélával egészült ki a Heleszta Éva, Kovách Imre, Saád József, Szántó Zoltán, Tardos Róbert és jómagam alkotta szerkesztőség. A dolog természeténél fogva a szerkesztőségi munkában a főszerkesztő és a szerkesztőségi titkár együttes munkája jelentette a „logisztikai” háttérrel, ezért már a kezdetektől fogva nagyon erős munkatársi és emberi kapcsolatom alakult ki Heleszta Évával, akivel munkatársak, szövetségesek, „cinkostársak” és barátok voltunk egészen a haláláig.

Aztán a szerkesztőség 2006-tól tovább bővült a lelkiismeretes munkát végző Leveleki Magdolnával, 2007-ben viszont elkészönt tőlünk a könyvészeti rovatot kiválóan gondozó Saád József, „utódjaként” 2008-tól Bognár Bulcsu vette át tőle ezt a feladatot. Mivel a „régiek” közül többen is jelezték távozási szándékukat, ezért felgyorsult a generációs váltás folyamata: a kiadványgondozás terén az ELTE doktori iskolájában már gyakorlatot szerzett Szabari Verát és a nemzetközi viszonylatokat jól ismerő Vedres Balázst hívtuk meg szerkesztési munkára. Az újabb távozó (2008 végén) az évtizednyi munkát végző Szántó Zoltán volt, s ezzel egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy sort kell keríteni a szerkesztőségi munka generációs megújítására. 2009 tavaszán a Vera, Balázs és Bulcsu alkotta „triumvirátus” vállalta, hogy „kollektív főszerkesztőségben” tovább viszik a lapot. Szükségképpen új szakasznak kellett jönnie, hiszen szerkesztőségi beszélgetéseinkben magunk is pontosan érzékeltük a látásmódok különbségeit. És éppen ez az, ami miatt megtisztelőnek tartom, hogy az „utódok” lehetőséget biztosítottak a volt főszerkesztőknek a visszatekintésre (s talán még tartalomelemzésre is alkalmat adhat, hogy melyikünk mit emelt ki az emlékei közül). Én ezzel a lehetőséggel most udvariatlanul vissza is élnék, azzal, hogy köszönetet mondok mindazoknak, akik a lapnál végzett munkámat segítették. Talán nem sértek emberi érzékenységet vele, ha kiemelem közülük azt a kört, akik a leghosszabb ideig tevékenykedtek a *Szemle* körül. S mivel ezt senki sem köszönte meg nekik, ezért Kovách Imrének, Lengyel Gyurinak, Saád Jósának, Szántó Zolinak és Tardos Robinak be kell érniük azzal, hogy ezt én teszem meg.

Durkheim és az innováció

Némédi Dénes

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány Émile Durkheim innovációval kapcsolatos gondolatait mutatja be. Durkheim inkább a stabilitás, mint a változás szociológusa volt. A gyors társadalmi változást korai munkáiban olyan negatív jelenségnek tekintette, amely lerombolja az erkölcsi korlátokat és anómiához vezet, és csupán a lassú, fokozatos változást tartotta egészségesnek. A századforduló utáni kutatásaiban azonban Durkheim nagyobb figyelmet szentelt a változással kapcsolatos jelenségeknek, *A vallási élet elemi formáiban* pedig már egyértelműen az innováció kérdése állt az elemzés középpontjában. A legfontosabb mechanizmus e tekintetben a 'kollektív pezsgés' jelensége, melyet Durkheim nem egyszerűen egy strukturálatlan társadalmi gyakorlatként, hanem egyúttal a társadalomban működő strukturáló erőként értelmezett. Ezzel magyarázta a személytelen erő fogalmának megjelenését, sőt a transzcendensre való hivatkozás nélkül a vallási képzetek megjelenését is. Az írás arra is rámutat, hogy Durkheim összemosta az újítás és az innováció fogalmait, érvelése így körkörös. A szerző szerint Durkheim nem tudta meggyőzően demonstrálni, hogy lehetséges az újítás olyan fel fogása, amely eléggé kollektivisztikus ahhoz, hogy hihetővé tegye az új képzetek társadalmi konstitúcióját, másrészt képes legyen megragadni az egyének szintjén is az újító folyamatokat. A tanulmány következtetése, hogy a társadalmi újítás kérdését két irányban kell tovább követni. A durkheimi probléma megoldása eszerint a nyelv kommunikatív cselekvéseméleti megközelítésén és a szocialitás tárgyas megközelítésén alapulhatna.

Durkheimet inkább tartják a stabilitás, az egyensúly, az integráció szociológusának, mint a változás, és pedig a tudatos változás szociológusának – teljes joggal. Durkheimet a maga korában megtapasztalt gyors társadalmi változás szorongással töltötte el. Ennek legnyilvánvalóbb példája az anómikus öngyilkosság elemzése, és pedig nem a házasságnak az öngyilkosság gyakoriságára gyakorolt nemek szerint eltérő hatásának az elemzése, hanem a gazdasági változás és az öngyilkossági gyakoriság között feltételezett összefüggéssel kapcsolatos megfontolások. Mint ismeretes, Durkheim úgy vélte, hogy mind a gazdasági fellendülés, mind a gazdasági válság növeli az öngyilkossági hajlandóságot. A gazdasági válság öngyilkossági hajlamot növelő hatása témám, az újítás szempontjából kevésbé érdekes. Itt ugyanis az egyének szerepe passzív, elszenvedik a külső kényszereket, s ennek hatása űzi őket az öngyilkosság felé, nem pedig az, hogy szükségleteiket új módon próbálnák kielégíteni, vagy új szükségleteket alakítanának ki. Arról van szó, hogy a válság miatt az érintetteknek „...le kell szállítaniuk igényeiket, korlátozniuk kell szükségleteiket, meg kell tanulniuk, hogyan tartóztathatják meg magukat. Az ő számukra a társadalmi hatás minden gyümölcse veszendőbe ment; erkölcsi nevelésüknek előlről kell kezdődnie. Már pedig a társadalom nem

idomíthatja hozzá őket pillanatok alatt az új élethez, nem taníthatja meg őket azonnal a megszorodott korlátok elviselésére, amelyekhez nem szoktak hozzá” (Durkheim 2000: 274). Ebben az esetben tulajdonképpen nem is anómiáról van szó, hanem a kevésbé kifejtett fatalista öngyilkossághoz hasonló típusról (Durkheim 2000: 302; Besnard 1987: 109).

A fellendülés, „a hatalom és a vagyon hirtelen megnövekedése” idején viszont az emberek „már nem tudják, mit lehet és mit nem, mi igazságos és mi igazságtalan, mi az, amit jogosan követelhetnek és remélhetnek; mi az, ami túllépi a mértéket. Ennek következtében nincs semmi, amire ne tarthatnának igényt”. Nincs olyan közvélemény, amely kordában tarthatná az emberek vágyát (Durkheim 2000: 275). Durkheim meggyőződése volt, hogy „az emberek nem képesek saját maguknak diktálni az igazságosság törvényét. Ehhez olyan tekintélyre van szükség, amelyet tiszteletben tartanak, és amely előtt önként meghajolnak. Ezt a mérseklő szerepet csakis a társadalom tudja betölteni...” (Durkheim 2000: 270). Más szóval: a gyors társadalmi változás, amely lerombolja az erkölcsi gátakat, egyben „újító” viselkedésre készíti az egyéneket, arra hajtja őket, hogy megszabaduljanak berögződött viselkedésformáiktól. A fellendülés esetén igazi újító változásról van szó, olyanról, amely magával ragadja a társadalom tagjait – sajnos, a bukás felé. A változás, amely szétrombolja az igazságosság törvényeit, gyanús.

Durkheimnek természetes volt változáselmélete, ezt elég részletesen ki is fejtette a munkamegosztáskönyvben. E jól ismert elmélet a munkamegosztás kiterjedésével azonosítja a változást, okát pedig a társadalmi sűrűség megnövekedésében látja.

„A munkamegosztás tehát annál jobban előre halad, minél több egyén van elegendően szoros kapcsolatban ahhoz, hogy hasson és visszahasson egymásra. Ha ezt a közeledést és a belőle fakadó aktív érintkezést (*commerce*) dinamikus vagy erkölcsi sűrűségnek (*densité*) nevezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a munkamegosztás haladása egyenesen arányos a társadalom erkölcsi vagy dinamikus sűrűségével” (Durkheim 2001: 260).

Erre a sűrűsödésre igazi darwinista magyarázatot adott Durkheim. A „létért folyó küzdelemre” utalt (Durkheim 2001: 269), amely szükségképpen adódik, ha a népesség egy adott területen megnő, ezt pedig csak akkor lehet csillapítani, ha a funkciók megoszlanak.

„Mindezeket a változásokat tehát szükségszerű okok váltják ki, mechanikus módon. Intelligenciánk és érzékenységünk azért fejlődik és élesedik, mert többet használjuk – és azért használjuk többet, mert rákényszerít a harc növekvő hevéssége, a harcot pedig folytatnunk kell. Íme, így képes az emberiség befogadni egy intenzívebb és változatosabb kultúrát anélkül, hogy akarná” (Durkheim 2001: 275–6).

Nincs szó tehát arról, hogy innovációknak nevezhető tudatos újító találmányok vezetnének a normálisnak tekinthető változásokra. A változás személytelen,

egyenfeletti folyamat, a változást eredményező variációk véletlenszerűen lépnek fel, az egyének hozzájárulása esetleges. Mindezt kiegészíti Durkheimnek az a meggyőződése, hogy az egészséges változás a fokozatos változás. Ez látszik, amikor az öngyilkosságok gyakoriságának emelkedéséről beszél. A hirtelen emelkedés ugyanis valami alapvetőbb bajra utal szerinte.

„Vagyis társadalmi szervezetünknek mélyrehatóan meg kellett változnia ennek a századnak a folyamán, ha ilyen mértékben megnövelte az öngyilkossági arányt. Lehetetlen, hogy az ilyen nagyarányú és gyors változás ne legyen egészségtelen; hiszen a társadalom struktúrája ilyen hirtelen nem változhat meg. A társadalom mindig csak lassú és szinte észrevétlen módosulások révén ölt új jelleget. Még az ily módon lehetséges átalakulások is korlátozottak. Ha a társadalmi típus szilárdan kialakult, már nem változtatja korlátlanul formáját; hamar elér olyan határhoz, amelyen már nem léphet túl” (Durkheim 2000: 406).

Mindez megalapozhatná azt a feltevést, hogy Durkheimben nem kereshetjük az innováció teoretikusát.¹ A történetet azonban itt nem lehet befejezni.

Egyrészt, még ha az volt is Durkheim meggyőződése, hogy csak a lassú, fokozatos változások „egészségesek”, azt el kellett ismernie, hogy valamilyen változásra szükség van, ha nem másért, hát azért, hogy az anómiában megmutatkozó bajokat orvosolni lehessen. Nem feledkezhettünk meg arról, ahogyan Durkheim a munkamegosztásról szóló könyvét lezárta: „...ma az az első kötelességünk, hogy erkölcsöt teremtsünk magunknak.” Ez igazi tervezett „társadalmi innováció” lenne! Persze rögtön hozzá is tette: „De erkölcsöt nem lehet kitalálni a dolgozószobák csendjében, az csak magától emelkedhet ki, lassacskán, azoknak a belső okoknak a hatására, amelyek szükségessé teszik” (Durkheim 2001: 404). A szociológus figyelmének tehát a „belső okokra” kell irányulni.

Másrészt, szembe kellett nézni azzal, hogy a lassú, fokozatos és spontán változások előtérbe állítása, amely másodlagosnak és nem hatékonynak minősítette az egyének újításait (gondoljunk a „dolgozószobák csendjére” vonatkozó megjegyzésére!), leértékelte az egyéni kreativitást hangsúlyozó individualizmust. Márpedig Durkheim – egyetemi erkölcsszociológiai előadásában és ritka nyilvános politikai fellépéseiben – éppenséggel az individualista morál társadalomintegratív szerepét hangsúlyozta (Durkheim 1963, 2008, 1969). Ennek politikai okai voltak, ezeket a szakirodalom tárgyalta (Marske 1987; Miller 1988; Müller 1986; Némédi 2004).

A problémát tehát az, hogy miképpen lehet egy olyan változáselméletet találni, amely egyfelől számot vet azzal, hogy az egyének a változás résztvevői, részben alakítói, de amely nem vezet vissza ahhoz az elvetett felfogáshoz, hogy a változás kiindulópontja a társadalomtól függetlenül egyén.² Egy olyan változásfelfogásra

1 Ugyanerre az eredményre vezet, ha végiggondoljuk az utánzás tarde-i elméletének egyébként jól átgondolt bírálatából adódó következtetéseket (Durkheim 2000f: 114 sk.). Tarde Durkheimmel szemben valóban értelmezhető az innováció teoretikusaként.

2 Tarde a változás forrásának az egyént tartotta. Fejtegetése a tudományból indul ki. „Il n'est pas de loi, il n'est pas de théorie scientifique, comme il n'est pas de système philosophique, qui ne porte encore écrit le nom de son inventeur. Tout est la d'origine Individuelle ... tout, même ce qui est maintenant répandu dans tous les cerveaux cultivés et enseigné à l'école primaire, a débuté par être le secret d'un cerveau solitaire Mais, s'il est évident que

volt szükség, amely eléggé kollektivistá ahhoz, hogy megőrizze a kontinuitást a korai művek szociologizmusával, másfelől képes számot vetni az egyének cselekvésével, képzeivel.³

Durkheim századforduló utáni kutatásaiban a változás és az „innováció” kérdése fontos helyet kapott. Így volt ez a francia (mai terminológiával közép- és felsőfokú) oktatás történetét áttekintő előadás-sorozatában is (Durkheim 1990). Ezekben a középkori fejleményeket a legnagyobb részletességgel tárgyaló előadásokban a hangsúly értelemszerűen a pedagógiai változásokra esett, s Durkheim az ismert és kihagyhatatlan kezdeményező egyének (Alcuin, Abélard stb.) szerepe mellett a „csoporthatást” emelte ki, azt, hogy az azonos célokat követők tömörülése egy helyen (persze Párizsban) milyen jótékonyan hatott a tudományok és tanulmányok fellendülésére.⁴ Valamennyire is kifejtett innovációelmélettel ezekben az előadásokban nem találkozunk, csak az irány látszik, amerre Durkheim gondolkodása ekkoriban (az előadásokat 1904-től kezdve tartotta [Halbwachs 1990: 1]) elmozdulóban volt.

Egyértelműen az újítás kérdése állt azonban *A vallási élet elemi formáinak* középpontjában.⁵ Ez a munka ugyanis nem pusztán a vallási élet struktúráját kívánta az ausztrál etnológiai anyagra támaszkodva feltárni, hanem feltette az evolucionista etnológiai eredetű kérdést is: honnan erednek ezek az eszmék?⁶ Érdekes módon a nagyon is tradicionális módon megfogalmazott evolucionista kérdésre adott válaszbba Durkheim olyan elemeket emel be, amelyeknek semmi közük az eredeti etnológiai kérdéshez. Még mielőtt rátérne arra, hogy a szertartások miképpen járulnak hozzá közös képzetek kialakulásához (ez a durkheimi vázlatos innovációelmélet magva), arról elmélkedik, hogy mi jellemzi az istenit a társadalomhoz való viszonyában. Megállapítja, hogy az a képzet, hogy van az emberen kívül „egy vagy több olyan – egyszerre morális és hatékony (*efficace*) – hatalom, amelytől függ”, a társadalmi nyomásból keletkezik (Durkheim 2003: 198. *A fordítást módosítottam – N. D.*). Ez az elképzelt erő egyszerre bennünk van és rajtunk kívüli, mondja Durkheim, majd politikáról kezd beszélni. Durkheim tehát feltételezi a szorosan vett vallási erők és képzetek és az általában vett társadalmi és politikai képzetek és erők rokonságát – különösen, ami eredetüket, vagyis az „innovációt” illeti. A „közös szenvedélyeket” említi, amelyek a politikai és vallási gyűléseket hevítik.

la science s’est construite ainsi, il n’est pas moins certain que la construction d’un dogme, d’un corps de droit, d’un gouvernement, d’un régime économique, s’est opérée pareillement ... N’est-ce pas par de minuscules créations d’expressions imagées, de tournures pittoresques, de mots nouveaux ou de sens nouveaux, que notre langue autour de nous s’enrichit, et chacune de ces innovations, pour être d’ordinaire anonyme, en est-elle moins une initiative personnelle imitée de proche en proche?” (Tarde 2002: 62).

3 Végső soron persze a makro-mikro kapcsolatról volt szó, de Durkheimnél természetesen ez a konceptualizáció hiányzott.

4 Részletesen lásd (Némédi 2009b).

5 Lásd például (Allen–Pickering et al. 1998; Joas 1992: 76 sk.; Pickering 1984; Olaveson 2001).

6 Durkheim abból indul ki, hogy az ausztrál az ismert legprimitívebb társadalmi szervezet. „Ha tehát sikerül megtalálni az imént elemzett hiedelmek eredetét, akkor esélyünk nyílik rá, hogy egyszerűen arra is választ kapjunk, mely okokból csírázott ki az emberiségben a vallásos érzület” (Durkheim 2003k.: 161).

„Ezért ügyel rá minden politikai, gazdasági vagy felekezeti társulás, hogy időről időre gyűlést kezdeményezzen, amelyen a tagok közösen tett hitvallással újraélesztik közös hitüket. Azon érzések megerősítésére, amelyek magukra hagyatva elhalványulnának, elegendő egybegyűjteni és egymással szorosabb, aktívabb kapcsolatba hozni ezen érzések hordozóit” (Durkheim 2003: 199. A fordítást módosítottam – N. D.).

A munkamegosztásról szóló könyv befejezésére kell gondolnunk, arra az intelemre, hogy „ma az az első kötelességünk, hogy erkölcsöt teremtsünk magunknak”.

Ugyanez a gondolat megismétlődik a könyv befejezésében is. Itt is arról beszél Durkheim, hogy nincs társadalom, „amely ne érezné szükségét, hogy ápolja és szabályos időközönként megerősítse az egységét és a sajátos arculatát biztosító kollektív érzéseket és gondolatokat. Márpedig ez a lelki újraépülés csakis gyülekezetek, kongregációk útján történhet meg, ahol az egymással szoros kapcsolatba kerülő egyének közösen nyilvánítják ki és erősítik meg közös érzéseiket...” (Durkheim 2003: 386. A fordítást módosítottam – N. D.). Nem csak a megerősítés szükségességéről van szó. Durkheim saját korát „erkölcsileg középszerűnek” látja, vagyis megújulást tart szükségesnek, és bízik is abban, hogy a megújulás lehetséges.

„El fog jönni a nap, amikor a társadalmakat újból elfogja az alkotó hevület (*effervescence créatrice*); új ideálok, ezekből pedig új eszmék születnek, amelyek egy időre vezérfonalul szolgálnak majd az emberiségnek... Nincs halhatatlan evangélium, és semmi okunk azt hinni, hogy az emberiség képtelen volna újabbakat alkotni” (Durkheim 2003: 387).

Durkheimet tehát többek közt azért érdekelték az ausztrál rítusok, mert ezekben gondolt választ találni politikai kérdéseire, arra, hogy honnan születik meg az új erkölcs, ha nem „a dolgozószobák csendjében”. Úgy vélte, hogy az a közös új erkölcs, amelyet pályája kezdetétől keresett, csak egy megújuló társadalom műve lehet, tehát nem a nagy egyéniségeké. Ugyanakkor azt is feltételezte, hogy ez az egyének felett uralmat gyakorló erkölcs nemcsak hogy felemelő, erőt adó, de újíto is, tehát nem a hagyomány súlyával nehezedik az egyénekre. Ez politikai hitvallás volt: egy megújult, morálisan meggyőző republikanizmus mellett.⁷

Látható, hogy az ausztrál rítusoknak (pontosabban egy rítussorozat egy részének) az elemzése (inkább bemutatása) központi jelentőségű Durkheim egész koncepciója számára. Ha a vallási élet jellegzetessége az, hogy minden létezőt besorol a (Durkheim szerint) teljesen elkülönült szent és profán világ valamelyikébe, akkor az evolucionista kérdés (mi a vallási képzetek eredete?) megválaszolása annak a bemutatását kívánja meg, hogy mi a létezők e sajátos kettéosztásának az eredete. Ha sikerül igazolni, hogy e dualitás eredete a társadalom, akkor egyben azt is sikerült igazolni, hogy valóban születnek új képzetek (és velük új társadalmi képződmények) a társadalmi együttműködés során. Pontosabban: a társadalom

⁷ Az *effervescence collective* gondolatának modern, politikai változásra alkalmazott verzióját lásd Tiryakian (1995).

mint kollektív cselekvő hozza létre ezeket a képzeteket, vagyis a társadalom képes megújítani önmagát, és pedig mint kollektívum (vagyis a változás nem egyedi tudatokból kiinduló s aztán a kollektivitást magával ragadó változás).

Durkheim szerint igenis születnek a társadalmi egyesülés hatására új képzetek. A rítus leírásának tanulsága számára az, hogy ha „összegyűlnek az emberek, közeledésükből elektromosságféle keletkezik, melytől hamarosan rendkívül felfokozott állapotba kerülnek. A kifejezésre jutó érzelmek ellenállás nélkül fölerősödnek a külső hatásokra nyitott tudatokban: valamennyi visszhangot ver a másokban. A kezdő impulzus ily módon valamennyi visszaverődésre egyre erősödik, mint ahogy a lavina is egyre dagad, ahogy megy lefelé” (Durkheim 2003: 204). Feltételez tehát egy pszichés mechanizmust, a 'kollektív pezsgés' (*effervescence collective*) jelenségét, amelynek közvetlen erős hatása van a gondolkodásra, a társadalmi képzetekre.

„Könnyen érthető, hogy ilyen egzaltált állapotban az ember nem ismer magára. Mivel egy külső hatalomféle keríti hatalmába és sodorja magával, amelynek hatására másképpen gondolkodik és cselekszik, mint normális körülmények közt, természetesen úgy érzi, hogy már nem önmaga. ... De mivel ugyanakkor összes társa ugyanilyen átalakulást érez magában, és ugyanúgy viselkedik: kiabálással és vad mozdulatokkal fejezi ki az érzelmeit, minden azt sugallja körülötte, hogy valóban egy különös világba került, amely egészen másféle, mint amiben általában él, hogy ezt kivételesen intenzív erők népesítik be, amelyek megszállják és átformálják a lényét. Efféle tapasztalatok – főleg ha heteken át naponta ismétlődnek – hogy is ne győznék meg arról, hogy valóban létezik két homlokegyenest ellenkező, egymással össze sem hasonlítható világ? Az egyikben bágyadtan tengeti mindennapi életét; a másikba viszont csak úgy léphet be, ha azonnal nem mindennapi hatalmakkal lép érintkezésbe, amelyek az őrzöngésig felvillanyozzák. Az első a profán, a második a szent dolgok világa” (Durkheim 2003: 206).

Vagyis: a társas cselekvés a forrása ennek az alapvető vallási képzetnek, és ha igaz az analógia társadalmi és vallási képzetek közt, akkor a keresett „új erkölcs” is ezekben az intenzív társadalmi kapcsolatokban születhet meg.

Durkheim magyarázatával természetesen nagyon sok a gond. Elméleti értelemben kevésbé lényeges a hiányzó szakszerűség. Ismert, hogy nagyon szelektíven használja az etnológiai leírásokat. Másodkézből ismerte a vizsgált ősi társadalmakat, s ebből számos pontatlanság, tévedés és torzulás adódott. Nyilvánvaló az is, hogy a feltételezett és töredékesen leírt kollektív pszichológiai mechanizmus a dilettantizmus határát súroló spekuláción alapul. Fontosabb azonban az, hogy a gondolatmenet egy olyan logikai bukfencet tartalmaz, amely a félszívvel vállalt evolucionista feltevések miatt az érvelés számára elengedhetetlen. Ahhoz ugyanis, hogy azt állíthassuk, hogy a vallási képzetek (az alapvető szent/profán különbség) az intenzív rítusok folyamán alakulnak ki, azt kell feltételeznünk, hogy a rítusba belépők még nem rendelkeznek ennek a dichotómiának a képzetével. Márpedig Durkheim pontosan tudja, hogy nem így van: tudja, hogy az ausztrál társadalmak élete két fázis, a profán individuális gyűjtögető és a kollektív szertartásokkal teli,

tehát szent fázis között váltakozik (Durkheim 2003: 203). Sőt arról is volt tudomása unokaöccse egyik tanulmányából, hogy ez általánosabban, más kultúrákban is megfigyelhető (Mauss–Beuchat 2000). Durkheim ezzel elmosza a különbséget megújítás és újítás között, s ezzel érvelése körkörösé válik. Nem világos, hogy a hiedelmeket megújító, periodikusan visszatérő kollektív pezsgés hogyan vezet el a szó szoros értelmében vett újításhoz.⁸

Kilépve most a durkheimi elemzés szűkebb keretei közül, néhány általánosabb kérdést kell felvetni. Kézenfekvő Maussnak és Durkheimnek a társadalmak két, szent és profán fázisra vonatkozó elemzését összevetni a (rájuk közvetlenül nem hivatkozó) turneri közösség/társadalom dichotómiával, illetve a durkheimi kollektív pezsgést a liminalitás turneri képzetével (Turner 2002). Ennek az összevetésnek a részleteibe nem megyek bele, elegendő a kulcstéziseket idézni Turnertől társadalomról és közösségről.

„Mintha az emberi kölcsönviszonyok két fő, egymással szembenálló és váltakozó »modelljéről« lenne itt szó. Az első olyan társadalom modellje, amely strukturált, differenciálódott és gyakran a politikai-jogi-gazdasági pozíciók hierarchikus rendszere... A második viszont olyan társadalom, amely a liminális szakaszban válik felismerhetővé, strukturálatlan vagy csak kezdetlegesen strukturált és viszonylag differenciálatlan *comitatus*, közösség...” (Turner 2002: 109).

Hogy ne legyen félreértés, Turner leszögezi, hogy a két modell különbsége nem a profán és szent különbsége, hanem sokkal inkább arról van szó, hogy létezik egy olyan „lényegi és alapvető emberi kötelék”, amely nélkül társadalom nem létezhet (Turner 2002: 109–110). Világos, hogy Turnertől idegen minden az „eredetre” vonatkozó spekuláció. A turneri értelemben vett kettősséget nem lehet úgy értelmezni, hogy a liminális szakaszban születnének a nagy társadalmi újítások (a durkheimi szent/profán dichotómia képze). Ugyanakkor alkalmas lehet a Durkheimet annyira érdeklő nagy politikai pezsgések, mint a francia forradalom vagy a Dreyfus-ügy értelmezésére. Ezekben a kivételes pillanatokban (például 1789. augusztus 4-ének éjszakáján, amelyre Durkheim utalt) felbomlanak a korábbi keretek (a kiváltságos rendek lemondtak rendi előjogaikról, és ezzel a forradalmi emlékezet szerint megteremtették a nemzet egységét). Ugyanezt lehet arról elmondani, ahogy a testvériséget a későbbi nemzeti ünnepek mintáját megalkotó francia forradalmi ünnepekben (Ozouf 1988) elképzelték és tematizálták: nem mint struktúraalkotást, hanem az idejétmúlt struktúrák, megkülönböztetések lebontását.

Az eredetre vonatkozó spekuláció miatt viszont Durkheim a kollektív pezsgést nem értelmezheti pusztán strukturálatlan társadalmi gyakorlatként, hanem strukturálóként kell értelmeznie, s ez egész mást jelent, mint a liminalitás és a közösség turneri felfogása. Durkheim példái is mutatják ezt: amikor arról írt, hogy

⁸ Meg lehet ugyan különböztetni, mint Olaveson (2001: 101 sk.) a teremítő (*creative*) és a megújító (*recreative*) pezsgést, de egy ilyen megkülönböztetésnek Durkheimnél nincs következetes nyoma. Durkheim rítusként (azaz ismétlődő gyakorlatként) értelmezi a kreatív pezsgést is – ami komoly elméleti nehézséget okoz.

a párizsi egyetem létrejötté egy kollektív pezsgésnek köszönhető, akkor a pezsgés nem a korlátok és struktúrák lebontását, hanem új struktúrák kialakítását jelentette. Ugyanerről van szó, amikor a francia köztársasági rendszer megújulásához vezető új eszmék születését egy újabb kollektív pezsgéstől várta.

Igaz persze, hogy a Durkheim által elemzett rítusoknak kétségtelenül volt egy destruktoráló aspektusa. A részletesen bemutatott waramanga rítus, a Wollunqua kígyó ünnepe során például időlegesen felbomlik az alapvető társadalmi szerkezet, és a rítust bemutató kingilli frátriához tartozó férfiak olyan kingilli nőkkel közösködnek, akik egyébként számukra tiltottak (az uluuru frátia férfiainak a feleségei) (Durkheim 2003: 205). Az alapvető kollektív pszichológiai csökevényes magyarázó modell is megkívánja azt a feltevést, hogy a kollektív pezsgés során a társadalmi világ destruktorálódik, felbomlik.

Csak hogy Durkheimnek az volt a szándéka, hogy a kollektív pezsgésben ne egyszerűen egy a mindennapi világtól különböző intenzív társiasság modelljét dolgozza ki⁹ (ezt tette Turner), hanem ezen túlmenően megmagyarázza az alapvető vallási képzetek, mindenekelőtt a személytelen erő képzete keletkezését. Ez egyfelől fogva tartja az evolucionizmus csapdáiban, másfelől éppen ez az, ami az újítás kérdése felé nyitja az egész konstrukciót. Ha a kollektív pezsgés kulcsszerpet játszik a képzetek kialakulásában, ez azt jelenti, hogy ez a „pezsgés” nem csak destruktorál, hanem struktural is (létrehozza a szent/profán különbséget azzal, hogy kialakítja a szent dolgok képzeteit).

Durkheim előbb – mint maga is bevallja – „túl általános” gondolatokat fejt ki ezzel kapcsolatban, s általánosságban arra hivatkozik, hogy a társadalomnak az egyén feletti ereje az, amely kiváltja valamilyen egyénfeletti erő képzetét. „Mivel a társadalmi nyomás mentális úton fejt ki hatását, óhatatlanul arra a gondolatra vezette az embert, hogy van rajta kívül egy vagy több olyan – egyszerre morális és fizikai – hatalom, amelytől függ” (Durkheim 2003: 198). Ez a társadalmi nyomás strukturaló tényező, képzeteket hoz létre, egy olyan világot alkot, amelyben bizonyos „parancsoló és segítő, magasztos és jóságos” erők (Durkheim 2003: 201) kivételes tiszteletet érdemelnek. A kérdés természetesen az, hogyan történik az ezen erőkre való képzetek kialakulása ténylegesen.

A „túl általános” megközelítéssel szemben Durkheim úgy vélte, hogy az etnológiai megfigyelések módját nyújtanak konkrétabb feltevésekre is. Ismét a kollektív pezsgés spekulatív pszichológiájánál vagyunk. Ezt a magyarázó modellt Durkheim azzal gazdagítja, hogy a szimbolizációra, az emblémákra utal. Totemisztikus jelek sokasága veszi körül a waramangákat a csurungákon, a testdíszítésekben, s maga a Wollunqua kígyó is egy szimbólum, egy feldíszített homokhalom (Durkheim 2003: 208). Mint kiderül, a feltételezett kollektív pszichológiai mechanizmus is csak a képzetek, emblémák, jelek révén működik. A „primitív ember” ugyanis Durkheim szerint nincs tudatában annak, hogy a totemisztikus jelek a közösséget reprezentálják. De a közösségi rítusok során ezek a jelek állandóan szem előtt

9 Mauss és Beuchet már idézett tanulmánya (Mauss – Beuchet 2000) eddig megy el.

vannak, s az az élmény, amelyet a megtapasztalt közvetlen társadalmiság kivált, ezekhez a jelekhez kapcsolódik (hallgatólagosan az asszociáció pszichológiájára vonatkozó feltevéseket fogadva el). A rítusok során a felszabadult pszichikus energia, a „klán kollektív és névtelen ereje” ezekhez a jelekhez tapad, s a jelek „az isten látható teste” lesznek.

A „primitív” emberről írja Durkheim:

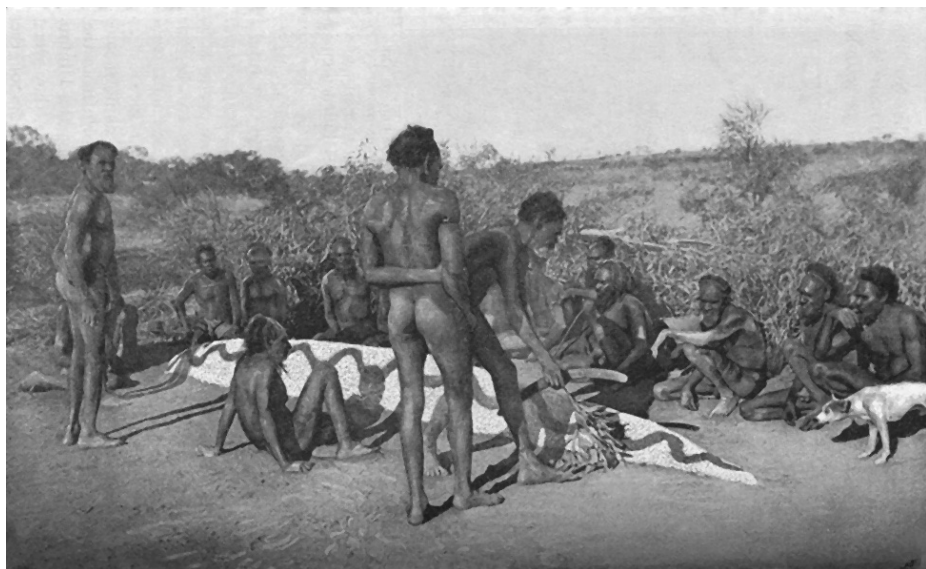
„Hogy is ne kapna tudatában kivételes hangsúlyt e mindenütt, ezernyi formában megjelenő kép? Minthogy e kép a színpad középpontjába van helyezve, maga képviseli az egészet. Rajta rögzülnek a felkeltett érzelmek, mert nincs is más tárgy, amihez kötődhetnének. Ez hívja elő már őket azután is, hogy a gyűlés szétoszlott, mert fennmarad a kultikus eszközökbe vésvé, a sziklafalakra festve, a pajzsokra rajzolva stb. Ez tartja fenn és kelti újra életre az érzelmeket. Tehát látszólag minden arra vall, mintha ezeket az érzelmeket maga a kép sugallná közvetlenül” (Durkheim 2003: 208).

Jól felismerhető Durkheimnek az a szándéka, hogy a vallási képzeteket a transzcendenciára való hivatkozás nélkül magyarázza. A durkheimi kantianizáló szociológiai racionalizmus a képzetek, fogalmak, kategóriák társadalmi konstitúcióját hangsúlyozza. Ezért van az emblémáknak, az emblémák jelentéssel való telítésének olyan fontos szerepe. A társadalmi konstitúció miatt a durkheimi kollektív pezsgés nem lehet csak destrukturáló. Ellenkezőleg: a kollektív pezsgés alakítja ki a társadalmi életet szervező képzetek struktúráját. A konkrét esetben ez azt jelenti, hogy az alapvető társadalmi strukturálódást jelentő totemizmus a kollektív rítusokban születik, ott alakul ki a totem képze, amely Durkheim szerint az a forma, amelyben a társadalmat a „primitívek” felfogják.

A reprezentációkra, a jelekre való utalás tehát központi jelentőségű a durkheimi újításfelfogásban.

Maga az emblémákra vonatkozó gondolatsor természetesen ugyanazokból a sebektől vérzik, mint az egész kollektívpezsgés-koncepció. Durkheim kénytelen feltételezni, hogy a jelek, az emblémák már megvannak, mielőtt a kollektív pezsgés során jelentéssel telítődnének; pontosabban, nemcsak megvannak, hanem jelentéssel is bírnak a rítus előtt. A Wollunqua kígyót reprezentáló homokdombnak már a Wollunqua kígyót kell jelentenie, mielőtt a rítus során felfokozott érzelmek hozzá tapadhatnának, és a vallási erőkéhez hasonló energiával telítenék. Márpedig a Wollunqua kígyót jelképező emblémát ugyanazok az emberek készítik el, akiket a rítus arról győz meg, hogy a társadalmi energiák valamiképpen a reprezentált kígyóhoz kapcsolódnak.

1. ábra: A Wollunqua kígyót reprezentáló homokdomb

A Durkheim újításfelfogásával kapcsolatos áttekintés negatív eredménnyel zárult. Durkheim nem tudta meggyőzően demonstrálni, hogy lehetséges az újítás olyan felfogása, amely eléggé kollektivistikus ahhoz, hogy hihetővé tegye az új képzetek társadalmi konstitúcióját, másrészt képes legyen megragadni az egyének szintjén is az újító folyamatokat.

Ha azt keressük, miképpen lehet a durkheimi problémát megmenteni, valószínűleg azt kell feladnunk, amely oly sok elemzőt vonzott: az újítás és a kivételes társadalmi történések összekapcsolását, a kollektív pezsgés középpontba állítását. A Durkheimet foglalkoztató kérdés az volt, hogy lehetséges-e az újítás olyan felfogása, amely megőrzi a szociologizmust abban az értelemben, hogy nem az egyéni cselekvésből és értelemadásból vezeti le azt, ugyanakkor nem redukálja a változást (a munkamegosztáskönyv modelljéhez hasonlóan) egyénfeletti, szinte természeti folyamatokra.

Véleményem szerint két irányban kell a társadalmi újítás problémáját tovább követni: egyfelől a Durkheim által teljes mértékben negligált profán munkatevékenység felé, másfelől a Durkheim által nem teljesen negligált szimbolizáció, a beszéd problémája felé. Ezt ebben az előadásban részletesen nem tudom kifejezni, megelégszem jelzésekkel.¹⁰

Ami a nyelv problémáját illeti, ez egészen érintőlegesen Durkheimnél is előkerül, amikor a gondolkodás gerincét alkotó kategóriákról beszél. Ezeket a magányos elme önmagában nem képes létrehozni, ezekben a kategóriákban egy időben és térben kiterjedt „hatalmas együttműködés” csapódott le. Ezek a kategóriák

¹⁰ Valamivel részletesebben érintettem a kérdést egy korábbi írásomban (Némedi 2009a).

„...okos gondolati szerszámok, amelyeket évszázadok során emberek csoportjai kovácsoltak kitarító munkával, s amelyekben szellemi tőkájuk legjavát halmazták fel. ... Ezzel azt is állítjuk, hogy megértésükhöz és megítélésükhöz immár más módszerekhez kell folyamodnunk, mint amelyek eddig voltak használatban. Ha tudni akarjuk, hogyan és miből jöttek létre ezek a fogalmak, amelyeket nem mi magunk alkottunk meg, akkor immár nem elég saját tudatunkat faggatni; önmagunkon kívül kell körülnéznünk...” (Durkheim 2003: 28–29).

Durkheimet saját kantianizmusa megakadályozta abban, hogy észrevegye: a felhalmozott tőke nem egyszerűen kategóriákban testesül meg, hogy ezen gondolati szerszámok kialakításának és használatának, megújításának a feltétele az a társiasságot konstituáló tény, hogy az emberek nyelvet használnak, vagyis egy sajátos gyakorlatot végeznek. Durkheim szociológiai-etnológiai elemzéseiben, mint láttuk, nem nyelvről, csak jelekről, emblémákról beszél. Éppen ezért az újítás igazi nyelvi problémájához nem jut el. A legfontosabb kérdések a propozicionális tartalommal rendelkező beszéd kapcsán vethetők fel. A durkheimi zsákutcából való kijutás egyik útja tehát a kommunikatív cselekvés elméletén át vezet. Nem pontosan azon a vonalon, amit az elmélet kidolgozója, Habermas hangsúlyozott. Mint ismert, a beszédben (a beszédaktusokban) kikerülhetetlenül felülvizsgálható érvényességi igények fogalmazódnak meg. (Habermas 1986: 97 sk.). Habermas szándéka az volt, hogy a beszéd cselekvéskoordináló erejét magyarázza. Ezért figyelme főleg a normatív helyességre és hitelességre irányuló érvényességi igényre irányult. Jelen szempontból viszont a nyelvi kommunikációnak az a vonatkozása érdemel kivételes figyelmet, hogy a beszélő szándéka „igaz kijelentéseket ... tenni, hogy ezáltal a hallgató a beszélő tudásából részesüljön és vele megossza azt...” (Habermas 1986: 104). Egy mindennapi állandó újító tevékenységről van szó, ami megmagyarázza, hogy miért érzékeny az emberi társiasság a környezet állandó változására. A probléma nyilvánvalóan a jelzethnél sokkal bonyolultabb: a beszéd egyszerre magyarázza (részben) a kollektív újításnak a közlések kommunikatív felülvizsgálata¹¹ révén lehetővé váló képességét, de ugyanakkor a jelentések megszilárdulása révén a kollektív újításnak való ellenállás általánosan megfigyelhető tendenciáját is. Durkheimnek a tőkére való utalása is kétértelmű: a beszédben felhalmozott tőke egyszerre jelenti azt az erőforrást, amely a további felhalmozást lehetővé teszi és az újítást megalapozza, másfelől azt a képességet, hogy a fennálló jelentések megbontásának a beszélők kollektivitása ellenálljon.

A másik irány, amerre el kellene indulni, a Durkheim által teljesen negligált profán munkatevékenység lenne. Itt Marx hagyománya nehezedik a gondolkodásra – az a marxi munkafogalom, amely (elsősorban a Tőkében [Marx 1967: 168 sk]) az egyéni tevékenység modelljéből indul ki. Úgy vélem, hogy hasznos korrekciót jelentene az a megközelítés, amely Latour ellenszociológiájában kibontakozik (Latour 1999a; 1999b; 2005). Latour a hangsúlyt arra teszi, hogy a tárgyak (ér-

¹¹ Fontos tekintetbe venni azt, hogy a jelentések kommunikatíve, azaz interakciókban vizsgálhatók felül, mert csak így lehetséges a kooperációt lehetővé tevő közös jelentések kialakítása. Ezt már Mead is hangsúlyozta (Mead 1973: 97 sk.).

telemszerűen a munkaeszközök, munkatárgyak is) azok a tényezők, amelyek a társadalom viszonylagos stabilitását lehetővé teszik. Azt emberi társadalom azért képes a viszonylagos rendezettségre, mert igen gazdag dologi felszereltséggel rendelkezik. Ezekben a dolgokban nem az egyéni birtoklás az, ami ezt a stabilitást magyarázza, hanem az, ahogy a dolgok összefüggést teremtenek. De a magát a „technika szerelmesének” tartó Latour azt is hangsúlyozza, hogy a dolgok sokasága a kulcsa a dolgok mértéken felüli szaporításának is – ugyanúgy, ahogy a tőke egyszerre felhalmozás eredménye és új dolgok alkotásának a lehetősége.

Vajon reménytelen vállalkozás lenne az, amely a nyelv kommunikatív cselekvésméleti megközelítését és a szocialitás tárgyias megközelítését összedolgozza? A durkheimi problémának ez lenne az igazi megoldása.

ABSTRACT: The paper analyses Émile Durkheim's concept of innovation. Durkheim was more a sociologist of stability than of change. In his early works, he treated rapid social change as a negative force, one that demolishes moral restraints and leads to anomie, and only held a slow and gradual change healthy. However, in his research after the turn of the century, Durkheim attached a greater importance to the issues of change, and innovation was clearly in the focus of *The Elementary Forms of Religious Life*. The main mechanism in this process was 'collective effervescence', a phenomenon that Durkheim interpreted not just as an unstructured social practice, but also as a structuring force in society. With this mechanism in the centre of the argument, Durkheim explained the emergence of the concept of impersonal force, and, without a reference to transcendence, that of religious ideas. The paper however points out that Durkheim blurred the difference between renewal and innovation and thereby made his argumentation circular. As the author shows, Durkheim failed to convincingly demonstrate that it was possible to interpret innovation in a sufficiently collectivistic manner and make the social constitution of new ideas credible, and at the same time to grasp the innovative processes on the level of individuals. As a conclusion of the paper, the author suggests that the problem of social innovation should be pursued in two directions, and the solution to this Durkheimian problem could be to bring together the communicative action theory approach to language with the objective approach to sociality.

Irodalom

- Allen, N. J. – Pickering, W. S. F. – Watts Miller, W. (szerk.) (1998): *On Durkheim's elementary forms of religious life*. London and New York: Routledge.
- Besnard, Philippe (1987): *L'anomie, ses usages et ses fonctions dans la discipline sociologique depuis Durkheim*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, Emile (1963 [1925]): *L'éducation morale*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, Emile (1969 [1950]): *Leçons de sociologie. Physique des mœurs et du droit*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, Emile (1990 [1938]): *L'évolution pédagogique en France*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, Emile (2000 [1897]): *Az öngyilkosság*. Budapest: Osiris.
- Durkheim, Emile (2001 [1893]): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.

- Durkheim, Emile (2003 [1912]): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan.
- Durkheim, Emile (2008 [1898]): Az individualizmus és az értelmiségiék. In: *kötő-jelek 2007*. Szerk.: Némédi Dénes és Szabari Vera. Budapest: ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskolája. 127–140.
- Habermas, Jürgen (1986 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: ELTE.
- Halbwachs, Maurice (1990 [1938]): Introduction. In: Durkheim, Emile: *L'évolution pédagogique en France*. Paris: Presses Universitaires de France. 1–6.
- Joas, Hans (1992): *Die Kreativität des Handelns*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Latour, Bruno (1999a): *Politiques de la nature. Comment faire entrer les sciences en démocratie*. Paris: Éditions La Découverte.
- Latour, Bruno (1999b): *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány (1991–1993)*. Budapest: Osiris.
- Latour, Bruno (2005): *Reassembling the Social. An introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Marske, Charles E. (1987): „Durkheim's »Cult of the Individual« and the Moral Reconstitution of Society”. *Sociological Theory* 5 (1): 1–14.
- Marx, Karl (1967): *A tőke. I. könyv*. Budapest: Kossuth. 23. kötet.
- Mauss, Marcel – Beuchat, Henri (2000 [1906]): Tanulmány az eszkimó társadalmak évszakonkénti változásairól. Társadalommorfológiai tanulmány. In: Mauss, Marcel: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris. 449–536.
- Mead, George H. (1973 [1934]): *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*. Budapest: Gondolat.
- Miller, W. Watts (1988): „Durkheim and individualism”. *The Sociological Review* 36: 647–673.
- Müller, Hans-Peter (1986): Gesellschaft, Moral und Individualismus. E. Durkheims Moraltheorie. In: *Gesellschaftlicher Zwang und moralische Autonomie*. Szerk.: Bertram, Hans. Frankfurt a.M.: Suhrkamp. 71–105.
- Némédi, Dénes (2004): Durkheim és az individualizmus problémája. In: *Az individuum és az európai tradíció*. Szerk.: Tallár Ferenc. Szombathely: Savaria University Press. 176–189.
- Némédi, Dénes (2009a): „A szállodakulcs, avagy a szavak és a dolgok – no és az emberek”. *BUKSZ (Budapesti Könyvszemle)* 21 (1): 63–72.
- Némédi, Dénes (2009b): Traditions and ruptures in Hungarian sociology 1900–2000. In: *The ISA Handbook of Diverse Sociological Traditions*. Szerk.: Sujata Patel. Los Angeles: Sage, 152–162.
- Olaveson, Tim: „Collective effervescence and communitas: Processual modes of ritual and society in Emile Durkheim and Victor Turner”. *Dialectical Anthropology* 2001, 26: 89–124.
- Ozouf, Mona (1988 [1976]): *La fête révolutionnaire*. Paris: Gallimard.
- Pickering, William F. S. (1984): *Durkheim's sociology of religion. Themes and theories*. London: Routledge and Kegan Paul.

- Tarde, Gabriel (2002 [1898]): *Les lois sociales. Esquisse d'une sociologie*. „Les classiques des sciences sociales”. Site web: http://www.uqac.quebec.ca/zone30/Classiques_des_sciences_sociales/index.html.
- Tiryakian, Edward A. (1995): „Collective effervescence, social change and charisma: Durkheim, Weber and 1989”. *International Sociology* 10 (3): 269–281.
- Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra* (1969). Budapest: Osiris.

Az átmenet kora

Kommentárok Némedi Dénes „Durkheim és az innováció” című kéziratáról

Somlai Péter

somp@t-online.hu

E. Durkheim hazai szakértői közül Némedi Dénest ismerte leginkább a szakmai közvélemény. Megérdemelten. Némedi több mint húsz éve publikálta első Durkheim-tanulmányát (1988), amiben modern elméletek, T. Parsons, J. Alexander, J. Habermas és mások koncepcióin át vizsgálta a Durkheim-recepció több kérdését. Később ezt követte sok rövidebb írás, s ezek együtt olvashatók Némedi gyűjteményes tanulmánykötetében (2000). Közben pedig megjelent monográfiája (1996), amiben Durkheim tudományos életművét tekintette át, s egyúttal értelmezte, mélyen és érdemben elemezte az emberi tudás társadalmi összefüggéseit. Könyvének alcíme is ez lett: „Tudás és társadalom”.

Tudjuk, hogy Durkheim elméletének rendkívül nagy hatása volt és van a társadalomtudományokban. S nemcsak hazájában, nemcsak a mester tanítványai, az ún. Durkheim-iskola és a francia strukturalisták körében. A 2. világháborút követően főleg T. Parsons közvetítésével kapcsolódtak hozzá egyre többen a strukturalista-funkcionalista szociológiai irányzat hívei közül, majd pedig a tudományelmélet és tudásszociológia egymást keresztező vidékén is felhasználták szempontjait filozófusok és szociológusok. Olyan gondolkodók, akik a *tudásszociológia alapproblémáit*, eszmék és ismeretek kollektív eredetét és érvényességét kutatták. Kognitív modelleket, a megismerés előfeltevéseit és a tudományok kutatási módszereit vizsgálva irányították figyelmüket társadalmi összefüggésekre, s így találkoztak Durkheim munkáival.

Némedi Dénest is elsősorban ilyen összefüggések foglalkoztatták. Ezért tanulmányozta a tudomány történetét és szociológiáját, s ezért vonzották érdeklődését az olyan újabb területek, mint amilyen a „tudománykutatás”. Végző fokon az ismeretelmélet alapproblémáira, ismereteink és tudásunk szociológiai magyarázatára keresett választ ő is Durkheim szövegein keresztül. Azt vizsgálta, miként folyik a tudás társadalmi konstitúciója, s „hogyan és milyen társadalmi feltételek mellett konstituálódnak a különböző kutatási metodológiák” (Némedi 2000: 74).

Ennek szellemében olvasta át a mester szövegeit és értelmezte munkásságát újra meg újra. Legutóbbi, befejezetlenül hagyott „Durkheim és az innováció” című írásában is ezt tette.¹ Itt az foglalkoztatta, hogy *miként próbálta értelmezni Durkheim a magatartásnormákban és eszmékben társadalmi szinten végbemenő újításokat*. Persze figyelembe vette a teljes életművet, de különösen az utolsó nagy munkát, az eredetileg 1912-ben publikált „A vallási élet elemi formái”-t (Durkheim 2003) tartotta tanulságosnak.

Tudni való, hogy ebben a könyvben Durkheim szándéka kettős volt: az ausztráliai bennszülöttek hiedelemvilágát vizsgálva a vallás eredetét kívánta bemutatni, s ezen keresztül az egész ismeretelméletet megújítani. Ezt célozta a „szent és profán” szférájának éles szétválasztása, a tilalmak és kultuszok elemzése, a kollektív képzetek funkcionális magyarázata. Elemzése során abból indult ki, hogy a társadalom alakította ki egykoron az emberi gondolkodás fontos eszközeit (fogalmakat, kategóriákat, típusokat) és mechanizmusait (a logikai műveleteket). A társadalom hozza létre és kényszeríti az egyes emberekre a kollektív reprezentációkat, s ezért kell belőle eredeztetni az eszméket és értékeket, az erkölcsi normákat, a jogérzéklet és az esztétikai ízlésformákat. A társadalom „teremtőképes” instanciaként jelent meg Durkheim előtt, amelynek erejével semmilyen más hatalom nem veheti fel a versenyt: „... mert a társadalom ugyanaz a tagjai számára, mint az Isten a hívők számára” (Durkheim 2003: 196).

Ebben az elméleti keretben próbálta megmagyarázni Durkheim az újítás jelenségeit is. Némedi összegyűjtötte és kommentálta az idevágó szövegrészeket. Rámutatott a gyűlések (vagyis a társadalmak nyilvános intézményeinek) szerepére és a „kollektív pezsgés”-re, amelyből új eszmék keletkezhetnek. Szerinte Durkheim „egy megújult, morálisan meggyőző republikanizmus”-t képviselt (Némedi 2010: 4), s ennek szellemében feltételezte, hogy „a társadalom képes megújítani önmagát, éspedig mint kollektívum” (Némedi 2010: 4). De törekvése nem sok sikerrel járt. Némedi Dénes elemzésének fő következtetése így hangzik: „Durkheim nem tudta meggyőzően demonstrálni, hogy lehetséges az újítás olyan felfogása, amely eléggé kollektivistikus ahhoz, hogy hihetővé tegye az új képzetek társadalmi konstitúcióját, másrészt képes legyen megragadni az egyének szintjén is az újító folyamatokat” (Némedi 2010: 8).

Akkor hát hogyan tovább? Írása végén Némedi két irányt javasolt. Az egyik J. Habermas elmélete a kommunikatív cselekvésről, amit követve elsősorban az igaz/hamis – nem pedig a normatív helyesség és hitelesség – megkülönböztetésének nyelvi funkcióit kellene előtérbe állítani. A másik irányban „a Durkheim által teljesen negligált profán munkatevékenység” témakörét javasolja feldolgozni, de abban az új értelmezési keretben, amit B. Latour fabrikált a „hibridek” ellenszociológiai elméletével. Kérdés azonban, hogyan lehet egyidejűleg alkalmazni ezeket az elméleteket? Milyen módszer az, amely mindkét irányt egybekapcsolja?

¹ A Magyar Szociológiai Társaság 2010. évi konferenciájára készült ez az írás. Egy olyan elmélettörténeti szekcióban tervezte felolvasni Némedi, aminek tervével maga állt elő ősszel. Többen jelentkeztünk ebbe a szekcióba a konferencia címének („Konfliktus és társadalmi innováció”) megfelelő témákkal. Némedi Dénes halála miatt végül nem tartottuk meg.

Némedit utolsó éveiben behatóan foglalkoztatták ezek a problémák. Befejtlenül maradt írása végén is ezt kérdezi, aztán pedig következik az utolsó mondat, remény gyanánt: „A durkheimi problémának ez lenne az igazi megoldása” (2010: 10).

Legszívesebben erről, a durkheimi probléma „igazi megoldásáról” vitáztam volna Némedi Dénessel. Most már csak egy virtuális vitára bocsáthatom vele az itt következő gondolatmenetet. Két dilemmát fogok röviden megfogalmazni. Előbb társadalom és egyén, „kollektív tudat” és cselekvő ember összefüggésével foglalkozom, aztán pedig az „átmeneti korszak” problémájával. Mindkettő szorosan kapcsolódik Durkheim életművéhez és azokhoz a kérdésekhez is, amelyeket Némedi vetett fel írásában.

A társadalom és szereplői

A szociológia régi elméleti problémája vonatkozik arra a kapcsolatra vagy összefüggésre, amely egyfelől a társadalom, mint kollektív egész (rendszer, struktúra), másfelől a cselekvő szereplők között húzódik. A társadalmi változásokat és újításokat magyarázó szociológus óhatatlanul beleütközik ilyen kérdésekbe: milyen csoportok vesznek részt benne, kikkel történik az egész folyamat? Durkheim is foglalkozik mindezzel, például az ausztráliai bennszülöttek totemizmusa kapcsán. Csakhogy az ő írásaiban nem érdekeket vagy célokat követő cselekvők viszik végbe a változásokat. Durkheim sajátos szempontjai szerint *a változás folyamatai megtörténnek a szereplőkkel, de a folyamatok igazi aktorai nem ők, hanem a társadalom.*

Társadalom és cselekvő szereplők összefüggéseire, a „struktúra és ágencia” szerteágazó kérdéskörére még vázlatos módon sem térhetek ki itt.² Csak Durkheim elméletére fogok összepontosítani, s éppen arra, amit ő a szociológia tárgyának tartott. Persze erről is könyvtárnyi kommentár született már, s ezekhez magyar nyelven éppen Némedi Dénes monográfiája adja a legtöbb segítséget (Némedi 1996).

Pályája során legfőként az egyéneket kényszerítő kollektív képzetek foglalkoztatták E. Durkheimet. De a képzeteket és más tudatformákat vizsgáló pszichológiával szemben ő nem lelki jelenségeket látott ezekben. Minduntalan hangsúlyozta, hogy a szociológusnak nem az egyes személyek tudattartalmait kell vizsgálnia. Szerinte a kollektív tudat olyan társadalmi tény, amely „...elkülönül egyéni megnyilatkozásaitól” (Durkheim 1978: 31). Az egyéntől elkülönülő, de tudatára kényszerítő erővel ható társadalom, mint adottság jelenik meg, amit objektívan, dologként kell érzékelnie és értelmeznie a szociológusnak.

Innen, társadalom és egyén összefüggései felől, a közvetítések problémájára összpontosítva indítja kritikáját Adorno.³ Szerinte Durkheim „...felismerte, hogy az individuum maga is társadalmi kategória, hogy a társadalom közvetíti. Azt

² Az összefüggés teljes megismeréséhez a szociológiai elméletek szinte teljes körét kell figyelembe venni. A legfontosabb kérdéseket rövid tárgyalja Walsh (1998).

³ Ennek az eredetileg 1967-ben megjelent, s a 70-es évek elején magyarra fordított tanulmánynak nem találtam nyomát Némedi Dénes írásaiban. Bizonyára olvasta Adorno írását. Vajon miért nem hivatkozott rá sehol?

azonban, hogy ennek a közvetítésnek is szüksége van közvetítőre, hogy a kollektív képződmények az individuális ellenpólus nélkül éppoly kevésbé lehetségesek, mint ezen pólus a társadalmi általánosság nélkül, Durkheim görcsösen tagadja” (Adorno 1972: 176). Ennek következtében a szociológia mentesül a cselekvő emberek, csoportok, rétegek vizsgálatától, attól a feladattól, hogy megértse és azonosítsa a társadalmi élet szereplőit. Állandóság és változás nem az ő művük, hanem egy hiposztazált társadalomé.

Véleményem szerint Adorno jogosan és találóan hasonlítja Durkheim társadalomelméletét S. Freud személyiségelméletéhez, illetve a „kollektív tudat” durkheimi fogalmát a „felettes én” freudi fogalmához (Adorno 1972: 189 és köv.). Mindkettő az egyén feletti abszolút hatalmat hivatott jelölni. Azt a hatalmat, amely Durkheim értelmezése szerint eredetileg nem is az emberek közötti együttműködés eredménye (Durkheim 1986:149), amelynek *„megvannak a maga szenvedélyei, szokásai, szükségletei”* (Durkheim 1978: 248), *s belőle fakad minden tekintély, parancs, kötelezettség és szabály.*

Az „individuális ellenpólus” kiiktatásával és a társadalom szembeállításával azonban Durkheim erősen korlátozta elmélete érvényességét. Alkalmatlanná váltak szempontjai fontos árnyalatok felismerésére és lényeges megkülönböztetések elvégzésére. Egyetlen példa említésével próbálom érzékeltetni itt e korlátozás módszertani következményét. Ez a példa a demokratikus mozgalmak, illetve az antidemokratikus szervezetek tevékenységének megkülönböztetésére vonatkozik. A huszadik század történetében mindkét jelenségre számos példát találunk, s tudjuk, hogy például a weimari Németország demokratikus szakszervezetei és pártjai merőben másfajta közösséget képviseltek, másfajta céljaik voltak, más módszereket használtak, más kultúrájuk volt, mint a nemzeti szocializmus szervezeteinek. Amikor megérteni próbáljuk azt, hogyan történt a változás, kik és mit számoltak fel, hogyan vezettek be új rendet, milyen intézmények alakultak az átmenet során a weimari demokráciából a fasiszta rendszerbe, akkor nem tűnethetjük el ezeket a különbségeket és a mozgalmak közötti konfliktusokat.

Durkheimet olvasva azonban nemcsak a társadalom és egyének közötti közvetítések kapcsán merül fel a történelmi változások problémája.

Átmenetek

„A vallási élet elemi normái”-ban „kollektív pezsgés”-ként írt Durkheim az újítások keletkezéséről. Tanulmányának egyik helyén ezt a gondolatot boncolgatja Némedi (2010: 6–7), és itt hivatkozik V. Turner koncepciójára a liminalitásról, vagyis a „küszöbhelyzetekről”. Ilyen helyzetekbe kerülnek például a beavatási szertartások alanyai, akik „sem itt nincsenek, sem ott; a jog, a szokás, a konvenció és a szertartás által kijelölt és elrendezett pozíciók köztes területén helyezkednek el” (Turner 2002: 108).⁴ Némedi szerint a képzetek, emblémák, totemisztikus jelek

4 Az ilyen szertartások jelentőségét a társadalomtudományi elemzés számára Durkheim kortársa és kritikusa, Arnold van Gennep fedezte fel, s ő nevezte el ezeket átmeneti rítusoknak (Gennep 2007).

kapcsán hasonló helyzetekre gondolhatott Durkheim, akinek feltételeznie kellett, hogy „...a jelek, az emblémák már megvannak, mielőtt a kollektív pezsgés során jelentéssel telítődnének” (Némedi 2010: 7). De ez a feltételezés sem vezetett el a probléma megoldásához. Némedi megállapítja, hogy a liminalitás és az átmeneti helyzet fogalmaival sem sikerült megérteni azt, hogyan újítták meg társadalmukat az emberek.

Ezzel egyetérttek. Úgy látom azonban, hogy Némedi Dénes kritikája itt átsiklott az „átmenetiség” egy másik témakörén és az *anómia* problémáján. Durkheim alaposan elemezte és válságosnak tartotta a kortárs társadalom több jelenségét, mint például az iskarendszert és a vallást, a család intézményét és az erkölcsöket, az öngyilkosságok és a bűnözés alakulását. Főleg az anómia okait kutatva tért vissza újra és újra a társadalmi változások menetére és időleges voltára, mert azt tartotta, hogy „...átmeneti korban élünk” (Durkheim 2003: 387). Olyan korban, amikor a régi értékek és szabályok már nem, az újak még nem érvényesek. S miután a társadalom éppen az értékeken, normákon és más magatartásszabályokon keresztül befolyásolja az egyéneket, ezek változásai tartós bizonytalanságot okozhatnak. A kollektív rend Durkheim szerint nélkülözhetetlen. „Igen ám, de ha a társadalmat megzavarja valami – akár fájdalmas válság, akár örömdetes, de túl gyors változás –, átmenetileg képtelen kifejtetni ezt a hatást...” (Durkheim 1982: 238). Így keletkezik az anómia, s ez okozza például a családi élet válságát vagy az öngyilkosságok számának hirtelen megugrásait is.

Az anómia korábban időleges volt, de egy évszázad óta „krónikus jellegű” lett a kereskedelemben és az iparban (Durkheim 1982: 240). Addig főként a válás szabályozta az erkölcsi életet, ez regulázta a munkásokat és munkáltatókat, szegényeket és gazdagokat. A vallás azonban meggyengült, „elvesztette uralmi szférájának legnagyobb részét” (Durkheim 1982: 240). A többi szabályozó erő közül a kormányhatalom nem tudja irányítani a gazdasági életet, hanem annak eszközzé vált. „Így jött forrásba a társadalomnak ez a része, s innen terjedt át a forrás az egész társadalomra. Így vált állandó, mondhatnánk normális állapotá a válság és az anómia” (Durkheim 1982: 241).

Átmenet és bizonytalanság tehát együtt jár: ezek összetartozó komponensei az anómiának, s annak a diagnózisnak, amit saját koráról adott Durkheim. De mennyire pontos ez a diagnózis? Mennyire alkalmas az átmenetiséggel értelmezett anómia elmélete arra, hogy megértsük a modern társadalmakat és saját korunk társadalmi problémáit?

Töprengésünk során Durkheiménél száz évvel távlatosabb történelmi tapasztalatokból indulhatunk ki. A XXI. század elejéről tekintve nemcsak az ő korát, a 19–20. század fordulóját tarthatjuk átmenetinek. Hiszen már előbb, Napóleon korában, majd az 1848-as forradalmak előtt, alatt és után, s aztán a 19. század második felében éppen a változás és az átmenetiség foglalkoztatta újra meg újra a nyilvánosságot, a regényirodalmat és a társadalom új tudományát, a szociológiát is. És azóta? Átmenetinek tartották korukat a szociológusok a 20. század folyamán például a két világháború között, a 60-as években vagy a kelet-európai rendszer-

váltások időszakában. Inkább azt kérdezhetnénk: az utóbbi kétszázötven év folyamán mikor nem gondolták átmenetinek saját korukat a társadalomkutatók?

Az átmenetiség tudatát és élményét az keltette és kelti fel ma is, hogy a modern társadalmakhoz igen szorosan tartoznak hozzá a változás és mobilitás különféle folyamatai. Sokáig tartana felsorolni ezeket a folyamatokat, bemutatni tempójukat és ritmusukat a „gyorsuló idő”-ben. Hosszú ideje inkább az állandóságot és stabilitást tarthatjuk kivételesnek, míg a változást és átmeneteket rendszeresnek. Ezt tanúsítja a mai szociológia.

Jegyzeteimmel így visszajutottam Némedi Dénes írásának befejezéséhez. Itt egy programadást összefoglaló kérdést olvashatunk: „Vajon reménytelen vállalkozás lenne az, amely a nyelv kommunikatív cselekvéseméleti megközelítését és a szocialitás tárgyas megközelítését összedolgozza?” (Némedi 2010: 10). Nagy kár, hogy többé már nem kérhetjük további fejtegetésre, e vállalkozás tervének részletesebb kifejtésére Némedit.

Irodalom

- Adorno, Theodore W. (1972): Bevezetés É. Durkheim „Szociológia és filozófia” című művének német kiadásához. In Léderer Pál (szerk.): *E. Durkheim a társadalmi tényről*. Budapest, Szociológiai füzetek 4. 167–213.
- Durkheim, Émile (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Durkheim, Émile (1982): *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi K. (2. k.).
- Durkheim, Émile (2003): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan.
- Gennep, Arnold van (2007): *Átmeneti rítusok*. Bp.: L'Harmattan.
- Némedi Dénes (1988): Durkheim és a modern cselekvésemélet. *Szociológia*, 18 (3): 275–304.
- Némedi Dénes (1996): *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest: Áron Kiadó.
- Némedi Dénes (2000): *Társadalomelmélet – elmélettörténet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Némedi Dénes (2010): Durkheim és az innováció. Kézirat.
- Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat*. Bp.: Osiris.
- Walsh, David F. (1998): Structure/Agency. In: Chris Jenks (ed.): *Core sociological dichotomies*. London: etc. Sage, 8–34.

Túl a szociológiatörténeten

Sik Domonkos

sikdom@gmail.com

„2012-ben bizonyosan meg kell válnom összes hivatalos funkciómól, a pálya végére érek. Nem vagyok elégedetlen” – ezekkel a szavakkal zárta Némedi Dénes honlapján közzétett szakmai önéletrajzát. Ezek a szavak nyugalmat sugároznak, és nem alaptalanul. Némedi háta mögött ugyanis ekkor már egy – tragikus hirtelenségű megszakadása ellenére – teljes életmű állt. Ez az életmű nem csupán abban az értelemben teljes, hogy időben felöleli a hazai és nemzetközi szociológiatörténet jelentős részét, hanem abban az értelemben is, hogy belőle kirajzolódik alkotójuk „szelleme” is. Feltárul egy a könyvekben, tanulmányokban közvetlenül hozzáférhető tudományos megállapításokon túlmutató értelem. Ezen értelem a szerző vívódásait, értékválasztásait, motivációit és céljait – végső soron szakmai identitását – fejezi ki, azokat a tényezőket, amelyek tudomány előttiek lévén, nem képezik részét magának a tudományos okfejtésnek, ugyanakkor kijelölik annak mindenkereteket, és ami talán még fontosabb, annak tétjét. Ez az értelem vezet el ahhoz a végső problémához, ami a kutatást motiválja, ami az érdeklődést fenntartja, ez köti össze a kutatót az emberrel. Az alábbiakban ennek az értelemnek eredek nyomába, megpróbálva bemutatni, hogy mi mindent rejt magában Némedi Dénes életműve – közvetlen szociológiatörténeti tanulságain túlmenően.

A népi szociográfiáktól a klasszikus szociológiaelméletekig

Némedi Dénes pályáját történészként kezdte. *A népi szociográfia* című első monográfiáját egy kimondottan történeti kérdés motiválta. Érdeklődését egy társadalmi mozgalom keltette fel: „meghökkenítő volt, hogy egy politikai, nemzetmentő szándékú értelmiségi mozgalom a szociográfiákban, a társadalommegismerésben találja meg a neki megfelelő tevékenységi terepet” (Némedi 1985: 8). Ebből a problémafelvetésből, úgy gondolom, több olyan mozzanat is kiemelendő, ami a pálya későbbi szakaszában is meghatározó lesz. A társadalomra irányuló megismerés ebben a kontextusban olyan *cselekvésként* mutatkozik meg, ami potenciálisan más cselekvési formák – például forradalmi tevékenység, szociális segítés, népművelés, politikai szerepvállalás, közírás stb. – alternatívájaként értelmezhető. Amennyiben a megismerést cselekvésként fogjuk fel, úgy egyúttal mindazok a kérdések

felmerülnek vele kapcsolatban is, amik általában a cselekvésekkel kapcsolatban: milyen eszközök és célok jellemzik, továbbá milyen értékek, normák, valamint strukturális kényszerek kontextusába ágyazódik be? Ez a kérdésfelvetés a tudománytörténeti problémát a megszokottnál fundamentálisabb szinten vizsgálja: nem csupán arra kérdez rá, hogy miként alakult az adott diszciplínába ágyazott megismerés története, hanem arra is, hogy maga a megismeréshez vezető reflexió milyen egyéb cselekvési alternatívák közül került kiválasztásra.

Azáltal, hogy Némedi Dénes magát a társadalomra vonatkozó reflexiót teszi kérdésessé, a két háború közti értelmiségi vívódásait állítja vizsgálódásai középpontjába. Ahogy arra a kérdésfelvetésével rámutat, az ugyanis egyáltalán nem egyértelmű, hogy a társadalmáért felelősséget vállaló értelmiségi a közvetlen politikai cselekvés helyett a reflexiót válassza. Ez a döntés azt az előzetes felismerést implikálja, hogy a fennálló viszonyok nem ismertek, hogy nem tudjuk, valójában milyen is az a társadalom, aminek jobbításán fáradozunk. Ennek a belátásnak két nagyon különböző oka lehet. Visszavezethető – ahogy Jászi Oszkár és a Huszadik Század körének példája mutatja – az ismeretek hiányának felismerésére, és – ahogy azt a népi szociográfusok mozgalma mutatja – az ismeretek hamis mivoltának felismerésére. A két eset teljesen eltérő döntéshelyzetet implikál politikai cselekvés és megismerés vonatkozásában. Míg az első esetben az ismeretek megszerzése önmagában csak a cselekvés előfeltételül szolgálhat, addig az utóbbi esetben maga is cselekvéssé válik (Némedi 1985: 12–15). Hiszen ekkor a megismerés a fennálló uralmi viszonyok által meghatározott ismeretek, vagyis az uralkodó *ideológia kritikájának* formáját ölti.

Ez a dilemma volt felelős a szociográfiai mozgalom szigorúan tudományos szempontból nem feltétlenül szerencsés sajátosságáért, a tudományos és politikai szempontok keveredéséért. E két szempont keveredése nem egyedi abban az értelemben, hogy kialakulásakor több nemzeti szociológiában megfigyelhető. Ugyanakkor nem véletlen, hogy – mintegy nulladik lépésben – a német vagy a francia szociológia első nagy alakjai mind megpróbálták szigorúan elválasztani a politikai és tudományos szempontokat. Ennek hiányában ugyanis a szociológia mint tudomány fejlődése elé jelentős akadályokat gördítene a politikai cselekvés szempontjai. Nem csupán abban a triviális értelemben, hogy a szabad megismerés elé szisztematikus akadályokat állítanak a politikai értékek, hanem amiatt is, mert többletkontingenciával terhelik meg a – kialakulás pillanatában amúgy is éppen eléggé kontingens – szociológiát. Amennyiben ugyanis a megismerés a politikai cselekvés formáját ölti, úgy óhatatlanul hozzákapcsolódik a politikum folyamatos változáson alapuló dinamikájához. Ezáltal pedig pontosan azt a stabilitást nélkülözi, ami az üzemszerű tudományos tudástermeléshez és egy új tudomány esetében a stabilizációhoz nélkülözhetetlen. A *népi szociográfia* bizonyos értelemben pontosan ezt a kudarcot mutatja be a két világháború közti mozgalom példáján, azt, ahogy a politikai dimenzió magával vonta a szociológia hazai intézményesülésének ellehetetlenülését.

Bár ezt Némedi könyvében értelemszerűen nem hangsúlyozhatta, úgy gondolom, fontos felhívni arra a figyelmet, hogy mennyire időszerű volt ez a témaválasztás

a maga korában. A két háború közti és a Kádár-rendszer társadalmáért felelősséget érző értelmiségijének közös dilemmája volt ugyanis az, amit *A népi szociográfiában* látunk. Minthogy mindkét korszakban erős ideológiai keretek határozták meg a társadalomra vonatkozó érvényes tudás mibenlétét, így mindkét korszakban tényleges politikai tetté válhatott maga a megismerés. Ennek fényében talán nem olyan meglepő az sem, hogy a Kádár-rendszerben a szociográfia reneszánszát élte. Persze ekkor már nem csupán a szociográfia módszertanilag kevésbé megalapozott eszközei álltak rendelkezésre. Amellett egyre nagyobb teret hódított a fokozatosan intézményesülő hazai szociológia is. Így ezek ketten alkották az – ideológiakritikai potenciálja okán – politikai tetteknek – és ezáltal adekvát értelmiségi cselekvésnek – minősülő társadalomra irányuló megismerés kereteit.

A szociológia intézményesülése amellet, hogy a megismerés új kereteit jelölte ki, egyúttal új kérdésfeltevések forrásaként is szolgált Némedi számára. Érdeklődése egyre inkább arra irányult, hogy mik a lehetőségei az intézményesült szociológiának, vagyis mi várható el a kiteljesedő társadalomtudományoktól? Ennek eredményeként fordult először figyelme Durkheim, majd a klasszikus szociológia egésze, illetve Habermas és a többi kortárs elmélet felé. Belátható, hogy ezek a vizsgálódások, amiatt, hogy eltérő problémahorizontból indultak ki, eltérő perspektívát is implicáltak: nem tisztán történetiek, legalább annyira filozófiaiak is.

Klasszikus és modern szociológiaelméletek

„Nem szorul külön igazolásra, ha ma egy társadalomtudós vagy filozófus Durkheimmel kezd foglalkozni” – kezdi vonatkozó monográfiáját Némedi (1996: 7). Ez a felütés – főként, hogy a témaválasztást a szövegben annak rövid igazolása követi – ugyanakkor nem szabad, hogy megtéve az olvasót. Egy olyan reflektív szerző esetében, mint Némedi, hiba lenne azt gondolni, hogy esetleges lenne a témaválasztás. A Durkheim-monográfia nagyon is ambiciózus vállalkozás. Nem kevesebbre tesz kísérletet, mint hogy egy egyetemes szociológiai problematikát vessen fel és gondoljon végig. E témaválasztásnak egyfelől szimbolikus jelentősége van: ezáltal Némedi saját eszközeivel – a politikai felszabadulás szociológiai következményeként – az európai tudományossághoz igyekszik hozzacsatlakoztatni a hazai szociológiát. Ebben az értelemben a könyv arra tett kísérlet, hogy kipróbálja frissen nyert szabadságát a kutató, hogy munkája révén a tudósok szabad közösségének tagjává váljon. Másfelől gyakorlati jelentősége van: a szociológiai gondolkodás kereteit és problémahorizontját fundamentális szinten meghatározó durkheimi életmű vizsgálata révén magának a szociológiának a konstitutív problémái ragadhatók meg, és egyúttal lehetőségének határai mutathatók fel.

Durkheim munkássága példaértékű abban az értelemben, hogy minden kortársánál sikeresebben vívta meg a szociológia tudományos mezőn belüli harcát. Ennek eredményeként Európában neki sikerült elsőként egyetemi legitimitást szereznie, és iskolát alapítania. E mezőharc manőverei közül három párhuzamos

műveletet érdemes kiemelni. Egyfelől a pozitivista metodológia melletti állásfoglalással komoly, megalapozott tudományként próbálta elismertetni a szociológiát. Másfelől egy új tényosztály felmutatásával a rivális humán tudományoktól igyekezett elhatárolni. Végül pedig a filozófiai témák szociologizálására tett kísérlet kimondottan merész húzásával a legrégebbi, legnagyobb presztízsű tudomány riválisaként pozicionálta a szociológiát. A kiteljesedő szociológia lehetőségeit kutató Némedi választása ennek fényében aligha szorul magyarázatra: Durkheim vállalkozása mindennél jobban ábrázolja, hogy miről is álmodott kialakulásakor az a szociológia, aminek végső soron örököse lett a mai intézményesedett. Egy olyan tudományról, amely nem csupán a társadalmi jelenségek átvilágítására képes, hanem olyan megoldhatatlannak tűnő filozófiai problémák empirikus magyarázatára is, mint amilyenek az ismeretek vagy a morál genezisének kérdései.

Durkheim megoldásait természetesen Némedi nem fogadja kritika nélkül, sőt könyve zárszavából kiderül, hogy magával az ambiciózus célkitűzéssel kapcsolatban is vannak fenntartásai (Némedi 1996: 322–324). Mégis – ahogy azt a 20. század második felének társadalomelméletei mutatják – a szociológia Durkheimtől eredő hübrisze időről időre ma is megkísérti a szociológusokat, akik morálfilozófiai vagy episztemológiai szempontból kitüntetettnek érzik tudományukat. Ezen a ponton Némedi szerint olyan választás előtt áll a szociológia, ami meghatározó jövője szempontjából. Elképzelhető, hogy – fenntartva Durkheimig, sőt Comte-ig visszanyúló igényeit –, a szociológia filozófiai relevanciája okán kitüntetett tudományként tekint önmagára, és olyan terheket vállal fel, amiket – ahogy Durkheim példája mutatja – nem feltétlenül bír el. Ugyanakkor elképzelhető az is, hogy lemondva erről az igényről, egy egyre jobban specifikálódó, részdiszciplínákra bomló szigorú szaktudománnyá (társadalomtechnológiává) válik. Ez a dilemma az ezredforduló szociológusának dilemmája, és egyúttal a rendszerváltás utáni Magyarországon identitását újrafogalmazni kénytelen értelmiségi dilemmája is. Míg a rendszerváltás előtt a szociológia – fent bemutatott ideológiai potenciáljából fakadó – morális relevanciája aligha lehetett kétséges, addig a rendszerváltás után az a kérdés, hogy a szociológusnak mi lehet a szerepe egy legitim, demokratikus jogállamban, mind a mai napig nyitott, releváns problémaként merül fel.

Egyebek mellett e kérdés megválaszolásához kínálnak adalékokat Némedi további vizsgálódásai. A *Klasszikus szociológia* programja jelöli ki a probléma tisztázásának egyik irányát: „arra törekedtem, hogy egy szaktudomány kialakulását és működésének első szakaszát mutassam be” (Némedi 2005: 11). Ez a törekvés jól láthatóan szervesen illeszkedik nem csupán a Durkheim-könyv célkitűzéséhez, hanem *A népi szociográfia* problémahorizontjához is. Míg a hazai szociológia előzményeit vizsgálva a szociológia szaktudománnyá válásának kudarcát mutatta be, addig ezúttal e kísérlet sikeres megvalósulásait teszi vizsgálatá tárgyává. A szaktudománnyá válás akadályaival sikerrel megküzdő német, francia és amerikai szociológia példája többféle tanulsággal szolgál. Egyrészt rajtuk keresztül rekonstruálhatók azok a különböző társadalmi feltételek, amelyek fennállta lehetővé tette a szociológia intézményesülését. E feltételek feltárása nem csupán

a kialakulás lehetőségének megértéséhez elengedhetetlen, hanem a klasszikus szociológiák talaján kinövő társadalomtudomány fennmaradási feltételeinek azonosításához is. Amennyiben ugyanis radikálisan megváltoznak az őket létrehozó társadalmi feltételek – eltűnik rekrutációs bázisuk, közönségük, intézményi hátterük –, úgy félok, hogy egyúttal maguk is elvesztik létjogosultságukat.

Másrészt a klasszikus szociológiák történetének feltárása arra is lehetőséget kínál, hogy a szociológia lehetséges projektumait társadalmi feltételeinek perspektívájából elemezzük. Minthogy a szociológia mint szaktudomány kialakulásának feltételei a három vizsgált ország esetében nagyon különbözőek voltak, ezért az azok keretei közt kialakult szociológiák is eltérő vonásokat mutattak. Franciaországban mind a mérsékelt reformoknak lehetőséget teremtő republikánus politikai klíma, mind az egyre nagyobb arányban kispolgári rétegekből rekrutálódó egyetemi oktatógárda, mind pedig a centralizált kulturális élet és egyetemi struktúra szükséges volt ahhoz, hogy a szociológia nagyon gyorsan intézményesüljön. Előbbi két sajátosság magát a diszciplináris újítást, utóbbi a tudományos termelés különösen termékeny, kooperatív módjának kialakulását, az iskolateremtést tette lehetővé. Ugyanakkor ez a gyors intézményesülés szorosan hozzákapcsolódott Durkheim személyéhez, így halálával, hozzá hasonló vezéregyéniség híján, a fejlődés megtorpant. Németországban ennek ellenpontjaként az egyetemi oktatók rendies társadalmi háttere, valamint az egyetemi mező decentralizáltsága és a tudományok hierarchizáltsága nem kedvezett a szociológia intézményesülésének. Ennek megfelelően a társadalmira vonatkozó kérdéseket különböző korábban kialakult diszciplínák – gazdaságtörténet, filozófia, államelmélet – keretében fogalmazták meg. Ennek eredményeként módszertanilag egy a franciához képest sokkal kevésbé egységes, ugyanakkor tematikusan – a kapitalizmusproblematika mentén – fókuszáltabb, továbbá tétjeit tekintve szélesebb horizontú multidiszciplináris társadalomtudomány alakult ki. Az Egyesült Államokban mindezekkel szemben elsősorban pragmatikus szempontok voltak döntő hatással. Itt „a társadalmi probléma helyett a társadalmi *problémákra*” irányult a figyelem (Némedi 2005: 390). Ez meghatározta mind a kutatási kérdések körét, mind az intézményesülés kereteit: azt és oly módon kutatták, illetve oktatták, amire piaci kereslet kínálkozott.

Bár Némedi leszögezi, hogy e különböző intézményesülési utak közül végül – nem kis részben a francia és a német szociológia politikai ellehetetlenülése okán – az amerikai típusú termelési mód terjedt el, mégis úgy gondolom, belátható, hogy a másik két termelési mód hatása is tovább él napjainkban. A francia szociológiában elég Bourdieu iskolájára gondolni, ami, hasonlóan Durkheiméhez, egy republikánus, kispolgári értelmiségi ambíciójának, az újításra nyitott mezőnek és a centralizált egyetemi struktúrájának az együttállásaként jött létre. A német szociológiában pedig elég Habermas vagy Luhmann munkásságát felidézni, akik, hasonlóan századfordulós elődjeikhez, több diszciplína határmezsgyéjén mozognak. Ebben az értelemben az amerikai típusú szociológiai szemlélet, bár dominánsnak csakugyan tekinthető, egyeduralkodónak semmiképp. Éppen ezért, amennyiben

ma a szociológia lehetséges folytatási irányairól, szerepéről gondolkodunk, ezeket a hagyományokat is szükségképpen szem előtt kell tartanunk, és a létükhöz szükséges társadalmi feltételekkel is tisztában kell lennünk.

Némedi Dénes ezeknek az átfogó történeti ismereteknek a mércéjével mérte a kortárs elméleteket, a szociológia lehetséges folytatásának irányait kutatva. Bár azzal tisztában volt, hogy a klasszikushoz képest a modern elméletek, ha lehetséges, még fragmentáltabbak, róluk is igyekezett a lehető legátfogóbb képet alkotni. A kortárs elméletekhez a történész távolságtartásával viszonyult, és mindvégig óvakodott attól, hogy bármelyik mellett is elkötelezze magát. Ugyanakkor legújabb tanulmányaiban mégis érezhetően egyre fontosabbá vált egy központi probléma, és egy – elmélete hiányosságai mellett – arra legalaposabb megoldást kínáló szerző. Ez a probléma a társadalomtudományok értékmentességének kérdése, a szóban forgó szerző pedig Jürgen Habermas. Az értékmentesség kérdése különböző formában a francia és a német szociológiában a kezdetek óta jelen volt, ennek megfelelően központi jelentősége aligha szorul igazolásra. Ezen túlmenően – Némedi életműve szempontjából – a kérdés személyes, kitüntetett jellege is belátható. Hiszen már a Kádár-rendszerbeli szociológia lehetőségéről gondolkodva kulcskérdésként merül fel, hogy miként lehetséges megalapozni az ideológiakritika normatív bázisát; majd a rendszerváltás után az, hogy miként lehetséges egy a társadalomtechnológiára nem korlátozódó – és éppen ezért az értékvonatkoztatás kihívásának óhatatlanul kitett – társadalomtudomány.

E kihívásokra egy olyan elmélet adhat választ, ami a modernizáció kérdését a társadalomelmélet inherens alapproblémájaként kezeli, és egyúttal sikeresen oldja meg a kérdés normatív alapjainak tisztázásához kapcsolódó feladatokat. Habermas ezeknek a kívánalmaknak, ha nem is tökéletesen, ám riválisainál mégis nagyobb mértékben megfelel. Kritikai társadalomelméletének megalapozásához a felvilágosodás eszményét, a rációban kibontakozó szabadság vízióját választja. A ráció és a szabadság mozzanatát a társadalmasulás legalapvetőbb mechanizmusában, a társas cselekvések koordinációjának szerepét betöltő nyelvi interakciókban mutatja fel, és ebből a perspektívából gondolja végig a társadalmi integráció, a modernizáció, a szocializáció és a demokrácia kérdéseit. Természetesen ennek az elméleti programnak számtalan megkérdőjelezhető aspektusa van, ahogy azokat Némedi különböző tanulmányokban maga is igyekszik bemutatni (2000a, 2008b). Mégis kivételessé teszi a vállalkozást az, hogy minden pillanatban reflektál normatív bázisára, és ezáltal mindenkinél radikálisabban gondolja végig annak a fajta szociológiának a lehetőségét, ami nem elégszik meg a pusztán technikai tényleírással. Vagyis egy olyan – az értelmiségi cselekvés egy potenciális módjaként felfogott – szociológia lehetőségét, amelyet Némedi pályája kezdete óta megkülönböztetett figyelemben részesít. Ennek köszönhetően válik implicit kiemelt viszonyítási ponttá számára Habermas, amikor a hazai társadalmi folyamatok empirikus elemzésére vállalkozik (Némedi 1990; Némedi – Heller – Rényi 1990), vagy amikor az ezredforduló utáni szociológia problémáit vizsgálja (Némedi 2000b, 2002, 2006, 2008a).

Szociológia ma és holnap

„Ha felébredne Émile Durkheim, biztosan elégedett lenne sok mindennel. (...) Ami viszont a következtetéseket illeti, biztosan ráncolná a homlokát. Hol vannak a törvények, az oksági összefüggések, amelyek megállapítása a tudomány feladata? Mire való a tények gyűjtése, ha belőlük nem tudunk szilárd elméleteket felépíteni? Miért váltják egymást olyan gyorsan az elméleti divatok? Miért nincs még nyomokban sem egy olyan közös elméleti orientáció, amely előkészíthetné a „Nagy Szociológiai Elméletet”? Szükséges-e, hogy egy-egy szakterület 10–15 évenként új meg új paradigmák felé forduljon?” – írja Némedi a sok további hozzászólást inspiráló *Szociológia egy sikeres évszázad után* című tanulmányában (Némedi 2000b). Talán nem túlzás úgy interpretálni e sorokat, mint Némedi saját aggodalmainak és dilemmáinak frappáns összefoglalását. Akár a felelős értelmiségi perspektívájából, akár a klasszikus szociológiák merész vállalkozásainak nézőpontjából vesszük ugyanis szemügyre a kortárs szociológiát, joggal támadhat hiányérzetünk a saját alapjára és tétjére alig vagy egyáltalán nem reflektáló kutatások láttán. E reflexivitás bizonyos értelemben a szociológiát kialakulása óta jellemzi, és úgy tűnik, annak nélkülözhetetlen lényegi sajátossága. Kiforrott paradigma és a tudományos mezőn belül soha meg nem szilárduló pozíció hiányában alighanem ez az állandósított reflexivitás, a „normálissá vált forradalmi állapot”, vagyis az alapvető kérdések szüntelen napirenden tartása az, ami a szociológia identitásának alapját képezheti. Ennek hiányában nem csupán annak a veszélye nő meg, hogy a többi társadalomtudomány viszonylatában elveszíti kontúrjait, hanem annak is, hogy önmaga bizonytalanodik el identitását illetően, és válságba kerül.

A történész nyugalmával szemlélődő Némedi nem osztja a válsághangulatban. Ha valaki, ő nagyon jól tudja, hogy az a sajátos történeti kreatúra, amit szociológiának nevezünk, mennyire elválaszthatatlan a társadalom adott sajátosságaitól, mely sajátosságok átalakulása aligha hagyhatja érintetlenül magát a szociológiát. A döntő változások között egyrészt annak az egyetemen alapuló kutatási-oktatási szervezeti keretnek a megszűnését említhetjük meg, ami lehetővé tette a szociológia kialakulását. Másrészt a nemzetállamok gyengülését, aminek következtében maga a szociológia tárgya, a „társadalom”, és annak produktuma, a „homo sociologicus” is, eltűnőben van. Végül a polgári nyilvánosság átalakulását kell kiemelni, aminek következtében a szociológiát fogyasztó közönség, a szociológiai felvilágosítás alanya, a társadalmáért felelősséget vállaló értelmiségi is a múltba vész (Némedi 2000b). E párhuzamos folyamatok eredményeként Némedi szerint érezhetően fordulóponthoz érkezett a szociológia, és radikális, a jelen pillanatban megbecsülhetetlen átalakulás elé néz. Nehéz megítélni, hogy ennek az átalakulásnak mennyiben a tudomány belső szempontjai, vagy a külső környezeti elemekből (gazdaság, állam) származó impulzusok lesznek majd a motorjai, és nem lehet megjósolni azt sem, hogy kialakul-e olyan átfogó társadalomelméleti keret, ami a szociológia paradigmájaként szolgálhat, vagy erről lemondva az inter- és transzdiszciplinaritás válik uralkodóvá (Némedi 2008a: 60–65).

Ezek a kérdések feltehetően még jó ideig nyitottak maradnak. Különlegességüket az adja, hogy a jövő szociológiatörténésze által majdan rájuk adandó válasz nem független a mi pillanatnyi döntéseinktől. Az, hogy milyen lesz a ma és a holnap szociológiája, azoktól a *cselekvésektől* függ, amiket társadalomtudósként végzünk. Némedi Dénes munkássága egyebek mellett erre hívja fel a figyelmet. Abban segít, hogy a szociológus tisztán lássa munkájának társadalmi kontextusát (intézményi feltételeit, közönségét), döntései alternatíváit (a lehetséges szociológiák horizontját) és tevékenységének következményeit. Ezek olyan kérdések, amikről egyenként mindenkinek érdemes elgondolkodnia és állást foglalnia, bármilyen témában folytat is kutatásokat, és amikről a tudományos nyilvánosságban közösen is fontos szót ejteni. Ezek a kérdések jelölik ki ugyanis a kutatások tágabb, a szociológia vállalkozásának egészét érintő tétjét: miért és hogyan van értelme ma hivatásszerűen szociológiát művelni? Úgy gondolom, hogy – a közvetlen tudományos fejtegetéseken túl – ez a kérdés bontakozik ki Némedi Dénes életművéből. Erre keresett – eltérő módszerekkel és vizsgálati terepen – választ pályája különböző szakaszaiban. Ezt hagyta örökül – túl a szociológiatörténeten.

Irodalomjegyzék

- Némedi Dénes: *A népi szociográfia*, Budapest: Gondolat, 1985.
- Mit kezdjünk Habermasszal? Olvasmányjegyzetek, *Replika*, 1990, 1 (2), 113–127. o.
- Durkheim. Tudás és társadalom*, Budapest: Áron Kiadó, 1996.
- Társadalomelmélet – elmélettörténet*, Budapest: Új Mandátum, 2000a.
- A szociológia egy sikeres évszázad után, *Szociológiai Szemle*, 2000b, 10 (2), 3–16. o.
- Még egyszer a sikeres évszázadról, *Szociológiai Szemle*, 2002, 12 (3), 168–182. o.
- Klasszikus szociológia 1890–1945*, Budapest: Napvilág, 2005.
- A civil társadalom és a társadalomtudományok. Megjegyzések Burawoy közszociológiai programjához, *Replika*, 2006, 54–55. szám, 97–103. o.
- Bevezetés. A szociológia problémája – ma, in: Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*, Budapest, Napvilág, 2008a, 15–65. o.
- Jog és tárgyalásos politika, in: Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*, Budapest: Napvilág, 2008b, 73–97. o.
- Némedi Dénes – Heller Mária – Rényi Ágnes (1990): *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.

Szociológiatörténet és tudománykutatás¹ viszonya

Emlékezés Némedi Dénesre

Szabari Vera

szabari@tatk.elte.hu

Írásomban nem vállalkozom Némedi Dénes egész életművének, öt könyvének és közel 150 tételből álló tudományos munkásságának szisztematikus áttekintésére,² ehhez az eltelt idő is túlságosan rövid. Jelen emlékezésnek egy szubjektív nézőpont ad fókusz, az a közös munkával eltöltött tíz év, amelyben a szociológiatörténet (esetemben a magyarországi szociológia története), a tudománykutatás és e kettő egymáshoz való viszonya játszotta a fő szerepet. A két terület látszólag egymástól távol eső kutatói érdeklődést jelöl. E tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a két vizsgálati terep lehetséges kapcsolódási pontjait egykori professzorom munkásságának egy-egy darabján keresztül villantsam fel, rámutatva, hogy valójában a kettő nem is oly távoli egymástól.

Némedi nem volt tudománykutató, tudományszociológus, nem alkotott sem új tudományelméletet, sem módszertani irányelveket, nem is volt ilyen szándéka. Történész volt. Olyan történész, aki a történeti látásmód és érdeklődés mellett rendelkezett az elméletalkotás képességével, sőt a filozófiai problémákon való töprengés sem állt tőle távol. A szociológia magyarországi helyzetéről és benne a saját szerepéről érdeklődő kérdésekre egy kilencvenes évek végi beszélgetés során a következőket mondta: „Nem vagyok tipikus..., elsősorban történeti, eszméletörténeti, korábban filozófiai érdeklődésem folytán nem is annyira a szociológia, hanem inkább a szociológia elmélettörténete, ami érdekelt. [...] Ilyen szempontból inkább a szociológia peremén vagyok, és az, akitől a legtöbbet tanultam, nem is szociológus, hanem történész, Lackó Miklós volt.”³

Pályáját az 1960-as években történészként kezdte a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen, akkoriban szinte egyedülálló módon egyszakos történészként végezett. (A korabeli debreceni egyetem történészi miliójére nagyban

¹ Tudománykutatás elnevezés alatt egyszerre beszélhetünk a tudományszociológia, -antropológia, -filozófia és -történet modern irányzatairól.

² Némedi Dénes teljes publikációs jegyzékét lásd: <http://www.nemedi.hu/publikaciok.pdf>.

³ Beszélgetés Némedi Dénessel, Budapest, 1999. október 5., hangfelvétel.

hatott Szabó István történész munkássága, aki a magyar agrár-, parasztság- és településtörténet jelentős kutatója volt, s aki ebben az időben már elhagyta az alma matert.) Rövid középiskolai tanári kitérő után 1967-ben a Debreceni Orvostudományi Egyetem Marxizmus–Leninizmus Intézetébe került, ahová Molnár László, az újonnan induló hazai szociológia iránt érdeklődő, és ezt proponáló intézeti vezető vette fel.⁴ Némedi 1970-ben az intézet munkatársaként eszmetörténeti érdeklődésének megfelelően a *Magyar Szemle* revíziós nacionalizmusáról írta meg doktori dolgozatát,⁵ miközben már bekapcsolódott kisebb szociológiai kutatásokba is. „A szociológiával való ismerkedésem azzal kezdődött, hogy részt vettem egy az egyetemisták politikai tevékenységét vizsgáló kutatásban. Részből ennek hatására állást változtattam: az ELTE Szociológiai Tanszékére (a mai Intézet elődjébe) jöttem dolgozni.”⁶ Hogy mi vonzotta a szociológia felé, pontosabban a Huszár Tibor vezette tanszékre, nem tudni, de az biztos, hogy abban az időszakban, amikor Debrecenben elkezdett szociológiával foglalkozni, Magyarországon a szociológia igazán pezsgő⁷ szellemi életet jelentett, és nem meglepő, hogy ebből Némedi nem akart kimaradni.

A hazai szociológia jelentős átalakuláson ment keresztül az 1970-es évek első felére. Egyrészt megteremtődtek az intézményi alapok, a kutatóintézetek mellett létrejöttek az egyetemi tanszékek, folyóiratok; másrészt az 1970-es évek reformellenes kurzusa is ránehezedett a formálódó diszciplínára. Mindezekkel egy időben az alapítók (Andorka Rudolf, Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa, Hegedüs András, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Losonczi Ágnes, Szántó Miklós, Szelényi Iván stb.) mellett egy új generáció tagjai (Angelusz Róbert, Kolosi Tamás, Lengyel György, Papp Zsolt, Somlai Péter stb.) is színre léptek, akik, ha nem is végzett szociológusokként, de már tudatos pályaválasztás után és az „alapító atyák” tudományszervezési elképzeléseivel összhangban kerültek a szociológia közelébe. Köztük volt Némedi Dénes is.

Némedi személyes ambícióin túl bizonyára Huszár Tibor érdeklődése is szerepet játszott abban, hogy miután a *Magyar Szemle*ről írt tanulmányával „bekopogott” az akkori tanszékvezetőhöz, ő szerződéses státuszt kínált számára. Huszár ekkor a két háború közti magyar értelmiség történetével foglalkozott, és talán ennek is köszönhető, hogy (a nemzetközi tendenciától eltérően) az általa vezetett tanszéken jelentős hangsúly jutott a történeti (történetpszichológiai, elméletitörténeti) megközelítésnek. Némedi először a tanszéken folyó két világháború közötti értelmiség vizsgálatába kapcsolódott be, majd részt vett a történeti elitkutatás elméleti megalapozásában, illetve önálló kutatási témáján, az 1930-as évek népi mozgalmának történetén kezdett dolgozni. Fokozatosan részese lett a hazai szociológiában megfigyelhető elméleti irányultság erősödésének, az 1980-as évek közepé-

4 Némedi Durkheim-könyvében a kevés személyes kiszólások egyike jelzi, hogy számára az 1967-ben magyarul megjelent – Durkheim: *Az öngyilkosság* című – könyve jelentette „a szociológiával való ismerkedés” kezdetét.

5 A dolgozatnak az 1972-ben, a *Történelmi Szemle*ben megjelent fejezetei nyilvánvalóvá teszik történészi látásmódját, amelyben sajátos orientációt jelentett eszmetörténeti érdeklődése (Némedi 1972).

6 Némedi Dénes: Életrajz, ELTE TáTK Szociológia Intézet, Elméletitörténet Tanszék, http://tat.k.elte.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=548&Itemid=661.

7 Ez a pezsgés talán hasonlítható ahhoz, ami Durkheim szerint alkalmas és szükséges a szellemi megújodáshoz.

től pedig érdeklődése mindinkább a szociológiaelmélet felé vonzotta, és elsősorban Durkheim szociológiatörténetben játszott szerepét vizsgálta. E kutatás eredménye az 1996-ban megjelent *Durkheim. Tudás és társadalom* című könyve lett. Elméleti kutatása újabb eredménye volt 2000-ben a Durkheimről és Habermasról szóló tanulmányainak gyűjteménye. A klasszikus szociológiáról szóló, több mint két évtizedes szociológiatörténeti tanulmányait összefoglaló könyve pedig 2005-ben jelent meg *Klasszikus szociológia 1890–1945* címmel.

A fenti felsorolás csupán újabb nyomatékod ad annak, hogy Némédi Dénes mindenekelőtt eszme-, illetve elmélettörténész volt. E tevékenységét messze-menőkig elismerve, olvasójának gyakorta támadhat az az érzése, hogy az elmélettörténet mellett a tudománykutatás hatásai is jelentős szerepet játszottak munkái megszületésében, sokszor épp azokban, melyeket elsősorban szociológiatörténetként tartunk számon. Sőt véleményem szerint bátran állítható, hogy Némédi szociológiatörténeti munkái valójában nem választhatók el a modern tudománykutatástól.

E vélekedés tisztázása érdekében ki kell térni arra, mit is értek modern tudománykutatás alatt. A pontos definiálási szándék helyett a következőket tartom fontosnak kiemelni. Egyrészt, a modern tudománykutatók megközelítéseikben – elsősorban Kuhn nyomán – lényegesnek tekintik, hogy a tudományt nem statikus, hanem dinamikus formájában vizsgálják, amely folyamatban központi szerepet kap magának a kutatói tevékenységnek az elemzése. Másrészt, az erős program által megfogalmazottakat elfogadva általános vélekedés, hogy a tudományos tételek előállításában nem lehet figyelmen kívül hagyni a társadalmi jelenségeket, amelyek nélkül nem is létezhet tudomány. Ebből kiindulva már evidens, hogy a korábbi szemlélettel szemben a társadalmi, szociális tényezők nem eltorzítják a tudományos állításokat, hanem épp ellenkezőleg, az állítások előállításában és rögzítésében szerepet játszanak mind a társadalmi, mind a természeti folyamatok. A tudományos eredmények ezek alapján nem felfedezésre, hanem megalkotásra kerülnek. A tudománykutatások antropológiai irányzatának egyik lényeges módszertani szabálya ki is mondja: „[n]e a kész tudományt tanulmányozzuk, hanem a bevetésben (*in action*) levőt; vagy még azelőtt megérkezünk, hogy a tények fekete dobozokká váltak volna, vagy azokat a vitákat tanulmányozzuk, amelyek lehetővé teszik a kinyitásukat” (Latour 1987).

Némédi jól ismerte a modern tudományszociológiai, -antropológiai és -történeti megközelítéseket, több minőségben is vizsgálta, oktatta és alkalmazta azokat szociológiatörténeti, szociológiaelméleti munkái során. Írásomban – eltekintve itt a bevont munkák mélyebb elemzésétől – arra keresek választ, mindez hogyan érhető tetten Némédi Dénes írásaiban, milyen típusú összekapcsolódások rajzolódnak ki a tudományszociológia és a szociológiatörténet együttes művelése során.

1.

Az első, és egyben a legkevésbé jellemző Némedi munkásságára, amikor írásaiban a szociológiatörténet egy-egy klasszikus szerzőjének tudományról alkotott elképzelése elevenedik meg előttünk. Ezekben az esetekben nincs közvetlen érintkezés a modern tudományszociológia és az elmélettörténeti munka között, a kapcsolatot maga a tárgy jelenti. Erre példa *Durkheim és a tudományos cserék* című tanulmánya (Némedi 2009a), melyben arra keresett választ, hogy Durkheim különböző írásai milyen képet festenek le a tudományokról. Némedi Comte és Durkheim tudománnyal kapcsolatos vélekedéseit vetette össze, mindenekelőtt azt mutatta be, hogyan jöttek létre és öröklődtek egyik nemzedékről a másikra a tudomány működésével kapcsolatban érvényesnek tartott állítások. „Durkheim problémája nem előzmény nélküli. Már Comte felvetette, hogy szükséges a tudományok újjászervezése (ez lenne a »szociális fizika« feladata), s egyben ez támasztaná alá a társadalmi újjászervezést is. Durkheim feladta Comte nagyralátó terveit, de explicit választ arra, hogy melyek lennének a tudomány egysége helyreállításának a feltételei, nem fogalmazott meg” (Némedi 2009a: 9).

Egy klasszikus elmélettörténeti munkával állunk szemben, amely – Némedinél szokatlan módon – csupán érintőlegesen tér ki a megszólalók történelmi-társadalmi helyzetére. Helyette a nagy elődök elméletei érdekelték, azok a Durkheim által felvetett, de meg nem válaszolt kérdések, amelyek ma is relevánsak lehetnek a kutatók számára. „Az a kérdés azonban nyitva maradt, hogy maga a tudományos kooperáció, a tudományos képzetek, módszerek cseréje – amely a pragmatizmus-előadások szerint a társadalmi együttműködés egyik biztosítéka – milyen mechanizmus révén mehet végbe. [...] Durkheim feltehetően érzékelte a problémát, egyes vonatkozásait fel is vetette. Egészében lezáratlanul hagyta. Durkheim nyomán több kérdést is meg tudunk fogalmazni. Leírhatók-e a tudományos cserék pusztán a kommunikáció standard modelljével? Jelentős vonatkozásaikban leírhatók – de megfontolásra érdemes mozzanat az, hogy Durkheim nemcsak a cseréket, de a cserék szervezését is fontosnak tartotta, vagyis egy konkrétabb mechanizmusra gondolt. Egyáltalán mit cserélnek a tudományban (tudományágakon belül és azok között)? Képzeteket, eljárásokat, módszereket? Melyek a tudományos csere formái, eljárásai?” (Némedi 2009a: 15).

Ezek a kérdések is mutatják, hogy Némedi alapvetően elmélettörténetinek tekinthető írásában is a tudományszociológiai problémák sorát vetette fel, melyekre a tanulmány szerzőjétől már biztosan nem érkezik válasz, pedig minden felvetés elgondolkodtató.

2.

Egy másik típusú kapcsolatot jeleznek Némedinek azok a munkái, amelyekben a tudományszociológusok által megjelölt (vagy éppen előkerült) problémákra válaszként a szociológiatörténet elméletalkotóit hívta segítségül, és azt továbbgondolva kínált új elméleti perspektívákat. Erre példa Bloor elméleténeknek Némedi-

féle értelmezése.⁸ David Bloor a *Durkheim és Mauss újraolvasása: az osztályozás és a tudásszociológia* című írásában a klasszikus szerzőpáros osztályozásról szóló elméletének egyfajta – a saját tudományszociológiai megközelítését alátámasztó – rekonstrukciójára tett kísérletet. Bloor szerint Durkheim és Mauss elmélete – Mary Hesse hálómódelijén keresztül értelmezve – alkalmas lehet arra, hogy az osztályozás társadalmi eredetét, pontosabban a tudásrendszerek stabilitását az azt létrehozók és használók kollektív döntéseire vezesse vissza (Bloor 2005: 201), és így megfelelő elméleti alapot biztosítson az erős program szociologizáló megközelítésének. Némedi elismerte ugyan, „hogy Bloor felfogása sokban hasonlít a durkheimi koncepcióra”, ugyanakkor rámutatott a nyilvánvaló különbségek (pl. a bloori elmélet historikus, míg a durkheimi megközelítés ahistorikus jellege) mellett arra, hogy „Durkheim bizonyos termékeny gondolatait az »erős program« mellőzte”, és ezáltal nem aknáztta ki a modern tudományszociológia számára benne rejlő lehetőségeket (Némedi 2000: 55, 80). Némedi a tekintély és a társadalmi viszonyának értelmezésében két jelentős szemléletbeli eltérésre hívta fel itt a figyelmet. Míg Durkheim a társadalmi tekintély logikai jellegéből indult ki, Bloornál a logikai tekintély társadalmi eredete állt a középpontban. Ezen eltérő kiindulási pont eredményeképpen pedig homályban maradt Durkheim azon felvetése, hogy a kollektív reprezentációk, a társadalmi gondolkodás racionálisak-e (Némedi 2000: 65). Ehelyett Bloor a (logikai) tekintélyt a társadalmi (csoport) érdekekkel kapcsolta össze, amely magyarázó séma valójában nagyon messze vezetett a durkheimi koncepciótól, és egy egészen más értelmezési keretet kínált, s Némedi ezt igen problematikusnak találta.

Némedi ugyanakkor nem állt meg az eltérés konstatálásánál, hanem Durkheim tudásszociológiáját elemezve megfogalmazta saját tudományszociológiai koncepciójának alapgondolatát is: „az igazán fontos kérdés nem az, hogy milyen társadalmi hatás mutatható ki ebben vagy abban az elméleti megállapításban, hanem az, hogy hogyan és milyen társadalmi feltételek mellett konstituálódnak a különböző kutatási metodológiák” (Némedi 2000: 74). Ez az álláspont megjelent már a bloori erős programban is, de részben az érdekek középpontba állítása, részben egyéb tényezők miatt Bloor későbbi munkáiban valójában nem érvényesült – Némedi szociológiatörténeti munkáiban azonban meghatározó perspektívává vált. 2005-ös könyvében így írt erről: „A 'termelési mód' kifejezést használom, és nem az 'intézményesedést'. A kettő nagyjából hasonló jelenségre utal. De az 'intézményesedés' terminus használata arra hajlamosít, hogy egyik oldalon a »külső« feltételeket vegyük számba (egyetem, tanszék, folyóirat, laboratórium), a másik oldalon pedig a »belsőket«, a tudomány kognitív »tartalmát«. A 'termelési mód' arra utal, hogy az új ismeretek, a tudás »termelésében« ezt a két elemet nem szabad mintegy két különálló világra szétosztva elválasztani” (Némedi 2005: 7). Az e dichotómia felszámolására tett kísérlet szerves részét képezi a modern tudománykutatás elméleti kiindulópontjának, amely alapfelvetés más-más formában,

8 Ide tartozhatna pl. Némedi *A szállodakulcs* című (2009b) írása is.

de megtalálható az erős program kauzalitás-, illetve szimmetriaelvében (Bloor 1999), továbbá Knorr-Cetina transztudományos mezőre (Knorr-Cetina 2005) vagy Latour translációra vonatkozó (Latour 1999) elméletében is.

3.

A fentiekből következik a tudányszociológia és szociológiatörténet viszonyának egy harmadik, s egyben Némedi életművében talán legfontosabb típusa, amely a szociológia tudománytörténeti elemzésében valósult meg. Az 1996-ban megjelent, a szociológiatörténet szerepét boncolgató írásában Némedi egyértelműen megfogalmazta, milyen szociológiatörténetet tartana célszerűnek. Álláspontja szerint a szociológiatörténet identitásteremtő funkciója miatt „gyakran erősen szövegorientált. Feladatának kanonikus szövegek ismertetését, továbbadását, interpretálását tekinti. Ezért gyakran ahistorikus” (Némedi 1996: 178). Az ahistorikus, identitásbiztosító, épp ezért a szövegeket társadalmi-történeti környezetéből kiragadó szociológiatörténet viszont csak nehezen találhat kapcsolatot az egyébként igen népszerű és elterjedt szociologizáló tudománytörténethez vagy tudománykutatáshoz. „Természetesen létezik olyan szociológiatörténet-írás is, amelynek nem az identitáskeresés és identitásbiztosítás a (latens vagy manifeszt) funkciója. Ez a szociológiatörténet tudománytörténet, s elsősorban azokat érdekli, akik a szociológiát mint történeti jelenséget akarják megfejteni” (Némedi 1996: 179).

A tudományos tudás előállítási módja és a történelmi-társadalmi kontextus viszonyának feltárása nyújtotta a *Klasszikus szociológia 1890–1945* című munka alapvető kérdésfelvetését és egész felépítését. „E könyv szempontjából fontosabb most annak szemügyre vétele, hogy miként alakult át már a század első évtizedében a tudomány művelésének módja, a »tudományos tudás termelésének módja«” (Némedi 2005: 2). Némedi kiindulópontként az egyetemek, akadémiák 19. századi átalakulásával, a tudomány művelésének két típusával: a francia főiskolai és a német egyetemi modell kialakulásával, illetve ezeknek a szaktudományok rendszerének kiépülésére gyakorolt hatásával foglalkozik (Némedi 2005: 2–7). Nem az érdekelte elsősorban, hogy pontosan hol és mikor született meg a szociológiai diszciplína, vagy kik és milyen elméleteket hoztak létre (bár persze ezekre is választ ad a könyve); sokkal inkább arra volt kíváncsi, mit jelentett a tudományos ismeretek termelésén belül az a sajátos társadalomismereti 'termelési mód', amelynek „tárgya, a »társadalom« mint tudományos kategória csak ennek az intézményesülésnek az eredményeként szilárdult meg” (Némedi 2005: 11). Vagyis magát a diszciplína tárgyát is egy sajátos „gyártási” folyamat termékének tekintette, amely a tudományos közösségen belül számtalan vita, egyeztetés és egyezkedés során jött létre, formálódott. Az egyezkedés része volt nem csupán a társadalom fogalma, hanem az a mód is, ahogyan a szociológusok adatokat gyűjtenek e társadalomról, amely szorosan összefonódik magával a társadalomról alkotott képükkel is. Ezért is tartotta Némedi, aki maga nem volt módszertani

szakember, olyan jelentősnek a szociológia megváltozott módszertani eljárásait, különös tekintettel a modern értelemben vett surveyre, azokra a kérdőíves kutatásokra, melyek lehetővé tették az adatok előállításának új módját, valamint az eljárások standardizálhatósága mellett lehetővé tették, hogy az elemzési egység az egyén és annak véleménye legyen (Némedi 2005: 543–544). „A klasszikus szociológia története sok tekintetben nem más, mint annak a története, ahogy a szociológia megküzdött a »professzori termelési mód« korlátaival és kényszerivel. Ezt az egyes szereplők a különböző országokban váltakozó szerencsével és eltérő stratégiával folytatták. A történet végén egyfajta megoldás vált általánosan elterjedtté, de ez nem jelenti azt, hogy ez volt az egyetlen lehetséges kiút az egyetemi szociológia csapdáiból” (Némedi 2005: 13). És épp ez az, ami a tudománykutatás számára oly jelentős felvetés. A klasszikus szociológia a professzori termelési módot mutatja be, de nem egy-egy kiemelkedő szociológus nézetein keresztül, hanem olyan perspektívából, amelyből a szociológia diszciplínája mint intézményi, mint tevékenységi és mint kognitív dimenziók egysége jelenik meg.

Különösen izgalmas Némedi Dénes munkásságában, hogy e historikus, tudománytörténeti szemlélet már a korai műveiben is tetten érhető, így első önálló, 1985-ben megjelent *A népi szociográfia 1936–38* című könyvében is.⁹ E munka egyértelműen történeti munka, és nyilvánvalóan nem attól tudománytörténeti, hogy szerzője lényegesnek tekintette kiemelni: a szociográfiai hagyományt szerteágazó és sokszínű jellege ellenére is „jogosult a magyarországi társadalomkutatás előtörténeteként (s nemcsak irodalmi jelenséggént) taglalni” (Némedi 1985: 24).¹⁰ A könyv számos olyan elemet tartalmaz, amely arra utal, hogy a történészi érdeklődés mellett Némedi figyelmének középpontjában a szociologizáló gondolkodás, maga a tevékenység és a társadalmi körülmények együttes vizsgálata áll. A hazai társadalomkutatás mint történeti jelenség érdekelte. Némedi szerint a hazai szociográfia sajátosságát a „húszévesek” politikai kiábrándulásából és útkereséséből táplálkozó indíttatás adta (Némedi 1985: 71). „Tényirodalommal, dokumentumirodalommal sokfelé lehetett akkoriban találkozni, de mégis meghökkentő volt, hogy egy politikai, nemzetmentő szándékú értelmiségi mozgalom a szociográfiában, társadalommegismerésben találja meg a neki megfelelő tevékenységi terepet. Ezt a jelenséget akartam megfejtetni, s most kiderül, hogyan sikerült” (Némedi 1985: 8). Némedi szerint adott volt egy társadalmi helyzet, amelyben a fiatalok szerepe – pontosabban, „aki huszonévesként élte át a világháborút, egyetemistaként lett tiszt, s a pozíciók háború utáni elosztásánál hátrányos helyzetbe került” (Némedi 1985: 25) – kitüntetett módon jelentkezett. A szociográfia hozzájuk, az általuk észlelt társadalomhoz kapcsolódott. „A nép felé fordulást ők nem szimbolikusan, hanem gyakorlatilag akarták véghezvinni, mert ebben adhattak többet az ideo-

⁹ Némedi a középosztály és értelmiség történetiszociológiai, illetve elméleti problematikáját kutatva jutott el a harmincas évek népies szociográfiájának vizsgálatához, a témában megjelent első publikációja *A „polgárosodás” a népi szociográfiában*, majd még ugyanebben az évben ezt követte Erdei 1940-es évek első felében írott munkáinak elemzése (Némedi 1978b). Mindkét írása az 1981-ben benyújtott kandidátusi disszertációjának, illetve az 1985-ben megjelent könyvének az előkészítését jelentette.

¹⁰ Ez inkább válasz volt azoknak, akik valamilyen formában elutasították a szociográfia tudományban betöltött szerepét.

lógusoknál. *Ennek a gyakorlati nép felé fordulásnak lett a terméke a szociográfia*” (Némedi 1985: 26 – kiemelés az eredetiben). Némedi pontosan megrajzolja azt a társadalmi teret, amelyben ezek a munkák megszülethettek. „A fiatalok szemében a társadalomkutatás tehát nem szakmaként jelent meg, melyet lehet kisebb vagy nagyobb elhivatottsággal, merészebben vagy megalkuvóbban művelni, hanem meghódítandó területként, ahol ugyan mások is próbálkoznak, de alapjában véve az illetékességi területek még nincsenek körülhatárolva” (Némedi 1985: 17). Azaz, a tudás termelésének fontos eleme ebben az időszakban az intézményi keretek kiépülésének alacsony foka volt.

De nem csupán az intézményesülés hiányát tartotta meghatározónak. Véleménye szerint a századelő és a harmincas évek az egyetemi intézményi keretek tekintetében nem különböztek jelentős mértékben, viszont alapvető eltérés mutatkozott a két korszakban a társadalomról való gondolkodás, mint tevékenység jellege között. Mivel a századelőt a bizakodás jellemezte, ezért a társadalomvizsgálatot a politikai cselekvés előkészítőjének tekintették, ezzel szemben a harmincas évek szociográfusainak egy része szerint a társadalomkutatás már maga is politikai tett volt (Némedi 1985: 12). Némedi arra is rámutatott, hogy más-más közegben működött a kétfajta társadalomkutatás, így eltérően alakult a politikához való viszonyuk is: míg a századelőn „a társadalmi problémákat politikai úton megoldhatónak vélték”, addig a harmincas évek gondolkodói elvesztették politikai bizalmukat. A századelő és az 1919 utáni időszak legnagyobb különbségét a szociológia szempontjából az érvelés szerepének, logikájának és a politikai ellenzék, valamint az értelmiség számára teret jelentő nyilvánosság megváltozásában látta (Némedi 1985: 13). (Nem véletlen persze a nyilvánosságnak ekkoriban tulajdonított jelentőség, s ebben nem a történész, hanem a szociológus mutatkozik meg, hiszem erős volt Habermas és a nyilvánosságelmélet befolyása: 1971-ben jelent meg magyarul Habermasnak a társadalmi nyilvánosság szerkezetéről szóló könyve és maga Némedi is – Rényi Ágnessel és Heller Máriával közösen – a hazai közéleti viták elemzése során ekkoriban dolgozta ki saját nyilvánosságelméleti koncepcióját [lásd Némedi – Heller – Rényi 1986, 1992]).

A harmincas években egy új értékrend kialakulását konstataálta Némedi, melynek középpontjában a „nép” állt (Némedi 1985: 15). Az újszerűséget szerte az új politikai erő, vagy legalábbis az új problematika jelentette. Némedi a szociográfia sajátos, 1930 és 1938 közötti korszakát nem elsősorban a korabeli munkák hatásával vagy befolyásával magyarázta, hanem azzal a társadalmi helyzettel, amelyben a népies írók, értelmiségi csoportok adott politikai, ideológiai és szervezeti kereteiket létrehozhatták, és amelyben szociografizálásuk ideológiai jelentősége megnőtt, s így meghatározták az általuk vizsgált problémák tartalmát, elsősorban a közösség és polgárosodás viszonyára fókuszálva.

E munka érdekessége többek között, hogy a szerző saját történeti perspektívájára, alapvető elméleti kérdésekre reflektált benne. Számára a történetiség tudatos vállalása azt jelentette, hogy a múlt és a jelen bizonyos mértékig elszakítható egymástól, hogy nem ítélezhet a kortárs szemlélő álláspontjáról, hogy

befejezettnek, lezártnak tekintette az általa vizsgált eseményeket. Elfogadta ugyanakkor azt is, hogy a múltat sohasem tekinthetjük teljesen lezártnak, hiszen a múltat és a jelent összekötő szálak nem hagyhatók figyelmen kívül. „Egy történet elmondása feltételezi, hogy valóban volt egy ilyen történet (most a szó másik, az elbeszéléssel szemben a valóságot jelölő értelemben): az események összefüggő sorban rendeződnek” (Némedi 1985: 9). Némedi valóban hitte, hogy létezik történet, létezik megismerhető valóság, s ebben az értelemben nem volt relativista.

Némedi Dénes munkássága annak bizonyítéka, hogy a szociológiatörténetet lehet úgy művelni, hogy az nem pusztán avított szövegek rekonstrukcióját, kanonizált szövegek ismétlését jelenti, hanem valódi tudománytörténetet, a szociológia társadalmi-történeti elemzését. Némedi Dénes így művelte saját tudományát.

Irodalom

- Bloor, David (1999): A tudásszociológia erős programja (1976). In Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Áron Kiadó, 427–446.
- Knorr-Cetina, Karin (2005): The fabrication of facts: Toward a microsociology of scientific knowledge (1981). In Stehr, Nico – Meja, Volker (ed.): *Society & knowledge. Contemporary perspectives in the sociology of knowledge & science*. New Brunswick, Transaction, 175–201.
- Latour, Bruno (1987): *Science in action. How to follow scientists and engineers through society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Latour, Bruno (1999): *Pandora's Hope*. Cambridge: Harvard University Press.
- Némedi Dénes (1972): A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának szerkezetéről. *Történelmi Szemle*, 15 (1–2): 75–110.
- Némedi (1976): Értelmiség és középosztály. In A magyar értelmiség történetéhez III. Értelmiség és középosztály a két világháború között. *Szociológiai Füzetek*, 10: 5–27.
- Némedi (1978a): A polgárosodás a népi szociográfiában. *Szociológia*, 8: 415–434.
- Némedi (1978b): A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. *Szociológia*, 8: 511–525.
- Némedi (1985): *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest: Gondolat.
- Némedi Dénes (1996): Minek a történet? *Replika*, 23–24: 173–181.
- Némedi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág.
- Némedi Dénes (2009a): Durkheim és a tudományos cserék. *Szociológiai Szemle*, 19(1): 4–15.
- Némedi Dénes (2009b): A szállodakulcs, avagy a szavak és a dolgok – no és az emberek. *BUKSZ* (Budapesti Könyvszemle), 21(1): 63–72.
- Némedi Dénes – Heller Mária – Rényi Ágnes (1986): A nyilvánosság belső korlátai (Mit olvas ki az olvasó a sajtószövegekből?). *Medvetánc*, 6(2–3): 47–66.
- Némedi Dénes – Heller Mária – Rényi Ágnes (1992): Nyilvános stratégiák és nyilvános szabályok. *Szociológiai Szemle*, 2(4): 53–60.

Tudomány a viktoriánus Angliában Némedi Dénes emlékére

Pál Eszter

palesztermail@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány a viktoriánus Anglia tudományos vitáit mutatja be. Némedi Dénes tudománytörténeti felfogásával összhangban az áttekintés során elsősorban az intézményes kontextusra esik a hangsúly. Az írás a formális és informális tudományos társaságok, a tudomány-népszerűsítő folyóiratok és egyéb publikációk jelentőségét elemzi az evolúciós elméletekkel fémjelezhető tudományos szemléletváltásban, illetve kitér az ehhez szorosan kapcsolódó konfliktusokra és demarkációs stratégiákra, amelyek a vallás és tudomány, valamint az „amatőr” és „professzionális” tudományosság elválasztását célozták.

„Az első szociológusok működése azt mutatja, hogy a szociológia keletkezése nem a »társadalmi problémák« és a »tudomány« közvetlen egymásra találásával magyarázható. A szociológia keletkezésében az egyetemi tudományos rendszer alakulása kulcsszerepet játszott” – fogalmazta meg Némedi Dénes a *Modern szociológiai paradigmák* című kötethez írott bevezetésében (Némedi 2008: 21). Szociológiatörténeti írásainak és előadásainak egyik legfontosabb tanulsága és hagyatéka az a megközelítés, amelyben a tudománytörténet nem pusztán kiemelkedő gondolkodók elméleteinek sorozataként jelenik meg, hanem az elméletek megszületésének intézményes kontextusba illesztésével a tudomány termelésének különféle módjai írhatók le. Noha Némedi mindenekfelett történész volt, e megközelítésnek köszönhetően munkáinak nem pusztán szűken értett szociológiatörténeti, hanem ezen túlmutatóan tudományelméleti és tudányszociológiai relevanciája is van.

Az alábbi tanulmányban nem Némedi íásaiból bontom ki ennek a perspektívának a hozadékait, hanem egy általa nem vizsgált terület, a viktoriánus Anglia¹ tudományos vitáinak, szemléletváltásának rövid bemutatásával igyekszem illusztrálni a Némedi által követett történeti megközelítést, a tudományos elméletek születése intézményes kontextusának jelentőségét.² A viktoriánus Anglia tudományos vitáiban a szociológia maga teljesen marginális szerepet játszott,

1 Az alább bemutatott folyamat fő színtere Anglia, azon belül is London volt. Ezért csak akkor utalok Nagy-Britanniára, ha e tágabb közeg közvetlenül is jelentősnek tűnik.

2 A tanulmány alapjául szolgáló kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

szinte még protoszociológiai formájában is alig létezett. A XIX. század első felében Nagy-Britanniában is készültek nagyszabású statisztikai felmérések, később pedig, a század végén kibontakozó jótékonyági viták nyomán, megszületett a korszak egyik legjelentősebb empirikus felmérése, Charles Booth szegénykutatása. Ezek és más hasonló kutatások azonban, ahogy azt Némedi Dénestől is tudjuk (Némedi 1999), valójában nem kapcsolódtak a szociológia későbbi történetéhez. Másfelől ott volt Herbert Spencer, a korszak legnépszerűbb „filozófusa”, aki később bekerült a szociológiatörténeti kánonba – ő azonban még azoktól az intézményektől is távol tartotta magát, ahol egyébként szívesen fogadták volna, a tudományos intézményi perspektíva így felette is átsiklana. Spencer mégis főszereplője volt annak a szemléletváltásnak, amely a XIX. század második felének Angliájában zajlott, jórészt hivatalos intézmények keretein kívül, gyakran azok ellenében. Noha az évtizedekig tartó viták, csatározások és lobbizások tétje nem a szociológia volt, hanem a tudomány maga, ez a történet a szociológia számára is releváns fejezet, az evolúciós elméletek keretét adja. Az alábbi írásban azonban nem foglalkozom behatóan az elméletek tartalmi aspektusaival.³ Az a kontextus érdekel itt, amely lehetővé tett egy radikális szemléletváltást a tudományos (és köznapi) gondolkodásban. Bár e szemléletváltás valóban radikális volt, és a tudományt újfajta definícióval ruházta fel, ez a történet azt is mutatja – legalábbis a szociológia történetének későbbi perspektívájából szemügyre véve –, hogy a szociológia további sikeréhez valóban az egyetemi intézményesülés szükséges. „A szociológia létrejöttének elégséges feltételei ott alakultak ki, ahol az egyetemi rendszer viszonylag dinamikus, átalakuló volt, hajlamos az újításokra. (...) A tudomány az egyetem terméke” (Némedi 2008: 21). Nos, Nagy-Britanniában nem volt meg ez a feltétel. A pezsgő szellemi és tudományos élet, a tudományos reformok és az alább tárgyalt tudós lobbik befolyása ellenére a társadalomkutatás ekkor még – a szó mai értelmében – „amatőr” maradt.

Érdekes ellenpontja mindennek az Egyesült Államok párhuzamos története, ahol a sok hasonlóság ellenére lényegesen eltérő folyamatok zajlottak.⁴ Az evolúciós elméletek és az új tudományosság recepciója gyakorlatilag Angliával egy időben, azzal szoros összefüggésben, egyebek mellett személyes kapcsolatok révén ment végbe Amerikában is. Jóllehet az új tudományos koncepció számos lelkes követőre és szószólóra talált Amerikában, a darwini és spenceri elmélet interpretációja nem sok eredeti írást szült a tengerentúlon. Teoretikus szempontból tehát kevés újdonsággal szolgál a XIX. század utolsó harmadának amerikai tudománytörténete. Ugyanakkor ez volt az az ország, ahol a felsőoktatás gyors és radikális átalakulása és az egyéb intézményi feltételek megjelenése és megszilárdulása lehetővé tette, hogy az ekkor még jórészt unalmas, és később többé-kevésbé elfeledett elméleti tartalommal kitöltött intézményes keretek között néhány évtizeddel később kialakuljon a professzionális szociológia. Nem így Angliában.

3 Más írásaimban már foglalkoztam ide kapcsolódó kérdésekkel. Lásd Pál (1997, 1999).

4 Az amerikai szociológia kezdeteiről lásd Némedi (2005); Pál (2009).

Írásomban a XIX. század második felének Angliájában működő formális és informális tudományos társaságok, a tudomány-népszerűsítő folyóiratok és egyéb publikációk jelentőségét mutatom be az evolúciós elméletekkel fémjelezhető tudományos szemléletváltásban, illetve kitérek az ehhez szorosan kapcsolódó konfliktusokra és demarkációs stratégiákra, amelyek a vallás és tudomány, valamint az „amatőr” és „professzionális” tudományosság elválasztását célozták.

Tudományos élet a viktoriánus Angliában

A XIX. század Angliájának tudománya a „klubok korát” élte. A hivatalos tudományos társaságok és egyetemek mellett számos informális csoport jött létre, és ezek nagyrészt meghatározták a hivatalos testületek működését is. Az informális klub az új információk és gondolatok cseréjének és megvitatásának elfogadott közege volt. A Filozófiai Klub, amely 1847-ben fontos tényezője lett a Royal Society-ben elkezdődött reformfolyamatoknak, vagy a Red Lion Klub és más társaságok mellett 1864-ben Spencer és barátai megalapították a kilenc – többnyire prominens és hivatalos címekkel is elismert – tudós tagból álló X Klubot, amely mintegy negyedszázados működése alatt jelentős mértékben befolyásolta a korszak tudományos életét.⁵

Az X Klub működésének értelmezése nem egyértelmű. A társasághoz tartozó tudósok explicit és elsődleges szándéka csupán annyi volt, hogy régi kapcsolataikat rendszeres baráti vacsorákkal és beszélgetésekkel ápolják. A klub alapítására Th. A. Hirst, a kilenctagú asztaltársaság matematikusa így emlékezett vissza: „A személyes barátságon kívül a tiszta és szabad, vallásos dogmáktól mentes tudomány iránti odaadásunk kötött bennünket össze” (idézi Jensen 1970: 1). A csoportot a kortársak a legbefolyásosabb lobbiként tartották számon, egyesek „Albermarle utcai összeesküvőknek” titulálták a tagokat (az ott található St. George Hotelben jöttek össze ugyanis a klub tagjai), egy mai tanulmányban pedig egyenesen „gerillahadtestként” jelennek meg (Moore 1991). Annyi mindenesetre egyértelmű, hogy – ahogy az evolucionizmus egyik amerikai híve, a tudománynépszerűsítő John Fiske írta angliai útja során feleségének – ezek bizony igen „befolyásos fickók” voltak (idézi Barton 1990: 58). Hogy személyes szándékaik az első találkozásakor pontosan mik voltak, azt nehéz kideríteni. Elképzelhető, hogy az olykor kissé gyermekded, vagy talán inkább játékosan könnyed módon működő⁶ baráti kör pusztán a személyes kapcsolatok ápolása érdekében alapított klubot, de az

5 Az X Klub tagjai a következők voltak: J. D. Hooker, a korszak vezető botanikusa, T. H. Huxley, Darwin legaktívabb képviselője, fiziológus, természettudós, W. Spottiswoode, a privilegizált társadalmi háttérrel rendelkező matematikus, a klub egyetlen „Oxbridge” végzettségű tagja, J. Tyndall, az ír fizikus, E. Frankland kémikus, Th. A. Hirst matematikus, G. Busk, az orvosból lett természettudós, J. Lubbock, a gazdag bankár fia, később Darwin szomszédja és barátja, természettudós, valamint a filozófus H. Spencer. Az X Klubról lásd Jensen (1970); MacLeod (1970); Turner (1978); Moore (1991); Barton (1990, 1998a); Desmond (2001).

6 Spencer visszaemlékezése szerint a Klubnak nem voltak szabályai, azon kívül, hogy ne legyenek szabályok. Th. H. Huxley pedig a tagok számának korlátozását így magyarázza: „megegyeztünk, hogy az új tag nevének tartalmaznia kell a jelenlegi tagok nevéből hiányzó összes mássalhangzót” – ami, „szláv barátok híján” azt jelentette, hogy nem vesznek fel másokat (idézi Teller 1943: 177). A havonta egy alkalommal közösen elköltött vacsorák mellett a társaság a nyári szezonban rendszeresen kirándult. Ilyenkor mindenki magával vihette feleségét is – ezeket az alkalmakat „XY’s” felíratú lapok küldésével szervezték meg.

is lehet, hogy már 1864-ben sejtették: „kétségtelenül adódni fog olyan alkalom, amikor az összehangolt cselekvés hasznosnak bizonyul majd” – ahogy Hirst idézett naplójában megfogalmazta. Ám szándékaiktól és terveiktől függetlenül megállapítható, hogy az X Klub a XIX. századi angol tudományos élet egyik – talán a legbefolyásosabb – csoportja volt, és informális társaságuk a viktoriánus Anglia hivatalos tudományos intézményeiben zajló folyamatokra több mint két évtizedig döntő hatást tudott gyakorolni.

A XIX. század közepétől az angol tudományos élet radikális átalakulásokon ment keresztül. A század első felének tudományosságát amatőrizmus jellemezte – habár talán nem szerencsés egy olyan kifejezést használni itt, ami a később megjelenő professzionális tudomány vonatkozásában értelmezhető csak. A tudomány mindenesetre ekkor még az arisztokrata felügyelettől és támogatástól függött, amelyhez képest minimálisan részesült állami támogatásban. Álláslehetőségek nem voltak, tekintettel arra, hogy a hivatásos tudós kategóriája sem létezett, az egyházi befolyás alatt álló egyetemek és középiskolák oktatói gárdájában és tananyagában pedig a természettudomány marginális szerepet kapott. Az 1660-ban alapított *Royal Society of London*, amely tulajdonképpen a brit tudományos akadémiának felelt meg, még a 19. század első felében is inkább egy divatos klubhoz volt hasonlatos, amelynek tagsága csak részben került ki a tudományt – szabadidős tevékenységként – művelők köréből, és a rekrutációban a tudományos tevékenységnél talán még fontosabb szerepet játszott a társadalmi háttér.⁷ A század közepére a tudós tagok száma emelkedett ugyan, de a működés elvi szabályai ezt nem tükrözték. Továbbra is vitatott volt, hogy a társaság inkább befolyásos arisztokraták gyülekezete legyen-e, avagy a tudományos életben kitűnő férfiaké. 1847-ben végül reformokat vezettek be, amelyek beindították a Royal Society modern tudományos intézménnyé alakulásának folyamatát. A tagságra vonatkozó szabályokat oly módon változtatták meg, hogy egyfelől évente csak 15 új tagot vettek fel, és ezzel hosszabb távon csökkentették a tagok számát, másfelől pedig az új tagok felvételénél a tudományos, nem pedig a társadalmi kiválóság szempontját helyezték előtérbe.

A régi elitegyetemek rendkívül nehezen változtak. Az anglikán egyház és a régi arisztokrata családok által dominált Cambridge és Oxford lassan és nehezen engedett a gazdasági és társadalmi változások következtében megjelenő újfajta igényeknek.⁸ A természettudományok szempontjából fontosak voltak az olyan újítások, mint például a Cambridge-ben 1848-ban bevezetett új vizsgarendszer, a *Natural Science Tripos*, amely hosszabb távon növelte a természettudományi képzés szerepét, és ezzel párhuzamosan társadalmi háttér szempontjából is változást jelzett – a régi földbirtokos családok dominanciája csökkent, és egyre nagyobb arányban képviseltették magukat a gyáros és kereskedő családok. Az új curriculum és vizsgarendszer a természettudományok előtérbe kerülését tükrözte. A változást azonban nem nevezhetjük igazán radikálisnak: a hagyo-

7 A Royal Society-ről lásd Turner (1978); Boas Hall (1984).

8 Vö. pl. MacLeod – Moseley (1980).

mányok súlya a családi háttérre és a tanulmányok tartalmát illetően továbbra is domináns maradt. (Az oktatói pozíciók és a magasabb fokozatok megszerzésének feltételeként használt vallási teszt alkalmazását 1871-ig nem törölték el.) Oxford és Cambridge még sokáig az „establishment” hagyományaira épült. (Ez bizonyos tekintetben a mai napig így van.)

Elméleti, illetve ideológiai téren a brit természettudományos gondolkodást ebben az időszakban az a természetfilozófia uralta, amely a természet változatosságában, különféle jelenségeinek háttérében az isteni bölcsességet véli felfedezni. A William Paley, Richard Owen és mások által képviselt irányzat volt a legfontosabb akadály a lassan teret nyerő természettudományos, elsősorban evolúciós megközelítések szélesebb recepciójának. A természet változatlanóságába vetett hit és a bibliai tanítások szó szerinti hitelessége ugyan lassan megrendülni látszott az olyan munkák nyomán, mint Charles Lyell *Principles of Geology*-ja, vagy Robert Chambers 1844-ben névtelenül kiadott és hatalmas közérdeklődést kiváltó *Vestiges of the Natural History of Creation* című könyve. A természetfilozófia azonban továbbra is fenntartotta a morális értékek tudományos kutatásokkal szembeni felsőbbrendűségét, és az emberi természetnek azt a képét, amelyet az egyház és a vallási szövegek szerzői alkottak meg. Bizonyos kutatási módszerek és következtetések megfogalmazása ezért az erkölcstelenség vagy az istenkáromlás vádját vonta maga után. A brit tudományos mozgalomnak – amelynek egyik legfontosabb katalizátora éppen az X Klub volt – ezzel a szemléletmóddal kellett megküzdenie. Elsősorban talán nem is a teremtés tanáról és a konkrétan ezzel szemben megfogalmazott tudományos állítások hitelességéről volt szó. A viktoriánus tudománynak a kulturális tekintély pozíciójáért kellett megvívnia a maga harcát.

A számok tükrében úgy tűnik, a tudományos mozgalom gyors és könnyű sikereket ért el az 1840-es évektől kezdődően. 1850 és 1880 között a fontosabb tudományos társaságok tagsága radikálisan megnőtt, számuk 4597-ről 12 314-re emelkedett. A természettudományokat tanítók száma hasonló arányban nőtt, jóllehet még ekkor is csak néhány száz főről volt szó (Turner 1978: 362). 1857-ben a tudományos pálya bekerült a „foglalkozások” közé – „occupational profession”-nek számított már, nem pedig „status profession”-nek. Igaz, ez összesen 466 tanárt jelentett, ami a 18 ezernél is több anglikán egyházfihoz képest úgyszólván elhanyagolható (Desmond 2001: 11). Ezek a számok, és az a tény, hogy az egyetemi tanulmányok sorába a teológia, az orvostan és a jog mellett immár a tudomány is bekerült, valóban fontos átalakulást jeleznek.

A XVII. századtól kezdődően Nagy-Britannia szellemi életének fontos szereplője volt a természetbúvár plébános és a tudós egyházfi. Nem érdemes az „amatőr” jelzővel illetni őket, hiszen hivatásos természettudós és professzionizált tudomány gyakorlatilag a XX. század elejéig nem létezett. Nem véletlen, hogy – akár csak Amerikában – az egyházi, és a tágabb értelemben vett vallási támogatásnak a tudomány itt is rengeteget köszönhetett. A tudományok fejlődését céljával kitűző, 1831-ben megalapított *British Association for the Advancement of Science* nevű társaság létrehozásában például kiemelkedő szerepet játszottak egyházi szemé-

lyek. Az 1840-es éveket követően azonban helyzetük egyre nehezebbé vált – a vallás és a tudomány konfliktusba került egymással. A végső soron intézményes pozíciókért és a kulturális tekintély rangjáért folytatott küzdelemben a tudomány képviselői a tudományos közösséget professzionálisabb alapokon kívánták megszervezni. A szervezett vallással szemben elsősorban az oktatási pozíciók kérdése kapcsán kerültek konfliktusba, de emellett a tudományos kijelentések erkölcsi megítélése miatt is kiéleződött az ellentét. A tudományos közösség vallásos tagjaival⁹ szemben pedig a tudomány és vallás határai körüli éles vita hozta a konfliktust a felszínre.

Kérdéssé vált a szakértelem mibenléte is, amely alapján valaki „tudósnak” minősülhet. Ahogy Huxley megfogalmazta Hookernek írt 1859-es levelében: „A »természettudós« (*naturalist*) szó sajnos egy sokkal alacsonyabb rendű embertípust is magában foglal, mint a kémikus, a fizikus vagy a matematikus. Valakit attól még nem tekintenek matematikusnak, hogy eljutott a másodfokú egyenletekig, de bármelyik fajankó, aki valami rémes fajleírást és még rémesebb törzisleírást készített, »természettudós«”.¹⁰ Ha tekintetbe vesszük, hogy az a csoport, amelynek Huxley az egyik leghangosabb és legbefolyásosabb tagja volt, hamarosan átvette a Royal Society és a British Association által felkínált kutatási alapok feletti ellenőrzést, akkor nyilvánvaló, hogy az ilyen kijelentések nem csupán egy tudós magányos kesergései, hanem annak az irányelvnek az alapjai, amelyek a természettudomány lelkes, vallásos „amatőrjeit”, akik addig tulajdonképpen a természettudományos ismeretek legfőbb gyűjtői és a szemléletmód zászlóvivői voltak, lassan teljesen elzárta a kutatás forrásaitól és az új intézményes pozícióktól. Nem véletlen, hogy jelentősen csökkenni kezdett a Royal Society és a British Association klerikális tagjainak száma is. Mivel az a fajta tudományos szemlélet, amelyet az X Klub tagjai is képviseltek, a tudományos vizsgálatok terén semmilyen szerepet nem szánt a vallási megfontolásoknak, tanításoknak, a tudós egyházfők gyakorlatilag választás elé kerültek. Tudományt és vallást nem lehetett tovább egyszerre művelni és képviselni.

A British Association 1864. októberi ülésén, amely az X Klub egy hónappal későbbi megalapítását közvetlenül megelőzte, éppen ez a konfliktus került előtérbe. A tagok körében egy olyan fogalmazvány keringett, amely szerint a tudomány és

9 A „vallásos” jelzőt itt szűk értelemben használom. A korszak kiemelkedő tudósai közül szinte mindenki vallásos volt, noha Huxley és Darwin például a konfliktus kiéleződése után „agnosztikusnak” vallotta magát. Azokról a szerzőkről van itt szó, akik, elsősorban a természettudomány alapján, tudományos magyarázataikban végső soron a transzcendens erők, az isteni gondviselésre hivatkoztak. Ilyen volt Owen, Lyell, és később – mint Darwin komoly csalódással tapasztalta – ilyenek bizonyult Wallace is. A vallás és tudomány konfliktusa nem személyes hitviták formájában zajlott, hanem a vallás és a tudomány illetékességi körének kérdése körül kristályosodott ki. Darwin maga is alapvetően vallásos volt, de elmélete nyilvánvalóan ellentmondott a bibliai tanításoknak. Ugyanakkor a tudományos tudás korlátaival is tisztában volt, amint azt több levelében is megfogalmazta. 1860-ban például ezt írta Asa Graynek: „Nem állt szándékomban ateisztikusan fogalmazni. De valóban nem látom másokhoz hasonló egyértelműséggel, ahogyan én magam is szeretném, a jótékony tervezés nyomait körülöttünk. Túl sok a nyomorúság a világban. (...) Másfelől viszont semmiképp sem tudok megelégedni azzal a nézettel, mely szerint e csodálatos világegyetem, és különösképp az emberi természet okatlan erők eredménye. Hajlok arra, hogy mindent tervezett erők eredményének lássak, s hogy a részletek pedig, akár jók, akár rosszak, annak a szülőttei, amit véletlennek hívunk. Különböző ezt az elképzelést sem találok egyáltalán kielégítőnek. Legmélyebben azt érzem, hogy az egész kérdés túl bonyolult az emberi intellektus számára. Akárhogy egy kutya próbálna megérteni Newtont. – Mindenki hadd remélje és higgye, amit remélni és hinni tud.” <http://www.darwinproject.ac.uk/entry-2814>

10 <http://aleph0.clarku.edu/huxley/letters/59.html>

a bibliai tanítások között nincsen ellentét – feltéve, ha ez utóbbit helyesen értelmezik. A kérdésre Darwin *A fajok eredete* című könyvének és Huxley *Man's Place in Nature* című írásának megjelenése nyomán kibontakozott vita irányította a figyelmet. A vitát kiélezte, és ezeknél a műveknél valójában még nagyobb vihart kavart két másik kötet, melyek azért tűnhettek sokak számára még felháborítóbbnak, mert egyházi személyek tollából születtek. 1860-ban megjelent a hét lelkesz által írt *Essays and Reviews*, ahol a szerzők a Bibliát más könyvekkel egyenrangúként kezelik. 1862-ben pedig napvilágot látott Colenso püspök *Pentateuch and the Book of Joshua* című könyve, amelyben a szerző demográfiai, közlekedési és élelmiszerellátási adatok bemutatásával a Biblia történeti hitelességét vonja kétségbe.

A viktoriánus Anglia tudományos közéletével számos tanulmány foglalkozik. Az egyik megközelítés az ekkor lezajló folyamatok hátterében a professzionalizációt látja a legfontosabb tényezőnek, és a különféle konfliktusokat, olykor nagy nyilvánosságot is kapó vitákat ennek eredőjeként írja le (pl. Turner 1978). Nyilvánvaló, hogy ez egy lényeges dimenzió. Az X Klub tagjai és mások valóban sokat tettek a tudományos intézmények professzionálisabb működéséért, a kutatási módszerek szabályozásáért, a laboratóriumok finanszírozásáért, az ott szerzett eredmények elfogadtatásáért, az egyetemek és más oktatási intézmények tananyagainak modernizálásáért, a természettudományi képzés terjesztéséért. Ám ez valójában a gyakran csupán a személyes befolyásért és pozíciókért vívott egyéni és még inkább csoportos harc következménye volt, semmint eredetileg kitűzött célja. Ráadásul a professzionális/amatőr dichotómia XX. századi kategóriái a korszakra nem teljes mértékben alkalmazhatók. A tudományos mozgalom néhány élharcosa például maga is amatőr volt a szó mai értelmében, többségük pedig kiválóan vagy legalábbis elfogadhatóan megélt egyéb forrásaiból, és ha így vesszük, a tudományt szabadidejében művelte. Ugyanakkor a „határmunkálatok”¹¹ egyik területe mégis az „amatőrizmus” kiszorítása, vagyis a tiszta, és meghatározott módon, „hivatásként” művelt tudomány kritériumainak meghatározása volt. Az amatőr/professzionális dimenziót azonban, mint láthattuk, részben átfedte a tudomány és vallás ellentéte. A brit tudományos mozgalom jóval hamarabb szakított vallási gyökereivel, és fordult szembe a vallási támogatással, mint Amerikában. A korszak amerikai tudományos vitáiban nagyobb hangsúly esett a társadalmi problémákra, és azok társadalomtudományi értelmezésének és megoldásának kérdéseire. Az amerikai felsőoktatási reform és a meliorista mozgalmak évtizedekig biztosították a társadalomtudományok széles körű támogatottságát – még vallási oldalról is. Persze ott is bekövetkezett a szakítás, az intézményes sikerek egy bizonyos fokán már függetlenedni lehetett az „amatőrnek” tűnő lelkes egyházi tudományosságtól, de ez jóval később következett csak be. Angliában, ahol a tudományos mozgalom a természettudományok köré szerveződött, és lényegében a társadalmi problémák megoldását is a természettudományoktól várták, az evolúciós elméletek és a vallás közötti feszültség, illetve az egyházak hivatalos és in-

11 Vö. Gieryn (1983).

formális dominanciája a kulturális intézményekben és közgondolkodásban hamar szakításhoz vezetett. Vagyis itt nem pusztán a tudományos professzionalizáció kérdéséről volt szó – társadalmi és tágabb kulturális dimenziója legalább annyira jelentős volt.

Közismert, hogy *A fajok eredetének* megjelenését évtizedekig heves viták, kölcsönös vádaskodások követték. Korántsem beszélhetünk a darwini evolúciós elmélet zökkenőmentes diadalmenetéről. A darwini elmélet egyes elemeit ráadásul sokáig még az evolucionisták többsége sem fogadta el. Sokan voltak a magukat darwinistáknak vallók között is, akik vagy a természettudományok álláspontját igyekeztek mégis visszacsempészni az elméletbe, vagy pedig a Darwin által leírt folyamat kontingens mivoltát voltak képtelenek elfogadni, és a lamarckizmushoz visszanyúlva egyfajta teleologikus szemléletben értelmezték az evolúciót. Az evolucionisták körében sem volt teljes az egyetértés tehát. Utólag mégis úgy tűnik, az új szemléletmód biztos győzelmet aratott a vallási keretekben gondolkodó tudománnyal szemben. Azt azonban korántsem mondhatjuk, hogy valamiféle lineáris szekularizációs folyamat vette volna kezdetét a XIX. század második felének Angliájában. A tudományok irányából érkező támadások heves ellenállást váltottak ki a fiatalabb klerikális nemzedékből. Míg korábban számos tekintélyes tudóst adott az egyház, ekkorra már egyre kevesebben választották a természettudományos vizsgálódást akár szabadidős tevékenységüknek, akár második hivatásuknak. A tudománytól való elfordulással párhuzamosan pedig erősödött az egyház szerepe kulturális téren. 1850 és 1880 között tíz új anglikán teológiai főiskola nyitotta meg kapuit, és a lelkészek száma mintegy 25%-kal emelkedett. Az egyház komoly forrásokat szerzett, amelyekből rengeteg templomot restauráltak, újakat építettek, missziókat és segélyszervezeteket finanszíroztak, és általában újjáélesztették az anglikán vallásosságot. A liberális politikus és újságíró John Morley nem véletlenül jegyezte meg: „...tudományos korunk a mélyülő babonáságnak és az újjáéledő papi uralomnak a kora is egyben” (idézi Turner 1978: 371).

Noha úgy tűnik, immár valóban mély szakadék választotta el egymástól a vallást és a tudományt, talán mégsem volt egészen áthidalhatatlan e szakadék: Darwin 1882-es temetésének szimbolikus üzenete így is értelmezhető. *A fajok eredetének* szerzőjét, az evolucionizmus atyját, azt az embert, aki a támadások kereszttüzében is kitartott amellett, hogy a fajok evolúciójának folyamatában az isteni beavatkozásnak nyoma nincsen, hogy a tudományos magyarázatok kizárólag megfigyeléseken és tudományos összefüggéseken nyugalhatnak, és semmi közük a transzcendentális képzetekhez – nos, őt a nemzet nagyjainak jelenlétében a westminsteri apátságban temették el, és magas rangú egyházi személyek „igaz keresztény úriemberként” búcsúztatták (Moore 1982). Darwin kívánsága ellenére történt egyébként mindez, ő ugyanis a downe-i családi sírhelyben kívánt nyugodni, és hogy ez mégsem így alakult, az leginkább unokatestvérének, F. Galtonnak, és a „Darwin bulldogjaként” aposztrofált Huxleynak és az X Klub más tagjainak köszönhető, akik az ötlettel előálltak, és a családtagokat, valamint a legfontosabb döntéshozókat meggyőzték az elképzelés helyességéről. Mai szemmel a dolog író-

niája már nem kerül el az ember figyelmét. Más kérdés azonban, hogy pontosan miben is áll ez az ironia. „Úgy tűnik, nem voltak tisztában annak ironiájával, hogy az X Klub legnagyobb szimbolikus teljesítménye nem a teológia és a tudomány elválasztása volt, hanem a tudomány, az egyház és az állam egybeolvasztása Darwin temetésén a westminsteri apátságban” (Barton 1990: 81). Vagy talán éppen ellenkezőleg: a szekuláris gondolkodás egyfajta megszentelése volt ez vajon? „[Darwin teste] egy mély, de befejezetlen társadalmi átalakulás külső, látható jele volt. Az angol kultúra új vezetői kisajátították, és ezzel helyreállították politikai értékét. Ahogyan korábban az eltávozott szellem, immár a test lett szolgálatukra a tekintélyüket tanúsító utolsó, szimbolikus rítus során, a felemelkedő szekularitás megszentelésében. Nem kevesebb a jelentősége annak az egyszerű ironiának, hogy Charles Darwin a westminsteri apátságban nyugszik” (Moore 1982: 111). Akárhogy értelmezzük is Darwin búcsúztatását, az biztos, hogy a tudományos mozgalom eredményeként a vallás és a tudomány területe egyre világosabban különült el, és bár e folyamat rengeteg éles konfliktust és kölcsönös ellenérzést szült, Darwin nagyságát és az új elmélet jelentőségét az angol közélet minden fontos szférájában elismerték végül.

A viktoriánus Anglia tudományos mozgalmának középpontjában a természet-tudományok álltak. A természettudósok műveinek fogadtatásáról, a természet-tudomány kulturális legitimációjáról és intézményes pozíciójáról szólt a történet legfontosabb szála. A társadalomtudományok ebben marginális szerepet játszottak. A szociológia gyakorlatilag nem létezett. Még az olyan nagyszabású társadalomkutatás is, mint Booth londoni szegények körében végzett felmérése, alapvetően az evolucionizmus által felvetett kérdésekből indult ki: milyen hatása lehet a jótékony-ságnak a szegényekre? Öröklődnek-e azok az attribútumok, amelyeket a szegénységnek tulajdonítanak? Az egyetemeken pedig, ahol a szociológia megszülethetett volna, még a militáns hévvel előretörő természettudományok nyomásának is nehezen engedtek. Nem véletlen, hogy e mozgalom központja nem Oxford, Cambridge vagy akár Edinburgh volt, hanem London, és az ott működő tudós társaságok.

Darwin „ifjúgárdistái”: az X Klub

Az asztaltársaság tagjai már az 1850-es évektől ismerték egymást, többen közülük jó barátok voltak. Spencer, Huxley, Hooker és a többiek különböző társadalmi és anyagi háttérrel rendelkeztek, de karrierjük kezdetén mindannyian marginális helyzetben voltak az akkor még főleg privilegizált és hagyományos, nagyrészt vallásos tudományosságot művelő úriemberekből álló tudományos mezőben. A személyes ismeretségen túl a legszorosabb kapcsot az jelentette köztük, hogy mindannyian elutasították a világ tudományos megismerésének keresztény ortodoxiait. A kilenc tag a tudományok sok területét lefedte: volt köztük matematikus, botanikus, orvos, kémikus, fizikus és filozófus. Nem véletlenül, hiszen a klub alapításakor a „Tudomány” ügyének képviselője már kifejezett szándékuk volt. Az 1864-ben többé-kevésbé még fiatal, de valamennyi elismertségre már szert tett

tudósok számára a csoport egy jó pár évre visszatekintő véd- és dacszövetséget jelentett, amely kölcsönös támogatást ígért személyes karrierjükben is. Magasabb rendű, a tudomány általános ügyét szem előtt tartó ambícióik valójában akkor kerültek előtérbe, amikor saját intézményes pozícióik megszilárdultak.

1864 előtt többük felvételt nyert az Athenaeum Klubba, a szellemi elit szervezett testületébe, amely kapcsolódási pontokat biztosított számukra különféle elitcsoportokhoz. Egyre intenzívebben folytak bele a különféle közéleti kérdésekbe. Csatlakoztak például az Etnológiai Társasághoz, amely nagy vihart kavart konfliktusba került a rasszista ideológiát hirdető Antropológiai Társasággal. Vezető liberális gondolkodók, például J. S. Mill társaságában támogatták az egyházi reformokat, és egy – igaz, hamar kudarcba fulladó – vállalkozásba is kezdtek, amikor átvették a *Reader* nevű folyóiratot. Testületileg és nyilvánosan védelmükbe vették Colenso püspököt és az esszéistákat, és általában minden nagyobb port felverő ügygel kapcsolatban hallatták a hangjukat. Az X Klub alapításakor tehát az effajta „testületi” cselekvés már nem volt számukra új.

A tagok 1892-ig rendszeresen találkoztak, de az utolsó években – részben néhányuk halála, betegsége, részben pedig személyes konfliktusok¹² miatt – csoportként a klub már kevésbé hatékonyan működött. Egész addig azonban az angol tudományos mezőben lejátszódó folyamatok mozgatórugója volt.

A csoport találkozóinak egyik fő témáját a Royal Society tagjelöltjeinek listája adta. A Society üléseit közvetlenül megelőző vacsorákon a jelöltek személyét részletesen megbeszélték, és eldöntötték, kiket látnának szívesen a társaság soraiban. Az üléseken így már egységes frontot tudtak képviselni, és hatékonyabban érvényesíthették érdekeiket. Az 1850-es és '60-as években az X Klub tagjai már aktívan, de még csak „levelező” („junior”) tagként vettek részt a Royal Society életében. Spencer volt az egyetlen, aki nem csatlakozott a társasághoz – ennek részben sértettsége volt az oka, hiszen a társaság elismerését korábban nélkülöznie kellett, de leginkább talán a szinte hivatásként űzött intézményen kívülsége játszott döntésében szerepet. Ennek ellenére ő is aktívan részt vett a Royal Society ügyeinek megtárgyalásában és a folyamatok befolyásolásában. A klubtagok gyorsan emelkedtek a Royal Society ranglétráján, és később többen (Hooker, Huxley és W. Spottiswoode) az elnöki tisztséget is betölthették. 1870–1882-ig folyamatosan egyidejűleg legalább három klubtag volt tagja az elnökségnek (Barton 1990: 60).

Nem utolsósorban éppen a Royal Society ügyei iránti érdeklődés hívta életre az X Klubot. Az 1847-es reformok ellenére ugyanis a következő két évtizedben még továbbra is az „amatörizmus” uralta a társaság működését – az elnökök személyének megválasztásában például legalább annyira fontos szempont volt

12 Ezek közül a legjelentősebb, és a csoport széthullását kifejező konfliktus az volt, amikor 1889-ben Huxley nyilvánosan, a *Times* lapjain kritizálta Spencer szélsőséges laissez faire elveit. Huxley mindig is reformpárti volt, Spencer pedig kezdettől fogva az állami szerepvállalás minimumra korlátozásának és a szabad verseny kiteljesedésének volt a híve. Sokáig azonban ez a nézetkülönbség eltörpült a tudomány mindenhatóságába vetett hit mellett, és jelentősége akkor nőtt csak meg, amikor a tudomány élharcosaiként nagyon komoly sikereket értek el és személyes karrierjük is kiteljesedett. Spencer azon háborodott fel, hogy Huxley nyilvánosan támadt neki.

a társadalmi háttér és a megfelelő kapcsolatháló, mint a tudományos kiválóság. A díjak odaítélésének procedurális és tartalmi kérdései kapcsán is nagy volt az elégedetlenség az X Klub tagjai körében. 1864-ben például, amikor Darwin kapta meg a Copley Medált, a társaság legrangosabb kitüntetését, az informális csoport tagjait felháborították az elnök, George Sabine szavai, melyek szerint a természetes szelekcióról szóló elképzelést úgyszólván figyelmen kívül hagyták, amikor Darwinnak ítelték a díjat (Barton 1990: 61).

Az X Klub tagjait egyebek mellett a darwini elmélet és az a törekvés kötötte össze, hogy a koncepciót minél szélesebb körben elfogadtassák. Darwin maga, bár az X Klub tagjaival közeli személyes kapcsolatokat ápol, nem volt tagja a Klubnak. Noha teljesen nem tudta kivonni magát az evolúció kérdése körül évtizedekig folyó csatározásokból, vidéki elvonultságában, távolról – persze korántsem közönyösen – szemlélte az eseményeket. Igaz, hogy a darwini elmélet részleteit illetően voltak nézeteltérések,¹³ de ezek eltörpültek a mellett a cél mellett, hogy az új tudományosság jegyében visszaszorítsák a természettudományok keretében művelt tudományosságot, és ezzel együtt a formális és informális hatalmi pozíciókat is átvegyék.

A Royal Society mellett a Klub tagjai kitüntetett figyelmet fordítottak a British Association ügyeire is. Megint csak Spencer volt az egyetlen, aki nem csatlakozott a szervezethez, a többiek aktív tagjai, öten pedig elnökei is voltak. Ezenkívül tagjai voltak a különféle diszciplínák tudományos társaságainak, a Matematikai, Geológiai, Kémiai stb. társaságoknak is.

Túlzás lenne azonban azt állítani, hogy kizárólag személyes ambícióik mozgatták őket. A Royal Society a tudományt magát reprezentálta. Az, hogy kik töltik be az elnöki és más fontos pozíciókat, kik kapnak kutatási támogatást és különféle díjakat, arról is árulkodott, hogy a tudománynak milyen tekintélye és státusza van a tágabb közéletben. Mindent megtettek azért, hogy a tudomány legitimációja elszakadjon a politikai, arisztokrata vagy egyházi támogatástól, és egyúttal az utilitás szempontjától is – attól, hogy vajon az egyes eredményeknek van-e közvetlen kereskedelmi vagy ipari hasznosságuk.¹⁴ A tudomány önértéke a tagok szemében vitán felül állt – ezt kellett szélesebb körben is elismertetni.

13 Spencer például nem értett egyet Darwinnal a gondolatmenet alapját illetően: nem fogadta el a változatos tulajdonságok megjelenésének véletlenszerűségét, hanem helyett a lamarcki szerzett tulajdonságok öröklődését tartotta az evolúciós folyamat motorjának (ehhez lásd Pál 1997, 1999). Ezzel egyébként a legtöbben így voltak még évtizedekig, hiszen a korszakban talán nem is azt volt a legnehezebb elfogadni, hogy a teremtés tana nem igaz, a fajok átalakulnak, hanem azt, hogy a folyamat véletlenszerűen zajlik, és mindenfajta célszerűséget, irányt nélkülöz. (Emellett persze azt is nehéz volt megemészteni, hogy az ember ugyanennek a folyamatnak a szereplője és tárgya.) Tanulmányában Moore részletesen elemzi a 'darwinizmus' kifejezésnek a kortársak által tulajdonított számos, és lényegesen eltérő tartalmait (Moore 1991).

14 Természetesen ebben a korszakban is felmerült a hasznosság kérdése a nyilvánosság előtt és a politikai szintén. Ez a kérdés számos korszakban és társadalomban került már előtérbe, elhanyagolhatónak pedig szinte soha nem számított. Nagy-Britanniában az e körüli diskurzus nem volt független az ország birodalmi helyzetétől és a századfordulóra kiéleződő nemzetközi versenyhelyzettől, elsősorban Németország gyors megerősödésétől sem. Nem véletlen, hogy Gladstone hadügyminisztere „darwini ipari háborúról” beszélt. A tudományos mozgalom sokat köszönhetett annak a várakozásnak, hogy a tudományos eredmények Nagy-Britannia ipari felsőbbrendűségét továbbra is biztosíthatják. (Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy bár a darwini elméletet sokan úgy értelmezték, mint a klasszikus gazdaságtan versenyalapú teóriájának természettudományos alkalmazását, valójában ez nehezen támasztható alá. Úgy tűnik, Darwinra korábbi természettudományi koncepciók, főként Linné „természetkönonómiaja” volt hatással, és kevés nyoma van annak, hogy akár elméleti, akár társadalmi tapasztalataiban gyökerező gazdasági tudása adta volna a természetes szelekcióról szóló koncepció alapját. Vö. Hull (2005; Pearce 2010). Am ugyanezen az alapon számos támadás is érte a tudományos mozgalmat, amely egyfelől nem felelt meg

Az X Klub tagjai számára a tudomány egyéb intézményei is rendkívül fontosak voltak. Huxley és Hooker rengeteget tettek azért, hogy a laboratóriumi hálózatot kiterjesszék, a laboratóriumi kísérletek eredményeit elfogadtassák, és növeljék azok autonómiáját és szerepét az oktatásban is. Huxley iskolai tanárokat képzett, akik az ország különböző pontjain tanították a nála megszerzett tudományos ismereteket (Desmond 2001). És noha a nagyobb egyetemeken nem szereztek pozíciót – ezt, úgy tűnik, nem is ambicionálták –, számos közép- és felsőfokú oktatási intézményben, esti iskolákban tartottak tanfolyamokat és előadásokat. Ilyen értelemben egyáltalán nem törekedtek valamiféle elitista különállásra, sőt az volt a céljuk, hogy tanaikat és eredményeiket minél szélesebb körben elterjesszék.

Egyik legfontosabb vállalkozásuk a tudomány-népszerűsítés volt. A népszerű tudományos kiadványok száma Nagy-Britanniában 1820 és 1850 között gyakorlatilag változatlan volt, 1850 és 1860 között azonban számuk megduplázódott (Barton 1998b: 2). Ennek korántsem a tudomány iránti megnövekvő érdeklődés volt az egyedüli, vagy akár a legfontosabb oka. A technológiai és jogi szabályozások jelentősen megváltoztatták a periodikák kiadásának feltételeit: eltörölték például a reklámokra kivetett adókat, és olcsóbb lett a postai terjesztés is. Ugyanakkor a közegészségügyi reform, a világiállítások, no és persze a vallás és tudomány vitája körüli vihar korában valóban megnövekedett az érdeklődés a tudományok iránt. Az erre fogékony szerkesztők újításokat vezettek be a népszerű folyóiratok tartalmában és külsejében, és kiadványaikat a tudomány és a „köz” kommunikációjának orgánumaként tekintve igyekeztek mindent megtenni azért, hogy a lehető legszélesebb olvasótáborra tegyenek szert (i. m.). Ha úgy vesszük, már ekkor megjelent a „köztudomány” problematikája. Ezek a kiadványok természetesen üzleti vállalkozások is voltak egyben, és mint ilyenek, némelyikük kifejezetten komoly sikereket ért el.

Az X Klub első zsurnalisztikai vállalkozása, a *The Reader* magazin 1864-es átvétele és átalakítása hamar megbukott. Az 1869-ben megalapított *Nature* című folyóirat azonban már beváltotta a hozzá fűzött reményeket. E folyóiratnak csak az alapításában vettek részt, de természetesen számos cikket jelentettek meg lapjain. A korszak tudományos folyóiratainak többségét nem tudósok szerkesztették, hanem olyanok, akik „csupán” a tudomány-népszerűsítésben és a dolog üzleti oldalában voltak érdekeltek. Az X Klub tagjai folyóirat-alapítókként természetesen beleszóltak a periodika tartalmi kérdéseibe is, amellet, hogy maguk is írtak cikkeket. Személyes tekintélyüknek és egyúttal a tudomány ügyének is hasznos volt, hogy azok a népszerű tudományos folyóiratok és hetilapok is, amelyekhez közvetlenül nem kapcsolódtak, rendszeresen ismertették előadásait és könyveiket. Így volt ez még azon kiadványok esetében is, amelyek a természettudományok konceptuális keretein belül maradtak, és ilyen módon éles elméleti határ válasz-

teljesen a várakozásoknak, másfelől pedig túlzottan is megfelelt azoknak, amikor a társadalmi élet legkülönbözőbb szegmenseinek értelmezését és irányítását pusztán materiális alapokra kívánta helyezni. Ekkorra datálódik például a frissen bevezetett védőoltásokkal szembeni ellenállás kezdete is (Desmond 2001; MacLeod 1982).

totta el az általuk képviselt tudományt a klub tagjai által propagálttól. (Ilyen volt például a *The Popular Science Review* vagy a *The Quarterly Journal of Science*.)

Az X Klub tagjai több módon is kötődtek a XIX. század utolsó harmadának rendkívül fontos, nemzetközileg is jelentős tudomány-népszerűsítő és üzleti vállalkozásához, az *International Scientific Series*-hez.¹⁵ E könyvsorozatban 1871 és 1911 között csaknem száz tudományos kötet jelent meg – ennek keretében adták ki például Spencer *The Study of Sociology* című művét, de itt látott napvilágot az X Klub más tagjainak egy-egy könyve is. A sorozat tanácsadó testületének három tagja Huxley, Spencer és Tyndall volt – mindhárman az X Klub tagjai. Az eredetileg amerikai–angol közös vállalkozásként indult sorozathoz végül francia, német, olasz és orosz kiadók is csatlakoztak. Az elsőrendű cél egy széles közönség megnyerése, a tudomány népszerűsítése volt. Fontosak voltak azonban a politikai motivációk is: a bestsellereket is felmutató könyvsorozat a közgondolkodás szekularizálásának, tudományos alapokra helyezésének eszköze is volt. No és persze nem elhanyagolható a vállalkozás üzleti oldala sem. A csak Nagy-Britanniában 26 330 eladott példányt elérő Spencer-mű tartotta a rekordot, de a korszak könyveladási adatainak tükrében a sorozat számos más darabja is hallatlanul sikeresnek bizonyult. A sorozat ötlete Youmanstól származott, az amerikai Appleton Kiadó egyik vezetőjétől, aki Amerikában maga is sokat tett az evolúciós elméletek elfogadtatásáért, és közreműködött Spencer és az amerikai evolucionisták, Asa Gray és mások műveinek megjelentetésében. A kommerciálisabb megközelítés – például az, hogy az abból fakadó nehézséget, hogy az Amerikában megjelent szövegek után nem illette meg a külföldi szerzőket a szerzői jog, sikerült megoldani a brit szerzők tiszteletdíjával, vagy az, hogy a kötetek stílusát igyekeztek a szélesebb közönség igényeihez és befogadó képességéhez szabni¹⁶ –, valamint a tudományos kérdések iránti valóban széles körű érdeklődés együtt biztosították a sorozat sikerét.

A sorozat köteteit a *Nature* és a radikális *Westminster Review* rendszeresen ismertette. Bár az ismertetések olykor szóvá tették egyes kötetek túlságosan „populáris” stílusát, a könyvek sikeréhez mégis hozzájárultak – mint ahogy hozzájárult maga a populáris stílus is.

E sorozat és a tudományos folyóiratok olvasóközönségének kilétét nehéz megállapítani. Az mindenesetre jól látszik, hogy a tudományos műfaj e produktumai jóval szélesebb körben terjedtek, mint az korábban jellemző volt. Ehhez az eddig elmondottakon kívül az a tény is hozzájárult, hogy a társadalom középső és alsó rétegeiben is szélesedett a tudományos – és nyilván egyéb – műveket fogyasztók tábora.

Ha az X Klub tagjainak személyes karrierjéhez és elismertségéhez nem is járult nagyban hozzá, a viktoriánus Angliában lezajló közgondolkodásbeli változásban, az evolucionizmus térnyerésében minden bizonnyal igen jelentős szerepe volt annak is, hogy a radikalizálódó munkásmozgalmak rátaláltak az evolúciós

¹⁵ Az ISS-ről lásd Howsam (2000).

¹⁶ Ez olykor talán túl jól is sikerült. Az első kötet szerzőjét, J. Tyndallt például sokan kritizálták szájbarágós, iskolás stílusa miatt. E tekintetben azonban nem volt egységes a sorozat, hiszen Spencer és mások, bár tömören és világosan, de mégis a tudományos diskurzusbólkevésbé kilépve fogalmaztak.

elméletek bizonyos állításaira, és politikai ambícióik alátámasztására felhasználták azokat.¹⁷ Az 1840-es évektől viszonylag gyorsan terjedő ateizmus, és az az újonnan megfogalmazódó elképzelés, hogy a környezet a társadalmon belül is megköveteli az alkalmazkodást, vagyis jellemformáló ereje van, jelentősen növelte az új tudományos tanok iránti érdeklődést. Az *Oracle of Reason*, az *Investigator!*, a *Movement* és más lapok élesen szembeállították a vallást és a tudományt – e dichotómiában a vallás az elnyomás ideológiájaként, intézményei pedig eszközeiként jelentek meg, a tudomány ezzel szemben a politikai felszabadítás mozgatórugója volt. A sokszor szándékosan provokatív lapok szerkesztői azzal is felhívták magukra a figyelmet, hogy istenkáromlás miatt hosszabb-rövidebb börtönbüntetést kellett rendszeresen letölteniük.

Mivel többnyire a lamarckizmus valamilyen változatát hirdették, amely szerint az életünk során megszerzett tulajdonságok öröklődnek, a nevelésnek, a széles körű iskolázásnak kiemelt jelentőséget tulajdonítottak. A közép- és felső osztálybeli tudósokat ezen orgánusok élesen elítélték, hiszen ideológiájuk szerint a hivatalos tudományosság részt vett a munkásosztály elnyomásában. Ennek ellenére salonokban, és bizonyos oktatási és egyéb intézményekben egyre több szálon kapcsolódtak a radikális tudományos és politikai mozgalmak képviselői az intézményesen elismert tudósokhoz. Összességében tehát elmondható, hogy az új tudományosság hirdetői olyan irányból is támogatásra találtak, ahonnan nem várták: bár személyes ambícióikat és az általuk hirdetett tudomány intézményes helyzetét a radikális munkásmozgalom nem javította, az új szemléletmód széles körű recepciójához mégis nagyban hozzájárult.

*

Úgy gondolom, a fentiekben vázlatosan bemutatott történet számos tanulsággal szolgál. A viktoriánus Angliában egy olyan radikális szemléletváltás zajlott a tudományos és köznapi gondolkodásban, amely alapvetően meghatározta nemcsak a természettudományok, de a társadalomtudományok XX. századi történetét is. A tudomány kiemelése a vallási eszmék kereteiből, és ezzel együtt az ember, a társadalom fejlődésének összefüggésbe hozása a természet jelenségeivel olyan tudás megszerzésének ígéretével kecsegtetett, melytől sokan az emberi élet körülményeinek javítását, a természet és a társadalom törvényszerűségeinek „tényleges” megismerését várták. Ehhez azonban egy mélyen gyökerező gondolkodásmóddal kellett szakítani. E szemléletváltás valóban végbement, a tudományos mozgalom képviselői tehát sikert arattak annak ellenére, hogy az evolúció mibenlétének részletei felől sokáig nem alakult ki egyetértés. A sikerben nyilvánvalóan rengeteg tényező játszott szerepet. Az új tudományosság olyan képviselőkre talált, akik személyes ambícióik mellett az „ügy” szolgálatára is rengeteg energiát voltak hajlandók fordítani, akik a színpalak mögött és a nyilvánosság előtt egyénileg és csoportosan is mindent megtettek az általuk képviselt tudomány kulturális és intézményes

¹⁷ A radikális munkásmozgalmak és az evolucionizmus kapcsolatáról lásd Desmond (1987).

legitimálásáért. Nemcsak az X Klub tagjairól van itt szó, hanem a csoport határain túlmutató tudományos, politikai, de még az irodalmi életbe is átnyúló networkokról. Úgy tűnik azonban, hogy a középpontban az X Klub állt. Néhány évtizedes működése alatt a klub tagjai saját tudományos tekintélyüket és intézményes pozícióikat megszilárdították, és a tudományos társaságokban, oktatási intézményekben és a nyilvánosság előtt is biztosították az új tudományos gondolkodás széles körű recepcióját. „Sikerüket annak köszönheték, hogy specializált szakértelmük és úriemberi státusuk miatt elismert képviselői lettek a tudománynak, és közös erőfeszítéssel és kölcsönös támogatással intézményes hatalomra is szert tettek, többek között éppen abban a két társaságban, amely a tudomány egészét képviselte: a British Association-ben és a Royal Society-ben. Hooker szavaival: olyan férfiakká váltak, akik súllyal, szakértelemmel és támogatással bírtak” (Barton 1998a: 444).

Az evolúciós elméletek általános elfogadását persze nagymértékben megkönnyítették a XIX. század második felének Nagy-Britanniájában zajló gazdasági, politikai és társadalmi folyamatok. Az iparosodás, a technológiai fejlődés emelte a természettudományos kutatások rangját és növelte jelentőségét, a középosztály megerősödése pedig új oktatási igényeket termelt. A progresszionista elméletek általában termékenyebb talajra hullanak akkor, amikor egy társadalomban gyors ütemű változások zajlanak – így volt ez Amerikában és Nagy-Britanniában egyaránt. A brit birodalmi ambíciók pedig a hivatalos politikai retorika szintjére emelték az evolucionizmus egy-egy közismert szlogenjét.

Tudománytörténeti szempontból úgy tűnik, a legfontosabb eredmény a tudomány és a vallás területének szétválasztása, a határok meghúzása. Ez nem csupán teoretikus kérdések körül kristályosodott ki, hiszen az evolúciós elméleteknek sokféle változata fogalmazódott ekkor meg, ahogyan a természetleológia képviselői is különböző elméleteket alkottak. Az evolucionisták által megfogalmazott tézisek ráadásul korántsem voltak egytől egyig igazolhatók, mentesek a spekulációtól, és nem véletlen, hogy számos elképzelésüket elvetette a későbbi tudomány. Az azonban, hogy a tudomány ügyeit a „tudósok” intézzék, a tudományos társaságokban ők üljenek, a tudományos művek értékét ők állapítsák meg, és mindebben a vallási kérdéseknek és egyházi személyeknek semmiféle szerepe ne legyen, egy olyan ügy volt, melynek mentén kikristályosodtak a törésvonalak és szétváltak a hatalmi területek. Ugyanez vonatkozott a politikára, a társadalmi háttérre és befolyásra is. Az új tudományosság képviselői függetleníteni kívánták a tudományt a tudományon kívüli kritériumoktól – persze ebben a törekvésükben a leginkább tudományon kívüli eszközök voltak segítségükre.

Ezenközben Amerikában rendkívül hasonló folyamatok játszódtak le. Óriási népszerűsége tettek szert az evolúciós elméletek, amelyek a szűk tudományos közösség határait jóval átlépve formálták a gondolkodást. Nagy nyilvánosságot kapott a vallás és a tudomány konfliktusa is, többek között éppen Spencer egyik műve kapcsán. A brit evolucionisták művei párhuzamosan jelentek meg itt is, és legalább akkora olvasótáborra tettek szert, mint odahaza. Volt azonban egy hatalmas különbség a két ország között: az Egyesült Államokban radikális átalakulási folyamat zajlott le

a felsőoktatásban a polgárháború után. Többszörösére nőtt az intézmények, az oktatók és a hallgatók száma egyaránt, és a képzési programok tartalmában is komoly változások történtek. Óriási összegeket fordítottak új intézmények létrehozására, régiak bővítésére. Ebben a közegben egy összehasonlíthatatlanul rugalmasabb felsőoktatási struktúra alakult ki, mint ami ugyanebben az időben Nagy-Britanniában működött. Jellemző módon Amerikában is a régi egyetemek voltak kevésbé nyitottak, itt azonban egy jóval nagyobb és kiterjedtebb felsőoktatási szféráról volt szó, amely ezért az újításokat is könnyebben befogadta. A természettudományok mellett nem utolsósorban éppen a szociológia volt ezen átalakulás legfőbb nyertese.

Az Angliában zajló szemléletváltásban a természettudományok játszották a főszerepet. A társadalmi kérdések ebben leginkább csak mint a természettudományos viták járulékos problémái merültek fel. Önálló szociológiai diszciplína nem létezett, és erre igény sem mutatkozott. Még a szociológiatörténeti stúdiumok állandó szereplője, Spencer is úgy gondolt a szociológiára, mint az univerzális törvényszerűségek társadalomra alkalmazásának területére, nem pedig mint önálló tudományra. Amerikában ezzel szemben a társadalmi problémák nagyon hamar összekapcsolódtak az új tudományos elméletekben megfogalmazott tézisekkel, és a sok tekintetben hasonló tudományos viták itt jórészt társadalmi problémák körül bontakoztak ki, méghozzá intézményes téren szorosan kapcsolódva az egyetemi közeghez. Vélhetően vallási különbségek is szerepet játszottak mind ebben, hiszen bár Amerikában is fontos probléma volt, hogy Darwin után mit is gondoljunk a teremtés kérdéséről és egyebekről, itt legalább akkora jelentősége volt annak is, hogy a különféle társadalmi problémák orvoslásában a lelkészek milyen szerepet játszhatnak, és a tudomány – elsősorban a szociológia – milyen segítséget nyújthat ebben nekik. Ezek persze messzire mutató kérdések, amelyeket nem lehet ilyen röviden körüljárni.

Az írásom elején felvetett problematika azonban elég világosan kirajzolódik. Nagy-Britanniában, ahol a XIX. század második felének legfontosabb tudományos vitái zajlottak, és ahol a természettudományok professzionalizálódása is elindult ugyanekkor, a szociológia születése még váratott magára.¹⁸ Az első szociológiai tanszéket a London School of Economicson hozták létre 1906-ban, de ezt Amerikával ellentétben itt nem követte számos másik alapítása. A régebbi egyetemek ellenállását mutatja, hogy Cambridge még 1925-ben is visszautasított egy adományt, amelyet egy szociológiai tanszék létrehozására kaphatott volna meg. A brit szociológusok inkább az egyetemek kapuin kívül, az 1904-ben létrehozott Szociológiai Társaságban találtak intézményes keretre, ez azonban néhány év múlva feloszlott. A durkheimiánus, kollektivistá szociológia képviselői és az individualistább megközelítés hívei közötti konfliktus zilálta szét a még gyerekcipőben járó intézményes kereteket. A XIX. század végi Nagy-Britanniában a szociológiai érdeklődésű emberek a tudományos karrier helyett gyakran inkább

18 A brit szociológia születésével kapcsolatban a legáltalánosabb megállapítás a megkésett intézményesedés. Ennek legfontosabb okaként az egyetemi struktúra merevségét szokták megnevezni. Újabb, kevésbé elmarasztaló megközelítésben tárgyalja a brit szociológia korai történetének körülményeit Rocquin (2006).

közigazgatási pályára léptek, amit a gyorsan kiszélesedő adminisztráció tett lehetővé. Vagy pedig, ahogyan Sidney és Beatrice Webb példája mutatja, közvetlenül kapcsolódtak be a politikába. A szociológia ilyen értelemben inkább politikai gyakorlatként, semmint egyetemi diszciplínaként létezett ebben az időben. Ugyanakkor, ha a Birodalmat egészében vesszük szemügyre, érdekes módon azt találjuk, hogy például Bombayben vagy Kairóban – ha nem is korán, de a XX. század első évtizedeiben – a szociológia egyetemi tanszékeket kapott – élükön olyan kiemelkedő tudósokkal, mint Patrick Geddes, az edinburghi szociológiai iskola vezéralakja, vagy a kiemelkedő antropológus, E. E. Evans-Pritchard. A brit szociológia voltaképpen az antropológia egy sajátos ágaként intézményesült, a Birodalom szükségleteivel összefüggésben. Az 1930-as évekig, tulajdonképpeni egyetemi intézményesedéséig pedig jórészt az a konceptuális keret határozta meg a szociológiai gondolkodást is, amelyet a fentiekben bemutatam. Ez pedig az emberi élet összefüggéseinek vizsgálatakor elsősorban annak biológiai alapjait kutatja. A '30-as évektől azután Nagy-Britanniában is gyorsan intézményesedni kezdett a szociológia, és nagyrészt függetlenítette magát a republikanizmusban gyökerező francia hagyománytól és a biológiai, evolucionista tanoktól is.

Nagy-Britanniában persze nyilvánvalóan létezett szociológiai gondolkodás a XIX. század második felében is, itt azonban statisztikai adatfelvételek formájában, politikai mozgalmak keretén belül, illetve az evolúciós gondolkodás részeként jelent meg. A természettudományok az egyetem kapuin kívül is látványos sikereket tudtak elérni, a szociológia azonban, ahogy Némedi Dénes írta, önálló diszciplínaként az egyetem terméke volt.

ABSTRACT: The paper analyzes major scientific debates in Victorian England. In accordance with Dénes Némedi's approach, the emphasis is on the institutional context. The article analyzes the significance of popular scientific journals and other publications in the emergence of the new scientific approach marked by evolutionary theories. It also discusses the conflicts and boundary work that aimed at a clear separation of the fields of religion and science, as well as "amateur" and "professional" science.

Irodalom

- Barton, R. (1990): 'An influential set of chaps': The X-Club and Royal Society politics. *The British Journal for the History of Science*, 23: 53–81.
- Barton, R. (1998a): 'Huxley, Lubbock, and Half a Dozen Others': Professionals and gentlemen in the formation of the X Club, 1851–1864. *Isis*, 89: 410–444.
- Barton, R. (1998b): Just before *nature*: The purposes of science and the purposes of popularization in some english popular science journals of the 1860s. *Annals of Science*, 55: 1–33.
- Boas Hall, M. (1984): The Royal Society in Thomas Henry Huxley's time. *Notes and records of the Royal Society of London*, 38: 153–158.
- Darwin Correspondence Project: <http://www.darwinproject.ac.uk/home>

- Desmond, A. (1987): Artisan resistance and evolution in Britain, 1819–1848. *Osiris*, 2nd series, 3: 77–110.
- Desmond, A. (2001): Redefining the X Axis: 'Professionals', 'amateurs' and the making of Mid-Victorian biology – A progress report. *Journal of the History of Biology*, 34: 3–50.
- Gieryn, Th. (1983): Boundary work and the demarcation of science from non-science: Strains and interests in professional ideologies of scientists. *American Sociological Review*, 48: 781–95.
- Howsam, L. (2000): An experiment with science for the nineteenth century book trade: The international scientific series. *The British Journal for the History of Science*, 33: 187–207.
- Hull, D. L. (2005): Deconstructing Darwin: Evolutionary theory in context. *Journal of the History of Biology*, 38: 137–152.
- Jensen, V. (1970): The X-Club: Fraternity of Victorian scientists. *The British Journal for the History of Science*, 5: 63–72.
- MacLeod, R. M. (1970): The X-Club: A social network of science in late Victorian England. *Notes and Records of the Royal Society of London*, 24: 305–322.
- MacLeod, R. (1982): The 'bankruptcy of science' debate: The creed of science and its critics, 1885–1900. *Science, Technology & Human Values*, 7: 2–15.
- MacLeod, R. – Moseley R. (1980): The 'naturals' and Victorian Cambridge: Reflections on the anatomy of an elite, 1850–1914. *Oxford Review of Education*, 6: 177–195.
- Moore, J. R. (1982): Charles Darwin lies in Westminster Abbey. *Biological Journal of the Linnean Society*, 17: 97–113.
- Moore, J. (1991): Deconstructing Darwinism: The politics of evolution in the 1860s. *Journal of the History of Biology*, 24: 353–408.
- Némedi D. (1999): Empirikus társadalomkutatás a tizenkilencedik század végéig. In Felkai G. (szerk.): *A szociológia kialakulása*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 429–454.
- Némedi D. (2005): *Klasszikus szociológia*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Némedi D. (2008): Bevezetés. A szociológia problémája – ma. In uő. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 15–65.
- Pál E. (1997): Herbert Spencer és a társadalomtudományi evolucionizmus. *Szociológiai Szemle*, 2: 143–163.
- Pál E. (1999): Herbert Spencer. In Felkai G. (szerk.): *A szociológia kialakulása*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 149–179.
- Pál E. (2009): Vallás, reform és tudomány. Az amerikai szociológia kezdetei. *Szociológiai Szemle*, 3: 3–25.
- Pearce, T. (2010): 'A great complication of circumstances' – Darwin and The Economy of Nature. *Journal of the History of Biology*, 43: 493–528.
- Rocquin, B. (2006): The floating discipline: British sociology and the failure of institutional attachment (1911–1938) (kézirat, <http://www.britishsociology.com/>).

Teller, J. D. (1943): Huxley's 'Evil' Influence. *The Scientific Monthly*, 56: 173–178.

The Huxley File: <http://aleph0.clarku.edu/huxley/>

Turner, F. M. (1978): The Victorian conflict between science and religion: A professional dimension. *Isis*, 69: 356–376.

Tomka Miklós (1941–2010)

Földvári Mónika–Rosta Gergely

foldvari.monika@t-online.hu; rosta.gergelylaszlo@gmail.com

Tomka Miklós barátai, pályatársai, tanítványai közül többen is őrizzük Miklós jelképes köpönyegének egy darabját. Kamarás Istvántól kaptuk annak szimbólumaként, hogy valamennyien Miklós köpenyéből bújtunk ki. Így éreztünk tíz évvel ezelőtt, és sokan így érzünk ma is.

Talán nincs is olyan vallásszociológiával komolyan foglalkozó szakember az országban, akire ne hatottak volna meghatározó módon Tomka Miklós gondolatai: a magyar vallásszociológiában kikerülhetetlen a munkássága. Ugyancsak alapvető jelentőségűek művei azon külföldi érdeklődők számára, akik szeretnék megismerni, nemzetközi kontextusban látni a vallásosság hazai és kelet-európai alakulását.

Írásunkban nemrég elhunyt tanárunk, kollégánk előtti tisztelgésképp szeretnénk bemutatni életművének néhány meghatározó vonulatát.

Tomka Miklós szerteágazó szociológiai munkásságát nehéz röviden ismertetni. Pályája kezdetén, a Szövetkezeti Kutatóintézetben, majd 1968-tól a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban a médiafogyasztás, a szabadidő eltöltése volt a „hivatalos” kutatási témája. Első idegen nyelvű publikációi – olaszul és finnül – 68-ban a cigányság magyarországi helyzetéről szóltak, s később is vizsgátért néhány írás erejéig ehhez a témához. Írt tanulmányt a nemzettudat, a társadalmi rétegződés, a művelődési szokások témájában, s az utóbbi időben az életmód, a lelki egészség kérdésével is foglalkozott. De ahogyan egy vele készült életútinterjúban fogalmazott, már a 60-as évek végén nagyon határozottan körvonalazódott számára az a kutatási terület, amely azután egész pályafutását meghatározta, amelyet több száz publikációval gazdagított: a vallásszociológia. Több mint 40 éven keresztül foglalkozott a vallásosság társadalmi megjelenésének vizsgálatával. Ez különösen jelentős teljesítmény volt abban a korszakban, amikor csak megtűrt hobbiként, hivatalos munkája melletti otthoni másodállásban végezhetette ezt a tevékenységet. Mindezért elismerés, díjazás akkoriban nem járt idehaza, ellenkezőleg: azért, hogy szemet hunyjanak vallásszociológiai tevékenysége fölött, sokkal többet kellett a hivatalos szakterületén

nyújtania. Mindemellett azt is fel kellett vállalnia, hogy csak töredékét írhatta le Magyarországon annak, amit gondolt.

Fő törekvése a vallásszociológián belül a vallásosság helyzetének és változásának feltárása és magyarázata volt Magyarországra és a volt szocialista országokra vonatkozóan. Ennek során leginkább két cél vezérelte: a vallási folyamatok módszertanilag igényes mérése és a feltárt összefüggések világos logikai láncolatú elméleti magyarázata.

A vallásosság tudományos vizsgálatát, korrekt mérését célozta – a nemzetközi szakirodalmat szisztematikusan feldolgozó cikkek publikálásán túl – annak a kérdésnek a kidolgozása, amely különbséget tett a vallásosságnak az egyház tanítását követő, illetve a „maga módján” típusa között, és amely a Tömegkommunikációs Kutatóközpont rendszeresen végzett kérdőíves felméréseinek standard része lett. Ily módon Tomka Miklósnak köszönhető, hogy Magyarország az egyetlen volt szocialista ország, amelynek a rendszerváltozás előtti vallásosságáról több évtizedre visszatekintő és megbízható kutatási adatok állnak rendelkezésre. Neki köszönhetően tudhatunk arról, hogy a vallásellenes ideológia uralma idején is a magyar társadalom nagyobbik része a két kategória valamelyike szerint vallásosnak tartotta magát, valamint hogy a 70-es évek végi mélypont után megkezdődött a vallásosság erősödése Magyarországon.

A vallási önbesorolás ún. ötitemes kérdése ma is része a legtöbb szociológiai felmérés szociodemográfiai blokkjának. Jelentőségét a vallásosság vizsgálatában az is aláhúzza, hogy többváltozós statisztikai elemzésekkel is három fő pólus rajzolódik ki a mai magyar társadalomban, melyek nagy átfedést mutatnak a Miklós által bevezetett kérdés mentén kialakuló típusokkal.

Tomka Miklós vallásosságról, annak alakulásáról szóló írásai már a rendszerváltás előtt is a társadalmi önismeret fontos építőkövei voltak, de jelentőségüket mára megsokszorozta a rendszerváltás nyomán kialakult helyzet. Aligha van ugyanis még egy területe a társadalomnak, ahol olyan mértékű változások zajlottak le, mint épp a vallás terén. Miklós munkássága a vallásosság alakulásával kapcsolatos kérdések közül kiterjedt a modernizáció és a szekularizációs elméletek, a vallás és a politika, az egyházakhoz kötődő vallásosság és az egyházak társadalmi szerepének, a vallási kultúra és az értékrendi változások alakulásának, a vallás és a kommunikáció kérdésének hazai és nemzetközi kontextusban való vizsgálatára.

1990 után lehetővé vált a vallásosság átfogó, nem csupán más témájú kutatásokba „becsempésztett” egy-egy kérdésen alapuló szociológiai vizsgálata. Tomka Miklós számos saját kutatása közül is kiemelkedik a Paul M. Zulehnerrel és Máté-Tóth Andrással közösen vezetett Aufbruch/New Departures-projekt, egy tíz kelet- és közép-európai országra kiterjedő vallásszociológiai felmérés 1997-ben. A vizsgálatot 2007-ben megismételték, immár 14 ország bevonásával. Tucatnál több kötet született ezek alapján a kutatások alapján, amelyek az egyik legfontosabb empirikus forrásai lettek a vallásosság rendszerváltás utáni kelet-európai változásával foglalkozó irodalomnak.

A vallási változás elméleti magyarázatának kiindulópontját a kezdetektől fogva a szekularizációs elmélet (az ő megfogalmazásában a szekularizációs tézis), pontosabban ennek az elméletnek a kritikája adta. A szekularizációt mindig is egy többértelmű fogalomnak, egy nem megfelelően kidolgozott és általános érvényességgel nem bíró elméletnek tartotta, és a kutatási eredményekre alapozva elutasította azt az értelmezést, amely szerint a társadalmi modernizáció hatására bekövetkező vallási változás szükségszerűen azonos volna a vallásosság eltűnésével. Tomka Miklós munkássága e tekintetben egyenes ívű. A szekularizáció mérlegét adó 1979-es tanulmányában éppúgy kiállt a vallás és a vallási változás többdimenziós, nem kizárólag az egyházi tradíciókhoz kötődő értelmezése, valamint a vallásosság formaváltozása, mintsem eltűnése mellett, mint harmincegy esztendővel későbbi összegző művében, nagydoktori értekezésében, amelynek alcíme: „A szekularizáció értelmezése a szociológiában”. Az alternatív magyarázatok tekintetében fontos szerepet tulajdonított a vallási individualizáció elméletének, a szocializmus idején felülről a társadalomra kényszerített modernizációnak, a társadalmi civil önszerveződéskészség szétverésének, az anómiaelméletnek, valamint az egyházüldözés országról országra eltérő intenzitásának. Ezeknek a hatásmechanizmusoknak a feltárása az Aufbruch-kutatások során is nagy jelentőséggel bírt.

Tomka Miklós munkásságának egész pályafutását végigkísérő fontos vonása volt a nemzetközi orientáció. E helyen csak a legfontosabb mérföldkövek megemlítésére van módunk. Olyan időszakban lett a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) Vallásszociológiai Munkabizottsága alelnöke (1978), amikor a hazai szociológia nemzetközi reprezentációja gyerekcipőben járt. Társalapítója és előbb alelnöke, majd 2001-től 2006-ig elnöke volt a Kelet- és Közép-Európai Valláskutatói Társaságnak (ISORECEA). Az Európai Értékrend Vizsgálatnak (EVS) 1990 és 2005 között volt a magyar kutatásvezetője. Az Aufbruch-kutatásban betöltött vezető szerepéért a Bécsi Egyetem díszdoktorává avatta. Számos külföldi egyetem vendégoktatója volt (tanított Bambergben, Innsbruckban, Salzburgban, Drezdában és Kolozsvárott), nagyszámú német és angol nyelvű publikációja mellett sok más nyelven is publikált.

Azt mondják, a kutatási terület kiválasztásának megértéséhez fontos ismerni a tudós életútját. Tomka Miklós elkötelezett hívő katolikus volt. Ugyanakkor tudományos munkássága kiváló példa arra, hogyan egyeztethető össze a személyes meggyőződés a tudományosság szigorú pártatlanságával. Munkája során mindig a megértésre törekedett, s ebben az sem befolyásolta, ha a tények esetleg ellenében álltak saját értékrendjével.

Szenvedélyesen érdeklődött a szakterülete iránt, olvasottsága, naprakészsége elképesztő volt. Olyan gondolkodónak ismertük, aki képes volt nagy társadalmi összefüggéseket átlátni, miközben nem kerülték el figyelmét a részletek sem; aki állításait mindig korrekt módon, lehetőség szerint adatokkal igyekezett alátámasztani.

Miklósra gyakran magányos harcosként tekintettek, és ebben sok igazság van, különösen, ha az elmúlt rendszerre gondolunk. Szakterületét korábban hivatalos

gyanakvás övezte, ugyanakkor gondolatait – például, hogy az egyházat társadalmi intézményként is tekintette, vagy hogy megkülönböztette a „maga módján” vallásos típust is – egyházi körökben is gyakran támadták, félreértelmezték.

A rendszerváltással bizonyos szempontból megváltoztak a körülmények: egyrészt elfogadottá, érdekessé vált a vallásszociológiai szakterület, másrészt szabadabban lehetett szakmai kapcsolatokat létesíteni. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem, ahol 2009-ig intézetvezető egyetemi tanárként dolgozott, saját elmondása szerint a szakmai közélet és közösségiség számára korábban nem tapasztalt terepe volt. Ez a vonal talán még tovább erősödött, amikor a Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézetének munkatársa lett (2008-tól), ahol részt vett a doktori program kidolgozásában és a mesterképzések elindításában.

Abban, hogy a vallásszociológiával foglalkozók szakmai közössége egyre (inter)aktívabbá vált itthon is, nem elhanyagolható szerep jutott Miklósnak, aki évekig elnöke volt a Magyar Szociológiai Társaság Vallásszociológiai Szakosztályának. Ebben a minőségében és később is lelkesen támogatott minden szakmai megmozdulást.

Jó néhány évvel ezelőtt még úgy nyilatkozott, hogy itthon már nem vár szakmai elismerést. Azóta mégis megértek a feltételek arra, hogy benyújthassa és megvédhesse nagydoktori disszertációját. Nagydoktorrá avatása előtt egy héttel halt meg, olyan hirtelen, amilyen hévvel élt és dolgozott.

SZEMLE

2011/1

21. ÉVFOLYAM

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Felek György

e-mail: felekgy45@gmail.com

Szegedi Tudományegyetem

Szociológia Tanszék

6722 Szeged, Petőfi sgt. 30–34.

Ferenczi Borbála

e-mail: borienator@gmail.com

ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Földvári Mónika

e-mail: foldvari.monika@t-online.hu

Semmelweis Egyetem,

Mentálhigiéné Intézet

1085 Budapest, Üllői út 26.

Kovács Imre

e-mail: ikovach@socio.mta.hu

MTA Szociológiai Kutató Intézet

1014 Budapest, Úri u. 49.

Lengyel György

e-mail: gyorgy.lengyel@uni-corvinus.hu

Budapesti Corvinus Egyetem

1093 Budapest, Fővám tér 8.

Micsinai István

e-mail: istvan.micsinai@gmail.com

ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Némedi Dénes

ELTE TáTK, Elméletttörténet Tanszék

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Pál Eszter

e-mail: palesztermail@gmail.com

ELTE TáTK, Elméletttörténet Tanszék

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Rosta Gergely

e-mail: rosta.gergely.lasslo@gmail.com

Münsteri Egyetem,

Vallásszociológiai Tanszék

48143 Münster, Németország,

Johannisstr. 1–4.

Sik Domonkos

e-mail: sikdom@gmail.com

Debreceni Egyetem BTK,

Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Somlai Péter

e-mail: somp@t-online.hu

ELTE TáTK, Elméletttörténet Tanszék

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Szabari Vera

e-mail: szabari@tat.k.elte.hu

ELTE TáTK, Elméletttörténet Tanszék

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

Tardos Róbert

e-mail: tardosr@gmail.com

MTA-ELTE

Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella utca 46.

